PRESIDENT'S SECRETARIAT

(LIBRARY)

Accn. No. C8C59   Class No. 820

The book should be returned on or before the date last stamped below.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES.

Published under the authority of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda.

GENERAL EDITOR:
B. BHATTACHARYYA, M. A., PH.D.

No. LXVIII.

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितविवृतिसमेतम् ।

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्य

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितविवृतिसमेतम् ।

NĀṬYAŚĀSTRA

with the commentary of

ABHINAVAGUPTA

Edited with an Introduction and Index by

M. RAMAKRISHNA KAVI, M.A.

In Four Volumes

VOL. II.

1934

ORIENTAL INSTITUTE,

BARODA.

Printed by Messrs. R. Venkateshwar & Co., at Ananda Press, Madras,
and published on behalf of the Government of His Highness the
Maharaja Gaekwad of Baroda by Binoytosh Bhattacharyya,
Director, Oriental Institute, Baroda.

Price Rupees Five.

INTRODUCTION.

The second Volume of the Nāṭyaśāstra of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir is now presented to the public as No. LXVIII of the Gaekwad's Oriental Series, after a lapse of nearly eight years since the first Volume was published.

The publication of this volume is thus long overdue The delay was caused partly by a series of adverse circumstances purely personal and partly by the imperfection of the available material Though the text has been fairly fixed according to Abhinavagupta's recension, the commentary is full of clerical errors, and the discovery of fresh material obtained for the text and the commentaries created a necessity for a complete revision of the press-copy prepared some years ago. It may be assured with confidence that the subsequent volumes will appear in quick succession.

From time immemorial Bharata's work is considered authoritative on the science of Nāṭya. In spite of the fact that Bharata treated dramaturgy in extenso, he had to summarise the general principles of gīta and nṛtya in order to add an element of grace in dhruvāgāna and pūrvaraṅgavidhi. Though the two latter subjects are only auxiliaries to Nāṭya, Bharata gave them such a comprehensive shape that the writers on those sister sciences had looked upon him as their authority. Bharata has not dealt with rāgas. For in his exhaustive enumeration of jātis where any of the 63 svaras can be chosen as *amśa* svara he has made the field of rāgas so wide that it covers almost every rāga in the world:—

यत्किंचिद्गीयते लोके तत्सर्वं जातिषु स्थितम् ।

He left the choice of a particular rāga to the sūtradhāra himself as befits the occasion. The case is similar in nṛtya also. For he has enumerated the general and natural movements of the hand, eye, etc., but their combinations which

produce endless variety in each sort are left to the actors to frame new poses without detriment to *rasa* and which have possibility of use in actual life. Bharata has condemned the use of āṅgikābhinaya for actors of *uttama* or great *sattvic* type. Āṅgika is intended for *adhama* characters and to some extent it is tolerated in the *madhyama* also. So the standpoint of Bharata makes him reject much of the technical side of saṅgīta and nṛtya.

The school of Nandikeśvara seems to be older than Bharata's and from the available works bearing on Nandin, one is tempted to say, that he has developed conventional side of nāṭya, saṅgīta and nṛtya to a remarkable degree Bharata seems to have rejected much of Nandin's technique and accepted only such forms as are really found in actual life or just to suit the theatrical conventions which he calls nāṭya-dharmī. Between the two schools of realistic and conventional principles Kohala and Mataṅga seem to follow Bharata at the same time bringing in extraneous forms that are in vogue on the conventional side, of course basing their authority on Bharata himself as having given sanction by his expression. A few examples are cited below to place the matter in a clearer form:

1. शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलः कथयिष्यति (Ch. 37-18)

This covers sanction for all kinds of conventional or aesthetic matter that was introduced by Kohala.

2. नृत्तेऽभिनययोगे च पाणिभिर्वर्तनाश्रयैः ।
तिर्यक्तथोर्ध्वसंस्थो ह्यधोमुखश्चाश्रितोऽपविद्धस्तु ।
बाह्वोरिति करणगता विज्ञेया नर्तकैर्नित्यम् (IX. 219 to 221)

Here the first and the last lines when the meaning is extended embrace the large field of vartanas, kalāsas and chālakas.*

---

* Importance of 50 chālakas given by Kohala is emphasised thus by Vema:—

नृत्ते प्राधान्यमेतेषां कोहलो मुनिरब्रवीत् ।
नृत्तं न शोभते क्वापि चालकैस्तु विना कृतम् ॥

3. (*a*) प्रयोजनवशाच्चैव स्थानान्यन्यानि योजयेत् (XXV-47.)

(*b*) अन्यानप्याचरेद्बुधः

Mataṅga bases his *madhupas* or foot-poses upon the above sanction.*

4. एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च (IX-277)

The word 'bhramarakeṣhu cha' is said to sanction all bhramaris.†

5. आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च

Here अथापि च sanctions extra five āsanas—gatāgata, valita, moṭita, vinivartita and pronnata.

6. एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रयाः ।

ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ (VIII-39.)

This verse leaves room for various movements of head, but only eleven in addition were enumerated by others as,

Samam, Nairājitam, Unnatam, Tiryaṅnatonnatam, Skandhānatam, Ārātrikam, Pārśvābhimukham, Uddhutam, Sakampaparivāhitam, Sakampadhutam, Pārśvākampitam.

In reality these are the combinations of the fourteen kinds given by Bharata.

7. पूर्वरङ्गविधाने तु कुर्याद्वै चोक्षषाडवम् ।

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत् ॥

साधारितं तथा गर्भे विमर्शे चैव पञ्चमम् ।

कैशिकं च तथा कार्यं गानं निर्वहणे बुधैः ॥ (XXXII-435.)

The ślokas recognise what are called śuddha rāgas 5 or 7 as the interpretation of different readings depends. But Mataṅga quotes Bharata's text as :—

* Knowledge of Deśi-sthānas is deemed essential even in Nāṭya and Vema says:—

अङ्गभावेन नाट्येऽपि देशीस्थानानि योजयेत् ।

यतो "लोकानुसारेण नाट्य"मित्यभिधीयते ॥

ज्ञेया देश्यपि शास्त्रीयविहिताशयवेदिभिः ।

यत्कोहलमतङ्गाद्यैर्लक्षिता च प्रयोजिता ॥

† Bhramaris are poses of the body as a whole and were originally seven but later on became sixteen.

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत् ।
गर्भे साधारितश्चैव अवमर्शे तु पञ्चमः ॥
संहारे कैशिकः प्रोक्तः पूर्वरङ्गे तु षाडवः ।
चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः ॥

Thus it can be seen that Bharata's treatment of the subject is comprehensive even in the auxiliary subjects of saṅgīta and nṛtya.

Abhinavagupta under the sublime teachings of his master, Bhaṭṭa Tota, has fixed the limits of Nāṭya and rejected such matter as strictly belongs to the province of music and dancing arts. He criticises his previous commentators in the light of his own theory whenever they had overstepped the boundaries of nāṭya and fallen into the allied grounds. His conception of nāṭya is very liberal and aesthetic, but it rejects all musical dramas; for Bharata in his opinion has recognised only ten kinds of dramatic compositions. In accordance with his theory such passages which were said to possess wider significance to include graces and flourishes in gīta and nṛtya by authors like Mataṅga and earlier commentators, are explained by Abhinava to apply only to Nāṭya. Thus his text slightly differs from that of the others which he points out or criticises. It is the difference in interpretation that gave rise to various recensions. Variants in the text are also created by various other causes, viz., wrong deciphering, scholars filling up the omissions if letters are lost, scholars correcting the scribal errors, etc. Though every copy of Bharata's text abounds in errors of this description, interpretative differences alone constitute the difference in recension. Besides the two above influences the readers or commentators have added a number of ślokas from Kohala and other writers wherever they are explanatory to Bharata's cryptic and terse expression. Such additions are plenty in the Tālādhyāya (Ch. 31) * and Avanaddha (Ch. 34).

RECENSIONS.

In the Introduction to the first volume we have given in advance our own theories about various recensions from all the

* Vide *infra*.

available materials. It may be understood that they are at best only theories. But we see no reason to abandon them even after obtaining a few more copies of the text recently. The following few hints regarding the recensions may be of some use to the scholars who carry on research in the science of Nāṭya. There are two main recensions with greater difference purely on exegetic principles. The older recension, so called because the older commentators have used it, was followed by Udbhaṭa and Lollaṭa The later recension seems to have been adopted by Śaṅkuka, Kīrtidhara and was actually used by Abhinavagupta. Undoubtedly, the merit decides the question in favour of the later version. For Abhinavagupta's sole aim is to make the work of Bharata completely, based upon the principle of *rasa* ; while Nandin and Kohala have imported greater conventions from gīta and nṛtya into nāṭya. *i. e.*, in ordinary parlance they have made the science of stage rather unnatural or more conventional. Both of these recensions have on the other hand longer and shorter versions. Udbhaṭa seems to have followed a shorter version while Lollaṭa appears to have used the longer of the older recension. Similarly Kīrtidhara appears to have followed the longest of the later recension while Ghaṇṭaka seems to have used the shortest. These are only tentative theories based upon certain remarks made in the Abhinavabhāratī, other commentaries and various works on saṅgīta and nāṭya. In giving the variants we have followed strictly even from the first volume the principle of recensions. Our ḍa (ड) represents the longest of the older recension, while ṭa (ट) and ḍha (ढ) represent the shortest. Cha (च) represents Abhinavagupta's recension. While ma (म) is the longest and bha (भ) represents the shortest of the later version wherein the whole work extends over only 32 Chapters.

The following differences, only a few out of the many, may give some idea as to the extent of the recensional alterations that the text has undergone. *

---

* Chapter and number of the slokas are according to our edition as far as published and for the unpublished portion Kāvyamālā edition is cited.

1. The first comes towards the close of the fifth Chapter in laying out dhruvas for a certain *aṅga* of Chitrapūrvaraṅga which is not commented upon by Abhinava. He thinks that it was borrowed from Nandikēśvara's work. However acknowledging it as extraneous he has given a summary of Chitrapūrvaraṅga in Chapter XXIX. For one of the greater authorities on Nāṭya, i. e., Kīrtidhara, has done so * Similarly he has given purport for five classes of 96 rāgas as classified by Durgā and Yāṣṭika in Chapter XXIX† and also conventional hastas given by Nandikēśvara in Chapter XXV. ‡

2. Abhinava's text reads the whole of the Upāṅgābhinaya in Chapter IX while all other versions break after the 222nd stanza of our text and put the remaining matter as Chapter X.

3. In Chapter XII verses 229 to 234 are not given in Abhinava's text while all others have given them.

4. In Chapter XV of Abhinava's text many of the metres are defined in quantities of *guru* and *laghu* while in other versions *gaṇas* or three lettered quantities are given.

5. In Chapter XVI *lakṣaṇas* thirty-six in number vary in metre and definition and the definitions of the *guṇas* also vary in the two sets.

---

* Abhinava says:—**यत्कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतमत्रागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिः साक्षान्न दृष्टं, तत्प्रत्ययात्तु लिख्यते संक्षेपतः...एवं नन्दिकेश्वरमतानुसारेणायं चित्रपूर्वरङ्गविधिरिति न बद्धः ॥** (XXIX) "We have not actually witnessed that (form of pūrvaraṅga) as shown by Kirtidhara from Nandin as authoritative."

Mataṅga recognises it when he says:—**चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः ।** (Bṛi. page 87)

† Abhinava recognising Kaśyapa's viniyōga of rāgas closes the 28th Chapter thus:—" **गदतो मे इत्यनादरे षष्ठी, येन मद्वचनमेवात्र न केवलं प्रमाणम्, यावत्कश्यपमुनिप्रभृतिभिरपि यन्निरूपितं तदपीति शिवम्** "

‡ **तस्माल्लोकप्रमाणं हि विज्ञेयमिति** (XXV-130) **एतान् विधीनिति सामान्याभिनयाध्यायात्प्रभृत्येतदध्यायपर्यन्तं** (Chs. 22 to 25) **ये कर्तव्यतारूपाभिनयानां विधय उक्तास्तान् सम्यग्विज्ञायेति वदन् कोहलादिशास्त्रलक्ष्यप्रवाहसिद्धमपि चित्राभिनयं सूचयति** (XXV-130)

6. In Chapter XVII which treats of Bhāṣāvidhāna, Sambuddhi-vidhi and Kākuvidhāna in Abhinava's text all the three subjects go in one Chapter while in others the Chapter closes after Bhāṣāvidhi and therefore Vākya and Kāku are treated in a fresh adhyāya.

7. In Chapter XVIII Vīthyaṅgas are given in Abhinava's text under the treatment of Vīthi itself while in one of the texts, that is, in bha Ms. (भ) it is given under Bhāratīvṛtti in Chap. XX. Abhinava reads the lāsyāṅgas in the sandhyaṅga chapter (Ch. XIX) while all others define them under bhāṇa, in the 18th Chapter. *

---

* Ten lāsyāṅgas (fascinating poses generally of the heroine accompanied with or without song and action under strong erotic emotion) are prescribed in the bhāṇa Most of the Mss. give 12 instead of 10. Lāsyāṅgas strictly come under conventions (Nāṭyadharmī) of nāṭya but as they are pleasing to the audience Bharata has adopted them in the drama proper. Our bha Ms. (भ) does not give them and it may be inferred that the commentator who used that recension did not recognise the lāsyāṅgas on the stage as they are not found in the real world. But Abhiñava has accepted them with great caution importing the most aesthetic phase of them into the delicate deportment of the heroine on the stage. Later on in Chapter XXXI he holds that they are more useful in various *aṅgas* of pūrvaraṅga. As different scholars have differently conceived their use on the stage their definitions have also varied. Bharata defined them in Chapter XIX and gave their mode of action in conjunction with *tāḷa* in Ch. XXXI. Thus their interpretation depends on the mutual combination of their definition and action. Definitions of one or two lāsyāṅgas as found in older and later texts are given below to estimate the genius of the commentators :—

Sthitapāṭhya is defined thus :

Abhinava's:—**प्राकृतं यद्वियुक्ता तु पठेदासनसंस्थिता ।**
मदनानलतप्ताङ्गी स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥

Older reading:—**बहुचारीसमायुक्तं पञ्चपाणिकलानुगम् ।**
चच्चत्पुटेन वा युक्तं स्थितपाठ्यं विधीयते ॥

In the older reading conditions of the heroine (**नायिकावस्थाः**) are not given and whether the pāṭhya is in Sanskrit or Prakrit is not noted. Bahuchāri (various actions of the feet) are not commendable in separation of lovers (*viraha*). But this reading was followed by Śāradātanaya. Nānyadēva follows the interpretation given by Abhinava.

8. The Chapter XXIV of Abhinava called *strīpumsopacāra* is read by all others as prakṛtyadhyāya in their XXXIVth

---

Lāsyānga called Puṣpagaṇḍikā is thus defined :—

Abhinava's:—वृत्तानि विविधानि स्युर्गेयं गाने च संस्तृतम् ।
चेष्टाभिश्चाश्रयः पुंसां यत्र सा पुष्पगण्डिका ॥

न Ms:—नृत्तं तु विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च ।
स्त्रियः पुंवच्च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥

ड Ms:—यत्र स्त्री नरवेषेण ललितं संस्कृतं पठेत् ।
सखीनां तु विनोदाय सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥

प Ms (Śankuka's reading) वृत्तानि विविधानि स्युर्गेयं चातोद्यसंश्रितम् ।
चेष्टा च विविधा पुंसां यत्र सा पुष्पगण्डिका ॥

Here Bharata in depicting the action says " tatraikam pauruṣam ślokam samavṛttam prayojayet" which means the ideas in the śloka must be manly and not soft and delicate as of a woman. Abhinava accepts manly actions even in the female garb; but allows all kinds of vṛttas; Śankuka's reading does not differ much from it.

In the second variant dance or action seems to be more prominent than gīta and vādya. Jāya and Kumbhakarṇa follow this reading.

In the third variant she plays in a male attire to please her maids and sings in Sanskrit.

As masculine action is insisted on the nāyikā, it may be said that pāṭhya may be in Sanskrit. But scholars like Nānyadēva recommend Prakrit where he says :—

गाथादिवृत्तपरिपेशलपाठ्ययुक्तं
सद्वस्तु वाद्यमाहितं किल गीयते यत् ।
भाषाविमिश्रितपदं प्रमदाभिरामं
रामा वनाश्रयवती खलु पुष्पगण्डी ॥

Vol III-65 (of our Ms.)

When delicate emotions have to be depicted in its dainty airs Prakrit is most appealing to the heart rather than harsh Sanskrit whose beauty lies more in the intellectual grasp of suggestion or *dhvani*.

Vemabhūpāla, a follower of Lollaṭa's school of thought, defines the same as follows:—

नारी तु नरवेषेण ललितं यत्र संस्कृतम् ।
पठेत्सखीविनोदाय सा भवेत्पुष्पगण्डिका ॥

Chapter. Even in this case the Chapter closes with the 74th verse of the Kāvyamālā edition and the rest of the matter printed there is given in the 35th Chapter by Abhinava.

9. Chapter XXVI of Abhinava called prakṛti-vikalpana is read by others in the 34th Chapter. The verses are arranged in different order in different texts.

10. In Chapter XXVIII the definitions of the *jātis* are given in prose by Abhinava, while in other texts they are in the ārya metre. Towards the end of the Chapter XXVIII *viniyoga* of the 18 jātis in dhruvāgāna is given in only one recension (प) which is probably of Kīrtidhara. Abhinava does not give it.

11. In Chapter XXIX definitions vary and in Abhinava's text *ārohi* and *avarohi* alaṅkāras are not defined while other texts do so.* Mataṅga has quoted a large extract from Bharata on

तत्र च श्लोकमेकं तु समपादसमन्वितम् ।
अन्योन्यान्तरितैर्नारीनरयोरभिचेष्टितम् ।
चतुर्भिः सन्निपातैश्च तथा चच्चत्पुटेन च ॥
पादपाटैश्च संयुक्तं प्रगायेन्नायिका तदा ।
अथास्य प्रथमं पादमभिनीय ततः परम् ॥
शुष्कगानं प्रयुञ्जीत तत्र वैचित्र्यसंयुतम् ।
नानाङ्गहारयुक्तं च वाद्यं चैव प्रयोजयेत् ॥
एवं सर्वेषु पादेषु कार्यं कुसुमगुम्फवत् ।
ततः परं च गातव्यमर्थं निर्वहणात्मकम् ॥
आविद्धचार्यङ्गहारैरुद्धतैरत्र शीर्षकम् ।
एवं चतुर्थमङ्गं तु कथिता पुष्पगण्डिका ॥

Here according to this school there is a regular climax in manly deportment till it ends in Āviddhachāris as against Sukumārachāris.

* Abhinava thus comments:—निबोधतेति (XXIX-22) सा नानुपयोगात् काव्यालङ्कारवत्तेषामियत्ता । नियमेनाभिधातुमशक्यत्वाद्वर्णोश्चैवच तेषां परमार्थतो व्यापनान्मया यथापि सर्वे न लक्षिताः, तथापि शास्त्रान्तरलक्ष्यमाणनिरुक्तपरस्परसोपायेनैतान् जानीयेतेत्यर्थः ।

Number of alankāras differs in different versions. Older recension quoted by Mataṅga has :

अलङ्कारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

भ reads:—अलङ्कारास्तु षट्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

प reads:—अलङ्काराश्चतुस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

this point and his reading agrees with other versions than Abhinava's. (Bṛhaddeśī *Cf.* Verses 125-170, pp. 43 to 47).

12. In Chapter 30 one more verse is added after the first in Mss. ya (य) and ma (म) which is not found even in Abhinava's text. It was probably an interpolation by Kīrtidhara. *

13. Chapter XXXI differs both in the number of verses and in definitions in Abhinava's and other texts. For example, what is stated in a śloka in Abhinava as a rule is accompanied by explanatory verses in other versions. For instance after 299th verse of the Kāvyamālā edition there is a lacunae of 100 verses in other texts while in Abhinava's it is only 50. †

14. In Chapter XXXII definitions and examples for twelve more dhruvās are given in other texts and they are omitted in Abhinava's. ‡

---

* नव वंशास्तु विज्ञेयास्त्रिस्थानस्वरगोचराः ।
तेषां चैव हि वर्णानां स्थानें स्थानें त्रिकत्रयम् ॥

The verse recognises only nine kinds of flutes and not fourteen as they were then in vogue. They are (1) Manuvamśa of *tri-sthāyin*, (2) *a*. Ṣaḍānana, *b* Muni and *c*. Vasu for *tāra-sthāyin* and (3) *a*. Nāthendra, *b*. Mahānanda and *c*. Rudra for *madhyasthāyin*, and (4) Āditya and Viśvamūrti for *mandrasthāyin*. The limitation into nine forms was not liked by Abhinavagupta who always sees that Bharatalakṣaṇa embraces endless varieties. The existence of this verse in it is vouchsafed by Nānyadēva who says :

एवं नवैव वंशान् शुद्धान् ब्रूते त्रिकक्रमेणेह ।
भरताचार्यो वंशान् 'स्थाने स्थाने त्रिकत्रय''मिति ॥

† The difference is due to the additional matter like the various kinds of *chatuṣpadā* and their definitions and usage. Bharata uses the technical term chatuṣpadā with reference to pūrvaranga in Chapters 4 and 5 (pages 203-229 Vol I). Its varieties strictly come under dhruvā prosody. Hence it was included in most of the copies of the text.

‡ Prabhāvatī, Mālā, Sāchikā, Mālatī, Mṛgī, Surabhimukhī, Valitagatiḥ, Ratiḥ, Bhujagamukhī, Drutagatiḥ, Navamālā and Vibhrama, besides Naḷinī, Madhukarikā. These are but the various kinds of gāthā-vṛtta. Bharata has not recognised mātrāvṛttas or gāthas in dhruvāgāna as they involve *layabhaṅgas* of minute distinction. *Layabhaṅgas* come strictly under Deśītāla though Abhinava defines the main divisions of them in Chapter 31 and points out their usage in Chapter 12.

15. Chapter XXXIII is read with Ch. XXXII in all other texts while in Abhinava's it forms a separate Chapter.

16. Definitions given for 18 jātis in Chapter XXXIV differ in Abhinava's text while in others they seem to be more elaborate. *

17. In Chapters XXXV and XXXVI subject-matter differs in Abhinava's and other texts.

18. Abhinava's text ends with Chapter XXXVII while most of the others end in XXXVI. The apparent reason for extension of the number, seems to be the introduction of the 36 *tattvas* one for each Chapter by Abhinava and the commentary of the 37th is headed by the verse indicating *anuttaram dhāma* of the Pratyabhijñā school.

आकाङ्क्षाणां प्रशमनविधेः पूर्वभावावधीनां
धाराप्राप्तस्तुतिगुरुगिरां गुह्यतत्त्वप्रतिष्ठा ।
ऊर्ध्वादन्यः परभुवि न वा यत्समानं चकास्ति ।
प्रौढानन्तं तदहमधुनानुत्तरं धाम वन्दे ॥

It may be added that Bharata looks upon the science of Nāṭya as an aṅga to vedic rites allowing all its aesthetic profundity. His treatment of pūrvaraṅga (Chs. 4, 5, 29, 31, 32, 34.) and of saptagītas (Ch. 31.) amply illustrates his conception. Nandin sees an āgamic vein in nṛtya, gīta and nāṭya. Abhinava maintains in a high degree the vedic and aesthetic aspects of

---

* For example the definition of Vañcitika or Ūrdhvakoṣṭha is given thus :—

करणैर्बहुभिश्चित्रैः सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥ Abhinava.

धां धां द्रां द्रां प्राया वीराद्भुतरौद्रभावसंयुक्ता ।
जातिर्वितस्तिमार्गा सा विज्ञेयोर्ध्वकोष्ठेति ॥ Nepal ms.

ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखोत्क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च ।
अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रवृत्ता च ॥
प्रायेणान्तर्मार्गा वितस्तिमार्गाश्रया तु दिव्यानाम् ।
अधिधृङ्धृङ्धृङ्प्राया जातिरियं ह्यूर्ध्वकोष्ठा स्यात् ॥

Older recension.

nāṭya viewing it from a psychological perspective, while others mix them up to produce only the pictorial effect.*

---

* Even in the commentary Abhinava is strictly scrupulous in offering additional explanations from the practical side to many of the definitions of Bharata which do not place a practitioner in possession of all details required. The sage-like commentator draws his extra material from vārtikas and not from the current practice of his day. For it is possible that time may bring upon alterations though imperceptibly in certain movements. Bharata's pūrvaraṅga bestows upon the audience both dṛṣṭa and adṛṣṭa phala (pleasure and religious merit). In the latter case injunction (vidhi) should be strictly followed. This applies to *karaṇas* and *aṅgahāras* which find prominent place in the various *aṅgas* of pūrvaranga. The following passages from Vārtika may illustrate the fact that the venerable commentator always adheres to great authorities :—

Introduction to *aṅgahāras* begins thus in Vārtika and Abbinava's remarks on the same may be compared (Vide Vol. I pages 91 to 93.)

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यान् दृष्टादृष्टफलानपि ।
अङ्गहारान् प्रवक्ष्यामि नामतो लक्ष्मतस्तथा ॥
तत्र देशान्तरेऽङ्गानामुचिते प्रापणस्य तु ।
यः प्रकारो भवेत्सोऽयमङ्गहारः प्रकीर्तितः ॥
यद्वा हरस्यायमिति प्रयोगो हार उच्यते ।
अङ्गैर्निर्वर्तनीयोऽसौ चरितत्वान्महेशितुः ॥
अङ्गहार इति प्रोक्तो भारतीयार्थवेदिभिः ।
करणक्रमपर्यायोऽथवाभ्यासोऽत्र लक्षणम् ॥
भविष्यत्यङ्गहारस्य किं तु कार्येषु यानि च ।
अङ्गहारप्रयोगेषु करणानि भवन्ति हि ॥
तद्गोचरे तु सञ्चारे करणात्करणान्तरे ।
संहिताकार्यसहितो हस्तपादादिकस्य यः ॥
प्रयागोऽङ्गस्य सोऽप्यत्र करणीयः प्रयोक्तृभिः ।
अतोऽनुक्तः स युक्तस्य तत्राप्यूहेन कल्प्यताम् ॥
अथोच्यतेऽङ्गहाराणामेषां सामान्यलक्षणम् ।
.... करणे नृत्तमातृका ॥
सा ह्यङ्गहारकरणं .... ।
विनिवृत्ताभिमानोऽस्ति विना करणयोर्द्वयोः ॥

A few of the major differences that involve difference in interpretation are given above. There are numberless minor

---

अतःपरं प्रयोगेण नृत्यतीत्यभिमानतः ।
द्वाभ्यां वा तिसृभिर्वा हि यद्वा चतसृभिस्तथा ॥
न्यूनाभिरधिकाभिर्वा मातृकानिर्णयस्त्रिभिः ।
अङ्गहारास्ततो नृत्तमातृका लक्षणेन च ॥
अङ्गहारस्य सामान्यलक्षणेन तथैव च ।
करणे द्वे तूहिताङ्गहारान्तमुचितं ध्रुवम् ॥
पिण्डीबन्धस्योपयोगि प्रयोज्यत्वेन मन्यताम् ।
करणानां तु विज्ञेयस्त्रितयेन कलापकम् ॥
खण्डकोऽथ चतुष्केन सङ्घातः पञ्चकेन च ।
इदानीमङ्गहाराणामुद्देशः परिकीर्तितः ॥

The following Vārtika on sthirahasta (first angahāra) may be compared with our commentator's observations on the same (Vol. I. page 140.)

इत्येवं करणग्रामः सम्यग्योजनया कृतः ।
निर्वर्तयत्यङ्गहारं स्थिरहस्तसमाह्वयम् ॥

अत्र दश करणानि ।

अत्रैतद्देतत्करणमङ्गस्यात्रोटनेन तु ।
जिघृक्षितमिति ह्यक्ष्णां तथा करणगामिनाम् ।
हस्ताङ्घ्र्यादिसंश्रितानामुचितत्वयुजां भवेत् ॥
योजना यद्वर्तनानां चारीणामत एव च ।
अविच्छिन्नद्रुततरा प्रबन्धालातचक्रवत् ॥
एकबुद्ध्यनुसंहार्यां स्थिरहस्तो भवेदथ ।
एवं सर्वेषु मन्तव्यमङ्गहारेषु सूरिभिः ॥
आहुरन्ये समाधेरप्ययमुं भगवतः प्रियम् ।
सर्वेष्वत्राङ्गहारेषु प्राधान्ये करणे गुणे ॥
पक्षयित्वा विशिष्टानि चतुर्दिक्षु प्रयुज्य च ।
पूरयेत्स्वमुखं ताभ्यामन्ताभ्यामिति मन्यताम् ॥
एषां प्रयोगः प्राधान्याददृष्टफल एव हि ।
प्रयोगविषयो गीतवर्धमानादिकस्य च ॥
तत्तद्वाक्यार्थविधुरो विप्रकर्षानुसारतः ।
तेषां युद्धनियुद्धादौ न कदाचित्प्रयोज्यता ॥

differences in each chapter that interpret the text differently.

(*a*) Talapuṣpapuṭa is thus defined in Vārtika:—

नृत्तारम्भे तु सर्वत्र तलहस्तद्वयं तथा ।
स्थानकं समपादाख्यं प्राचुर्येण प्रयोजयेत् ॥
तेन तत्प्रथमं कृत्वा समपादं लताकरौ ।
दक्षिणाङ्गौ निष्क्रामिते चार्याध्यर्धिकसंज्ञया ॥
तलसञ्चररूपे च कृते तत्काल एव च ।
व्यावर्तितेन पार्श्वे तु समानीतेन दक्षिणे ॥
परिवृत्तवशात्सम्यगानीतेन च हस्तयोः ।
द्वयेन वामपार्श्वे तु सौष्ठवेन नते सति ॥
वाम एव स्तनक्षेत्रे कार्यः पुष्पपुटः करः ।
तलसञ्चरपादेन योगात्पुष्पपुटेन च ॥
तलपुष्पपुटं नाम्ना प्रथमं करणं भवेत् ।
करणेष्वेवमन्येषु मन्तव्या नामवासना ॥
यदा तु चतुरश्राङ्गं विधाय करणं त्विदम् ।
प्रयुज्यते तदा स्वे स्वे पार्श्वे च करयोर्द्वयोः ॥
आवेष्टितक्रियां कृत्वा परिवेष्टितकर्मणा ।
करणीयः पुष्पपुटहस्तबन्धः प्रयोक्तृभिः ॥

cf. Abhinava's commentary on Talapuṣpapuṭa Vol I. page 97.

(*b*) Nṛttahasta called Talamukhau is thus defined in Vārtika:—

यौ पूर्वं चतुरश्रौ तु ततो व्यावृत्तकर्मणा ।
उद्वृत्तक्रियया चैव हंसपक्षकरावपि ॥
स्वस्वपार्श्वगतौ त्र्यश्रौ तलेनान्योन्यसंमुखौ ।
तदा तलमुखौ प्रोक्तौ यदा तलमुखौ करौ ॥

Cf. Abhinavabhārati Vol. II. page 71.

(*c*) Three chāris (Dolāpādā, Ākshiptā, Āviddhā) are thus treated in Vārtika:—

(1) कुञ्चितांघ्रिं यदोत्क्षिप्य कर्णान्तं निजपार्श्वतः ।
पार्श्वद्वितीयं तस्माच्च डोलावत्पार्श्वमात्मनः ॥
नीत्वा तं तु निजे पार्श्वे पातयेत्पार्ष्णिना तदा ।
डोलापादा भवेच्चारी

They are too numerous to mention. A few are given below to show the kind.

1. In defining *nishadha* hasta Abhinava reads:—

मुकुलं तु यदा हस्तं कपित्थः परिवेष्टयेत् ।
स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो नाम नामतः ॥ (IX-141)

But older definition is:—

गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत् ।
स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यङ्मुष्टिकृतो भवेत् ।
इत्येष निषधो हस्तः (IX-145)

Kīrtidhara reads:—

शिखरस्तु यदा हस्तो मृगशीर्षेण पीडितः ।
निषधो नाम विज्ञेयः स भयार्ते विधीयते ॥

The fourth variant is:—

ज्ञेयो वै निषधो नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो ऽभिघट्टने ॥

Of these, Abhinava's is evidently based upon *mudrās* in āgamas. But it is not, at any rate, the product of his own imagination, for the same definition is given in Viṣṇudharmōttara also. That work is at least older than Abhinava. The definition given by Abhinava for Niṣadha was given by Kīrtidhara

---

(2) कुञ्चितांघ्रिं यदा पुरः ॥
समुत्क्षिप्य च तालांस्त्रीनर्धमण्डलवत्पुनः ।
नीत्वा पार्श्वान्तरं जङ्घास्वस्तिकेन निपातयेत् ॥
पार्ष्ण्यां भूमौ तदाक्षिप्ता

(3) यदा विश्लेषवत्तया ।
कृत्वा जङ्घास्वस्तिकं तु कुञ्चितश्चरणोऽग्रतः ॥
प्रसारिताञ्चिताविद्धः सन्पार्श्वे स्वे निपात्यते ।
पार्ष्ण्यां पार्ष्ण्यन्तरक्षेत्रे तदाविद्धाह्वया भवेत् ॥

Cf. the commentary of Abhinava on the above *chāris* Vol. II. page 103.

for *Vardhamāna hasta* Abhinava did not admit karavartanās for Nāṭya and he always tries to construe only a few fine *vartanās* or hand-poses into definitions given by Bharata. But Kīrtidhara has recognised vartanās separately from hastas and he adopted the older definition.

2. In assigning the propriety of *vṛttis* among *rasas* the following text is adopted by Abhinava:—

हास्यशृङ्गारबहुला कैशिकी परिचक्षिता ।
सात्त्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतसमाश्रया ।
रौद्रे भयानके चैव विज्ञेयारभटी बुधैः ।
बीभत्से करुणे चैव भारती संप्रकीर्तिता ॥

Various other readings are :—

न—शृङ्गारहास्यकरुणैर्वृत्तिः स्यात्कैशिकी रसैः ।
सात्त्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतशमाश्रया ॥
ड—शृङ्गारे चैव हास्ये च वृत्तिः स्यात्कैशिकीति सा ।
सात्त्वती नाम सा ज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ।
भयानके च बीभत्से रौद्रे चारभटी भवेत् ।
भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतरूपयोः ॥
भ—हास्यशृङ्गारकरुणैर्वृत्तिः स्यात्कैशिकी रसैः ।
सात्त्वती चापि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥
भयानके सबीभत्से रौद्रे चारभटी भवेत् ।
भारती चापि विज्ञेया वीरहास्याद्भुताश्रया ॥

Viṣṇudharmōttara has:—

वाक्प्रधानातु भारती ।
तथा वीररसप्राया विज्ञेया सात्त्वती नृप ॥
तथा रौद्रप्रचारा च भवत्यारभटी सदा ।
शृङ्गारहास्यबहुला तथा भवति कैशिकी ॥

Of these Abhinava gives the best reading. It is partly supported by the text of Viṣṇudharmōttara. Most of the later writers on Alaṅkāra have adopted his reading, but the second variant (न) has the support of Kohala which was copied by

Vidyānātha. This difference in interpretation has led to some divergence of opinions about the *vṛtti* to be employed in *utsṛṣṭikāṅka* where Udbhaṭa recognises three, *i.e.*, nyāyavṛtti (vṛtti of action), anyāya-vṛtti (vṛtti of no action like Bhāratī) and phala-vṛtti. Nyāya-vṛtti according to Kohala's reading must be *Kaiśikī.* Lollaṭa does not recognise phala-vṛtti and another commentator probably Śaṅkuka holds that Sāttvatī alone is the vṛtti in Utsṛṣṭikāṅka. This difference is due to the reading in the definition of Sāttvatī where the word śamāśraya (शमाश्रया) takes *śāntarasa* into consideration according to Kohala Abhinava holds only Bhāratī in Utsṛṣṭikāṅka. Udbhaṭa's fifth vṛtti was not recognised by any standard writer, and the theory that five vṛttis originally emanated from the five faces of Siva was also discarded by Śaṅkuka.

3. In the Samavakāra-lakṣaṇa Udbhaṭa reads :

उष्णिग्गायत्री वा यानि तथान्यानि बन्धकुटिलानि।
वृत्तानि समवकारे कविभिर्नैव प्रयोज्यानि ॥

But Abhinava has—

उष्णिग्गायत्र्याद्यान्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि।
वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥

Here Udbhaṭa's reading fits in for dharma and kāma śṛṅgāra while Abhinava's is justified by the prompt action in *sambhrama* owing to *vidrava* and *kapaṭa* which are sandhyaṅgas in a Samavakāra.

4. The first śloka according to Abhinava in Chapter XXIX is:—

षड्जोदीच्यवती चैव षड्जमध्या तथैव च।
मध्यपञ्चमबाहुल्यात्कार्या शृङ्गारहास्ययोः।

The reading of the older set is *ṣaḍja pañcama.* Abhinava's reading is consistent with Bharata's statements in Chapters 17 and 29.

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ। (XVII-103)
मध्यपञ्चमभूयिष्ठं गानं शृङ्गारहास्ययोः (XXIX-12)

But the reading ṣaḍja pañcama was adopted by Nānyadēva.

क्वचिदपवादं क्वचिदनुवादमाह—"षडोदीच्यवती ... ।
षड्जपञ्चमबाहुल्यात्कार्यै शृङ्गारहास्ययोः" ।

Thus Abhinava's recension appears to be an improvement upon the older texts.

Of the available texts Abhinava's recension is found in two copies in the Bhandarkar's Institute which served as the originals for the Kāvyamālā edition. Both the copies in the Bikanir Maharaja's Library fully agree with the two copies of Poona referred to above. Our Ca (च) manuscript obtained from Ujjain was the original copy for the above four texts. Our Ya (य) Ms. completely agrees with Ca (च) from Chapters 24-34. Our Ms. Ya (य) corresponds mostly with Abhinava's recension; mostly because whenever the commentator points out with some regard a variant in reading, that is found in this copy. Similarly is the case with our Pa (प) Ms. in which variants were already noted. The complete Mss. in Tanjore Palace Library and the complete copy of the Mysore Library agree together which are designated as (ज and झ) in our edition. This recension belongs to older type but towards the end of the work it agrees with Abhinava's adoption. The copies in the Adyar Library and the Madras Government Oriental Mss. Library all represent most accurately the older recension, *i.e.*, that followed by Udbhaṭa and Lollaṭa. Of this type our (ड) Ms. which represents 16 Mss. of that type is the most perfect and faultless and our (ट and ठ) Mss. give a shorter version even in the older recension.

The Benares edition recently published is based upon the imperfect copy of the shorter version of the older recension. Nepal Durbar copy agrees in some respects with our da (द) text but towards the end of the work it occasionally agrees with Abhinava's recension. It surely belongs to the older recension. Our da (द) Ms. was from Almora which as far as it is available agrees with the Nepal Ms.

Our variants are arranged according to possible differences in the interpretation of Bharata's work. In spite of the excel-

lence of Abhinava's recension others do not appear to be altogether negligible. Wherever Abhinava has not commented upon large fragments we have given all the possible variants and added our own glossary. Our chief object in issuing the work is to make the sage's work appear in every view-angle and to afford all facilities to readers of it. Hence for the portions (*e.g.*, Chapters 7 and 8) where the Abhinavabhāratī is not available even after our best efforts we propose to give a glossary. Nothing in our Ṭīkā is drawn from our own imagination but every idea is taken from some older work on the subject.

In the introductory volume the question of the recension will be dealt with at length when the merit of the various commentaries is discussed. Illustrations on the Abhinaya chapters will be given at the end of the Citrābhinaya (Ch. XXV) or in the supplementary Chapter on āṅgikābhinaya where the definitions with explanation will be furnished for kalāsas, vartanās, cālakas, bhramarīs, pādamaṇīs, pādapāṭas, deśī-cārīs, deśī-paddhatis, deśī-lāsyāṅgas, etc. A large fragment of Vārtika on *aṅgahāras* of about 2,000 granthas recently acquired will be published as an appendix. Readers of this work are requested to intimate to us the existence of any copies of the text and of any of the commentaries. Any recension, even in fragments, is welcome to us. It is to the most generous Nambūdiris of Malabar that we are deeply indebted whose help will be duly acknowledged in the introduction proper and without it this work would never have appeared in print. The present Maharaja of Travancore has been very kind to supply us copies of Nāṭya Sāstra which agree with our *bha* (भ) recension and our sincere thanks are due to His Highness and his Palace Sarvādhikāryakkār Dr. Nalla Perumall Pillai Avl., B. A. Recently Dr. Sylvain Levi the great Oriental Scholar of Paris lent his own copy of the text of the Nepal Maharajah's Ms., and for this our grateful thanks are due to the learned Doctor.

MADRAS,
16th January 1934.

M. RAMAKRISHNA KAVI.

श्रीः

विषयसूचिका

अष्टमेऽध्याये—अङ्गाभिनयः

पुटकर्म

दशमेऽध्याये—चारीविधानम्.

भौम्यः

आकाशिक्यः.

पञ्चदशेऽध्याये वागभिनये—वृत्तलक्षणम्

षोडशेऽध्याये—लक्षणालङ्काराः

अष्टादशेऽध्याये—दशरूपलक्षणम्

श्री

नाट्यशास्त्रम्

अष्टमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः[1]

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः[2] ॥ १

नाट्ये कतिविधः कार्य[3]स्तज्ज्ञैरभिनयक्रमः ।
कथं वाभिनयो[4] ह्येष [5]कतिभेदश्च कीर्तितः ॥ २

सर्वमेतद्यथातत्त्वं[6] कथयस्व महामुने ।[7]
[8]यो यथाभिनयो यस्मिन्योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ ३

तेषां तद्वचनं[9] श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान्प्रति ॥ ४

अहं वः[10] कथयिष्यामि [11]निखिलेन तपोधनाः ।
यस्मादभिनयो ह्येष [12]विधिवत्समुदाहृतः ॥ ५

[13]यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान्वर्तयिष्यामः[14]
[15]अत्राह—[16]अभिनय इति कस्मात् । अत्रोच्यते[17]—अभी-

---

1 ठ ढ योर्नास्ति 2 द - त्विमम् 3 क - तर्कैः 4 च - चाभिनयो 5 ठ - कति भेदस्तु प - कतिभेदाश्च कीर्तिताः 6 प - वृत्तं 7 ड - भगवन्वक्तुमर्हसि. द - कथय त्वं महामते 8 ड - को 9 ड - तु वचनं 10 प - हि 11 द - निश्चयेन 12 द - विविधः 13 प - यत्तु 14 द - वर्णयिष्यामः 15 द - कस्मात् । उच्यते 16 प - अभिनयेति कस्मात् 17 च - उच्यते ।

त्युपसर्गः[1]। णीञित्ययं धातुः प्रापणार्थः[2]। [3]अस्याभिनी-
त्येवं व्यवस्थितस्य एरजित्यच्प्रत्ययान्तस्याभिनय [4]इति
रूपं सिद्धम्। एतच्च धात्वर्थवचनेनावधार्यम्[5]। अत्र
श्लोकौ[6]— ६

[7]अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये।
यस्मात्प्रयोगं[8] नयति तस्मादभिनयः स्मृतः॥ ७

[9]विभावयति यस्माच्च नानार्थान्हि प्रयोगतः[10]।
शाखाङ्गोपाङ्ग[11]संयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः॥ ८

चतुर्विधश्चैष[12] भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजाः।
अनेकभेदबहुलं [13]नाट्यमस्मिन्प्रतिष्ठितम्॥ ९

आङ्गिको वाचिकश्चैव [14]ह्याहार्यः सात्त्विकस्तथा।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्धा परिकीर्तितः[15]॥ १०

सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च[16] सहितो मया।
अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत॥ ११

---

1 द - अभि इत्युपसर्गः 2 न - नीञ् प्रापणे धातुः द - णीञ्प्रापणार्थो धातुः प - णीञ् प्रापणेऽर्थे धातुः ड - प्रापणार्थको धातुः 3 द - अस्य च अभि नी इति पर्यवसितस्य अभिनय इति सिद्धम् प - तस्य अभिरित्येवं व्यवस्थितस्य च अच् प्रत्ययान्तस्य ड - अस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्याच्प्रत्ययान्तस्य न - अज्प्रत्ययान्तस्य 4 ड - इत्येवं द - इति सिद्धम् 5 द - वचनेनोपधार्यम् ड - धात्वनुवचनेनावधार्यम् न - एतच्चार्थवचनेनावधार्यम् 6 भवति चात्र श्लोकः प - भवत्यत्र श्लोकः द - अत्र श्लोकः 7 प - अभिपूर्वंतु 8 ड - पदार्थांश्च 9 द - आदर्शे नास्ति प - विभावयन्ति 10 ड - नानार्थानि प्रयोगतः ढ - नानार्थांश्च क्षिप्रयोगतः फ - नानार्थाभिनयो यतः 11 न - संयुक्तान् 12 द चैव प - चैषभावो 13 बाहल्यं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रकीर्तितम् ब - बाहुल्यात् न - विततं नाट्यं यस्मिन् 14 द - आहार्यः 15 म - संप्रकीर्तितः न - परिकल्पितः 16 म - भावैस्तु।

[1]त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेयः[2] शारीरो मुखजस्तथा[3] ।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः[4] ॥ १२
शिरो[5]हस्तकटीवक्षःपार्श्वपादसमन्वितः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसंग्रहः[6] ॥ १३
[7]तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादतः षडङ्गानि ।
नेत्रभ्रूनासाधर[8]कपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥ १४
[9]अस्य शाखा च [10]नृत्तं च तथैवाङ्कुर एव च ।
वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ १५
आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा ह्यङ्कुरः [11]सूचना भवेत् ।
अङ्गहारविनिष्पन्नं [12]नृत्तं तु करणाश्रयम् ॥ १६
मुखजेऽभिनये विप्रा नानाभावरसाश्रये[13] ।
शिरसः प्रथमं कर्म [14]गदतो मे निबोधत ॥ १७
आकम्पितं कम्पितं च धुतं विधुतमेव च ।
[15]परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम्[16] ॥ १८
निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम्[17] ।
लोलितं [18]चेति विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥ १९

---

1 न - त्रिविधश्चाङ्गिको 2 ङ - दृष्टः 3 ष - स्मृतः 4 द - संभवः 5 द - हस्तकटीगुह्य न - वक्षः कटीहस्त 6 द - नृत्यसंभवः 7 म - अस्य 8 द - नासोष्ठ 9 ङ - तस्य 10 द - नृत्यञ्च 11 न - सूचनात् द - शाखा अङ्कुरः 12 द - नृत्यं 13 प - समाश्रये न - रससमाश्रये 14 न - वदतो 15 प - परिवाहितोद्वाहितक 16 द-धूतमथाञ्चितम् छ - परिवाहितमन्यत्स्यादुद्वाहितमथापरम् । अवधूतं शिरो न्यस्तं तथैवाञ्चितमेव च 17 प - चाप्ययोगतः 18 ङ - चैव द - प्राकृतं चैव चतुर्दशविधं शिरः ।

शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं[1] भवेत् ।
द्रुतं तदेव बहुशःकम्पितं कम्पितं शिरः ॥ २०
[ऋजुस्थितस्य चोर्ध्वाधःक्षेपादाकम्पितं भवेत् ।
बहुशश्चलितं यत्र तत्कम्पितमिहोच्यते ॥] २१
[2]संज्ञोपलम्भप्रश्नेषु स्वभावाभाषणे तथा ।
[3]निर्देशावाहने चैव भवेदाकम्पितं शिरः ॥ २२
रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ तर्जने[4] ।
[5]प्रश्नातिशयवाक्येषु शिरः कम्पितमिष्यते ॥ २३
शिरसो [6] रेचनं सम्यक्छनैस्तद्धुतमिष्यते[7] ।
[8]द्रुतमारेचनादेतद्विधुतं[9] तु भवेच्छिरः ॥ २४
अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा ।
[10]पार्श्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धुतं शिरः ॥ २५
[11]शीतग्रस्ते भयार्ते च त्रासिते ज्वरिते तथा ।
पीतमात्रे तथा मद्ये विधुतं तु भवेच्छिरः[12] ॥ २६
[13]पर्यायशः पार्श्वगतं शिरः स्यात्परिवाहितम् ।

---

1 अधस्तात्कम्पितं ङ - अतश्चाकम्पितं 2 च - संज्ञोपदेशपृच्छासु द - संज्ञोपदेशपृष्ठान्य ठ - संज्ञोपदेशे पृच्छासु 3 निर्देशे वाहने द - निर्देशापादने 4 ङ - प्रतिज्ञातेऽथ तर्जने प - प्रतिज्ञाते तथार्जने च - गर्जने 5 द - पृच्छातिशय ङ - व्याध्यमर्षणयोश्चैव प - साध्यामर्षादयश्चैव 6 ङ - रेचनं यत्तु ठ - भ्रमणं यत्तु - द - भ्रमणश्चैव 7 न - उच्यते 8 म - तदेवहि प्रयुक्तं तु द्रुतं विधुतमिष्यते 9 द - द्रुतमारेचितं तत्त्वं विधुतं न - आरेचनादेव विधुतं 10 ध - प्रतिषेधेऽथवानेन धुतमेतं प्रयोजयेत् 11 द - शीते त्रस्ते तथार्तेच 12 म - सम्प्रयोजयेत् 13 प - पर्यायतः छ - मण्डल भ्रमणाच्चापि परिवाहितमिष्यते ब - मण्डलभ्रमणे चैव भवेत्तु परिवाहितम् ।

[1]आधूतमुच्यते तिर्यक्सकृदुद्वाहितं तु[2] यत् ॥ २७
साधने विस्मये हर्षे [3]स्मृते चामर्षिते तथा ।
विचारे [4]विहृते चैव लीलायां परिवाहितम् ॥ २८
[5]गर्वेच्छादर्शने चैव पार्वस्थोर्ध्वनिरीक्षणे[6] ।
आधूतं तु शिरो ज्ञेयमात्मसंभावनादिषु ॥ २९
[7]यदधः सकृदाक्षिप्तमवधूतं तु तच्छिरः ।
[8]संदेशावाहनालोपसंज्ञादिषु तदिष्यते ॥ ३०
किञ्चित्पार्श्व[9]नतग्रीवं शिरो विज्ञेयमाञ्चितम् ।
व्याधिते मूर्छिते मत्ते [10]चिन्तायां हनुधारणे[11] ॥ ३१
[12]उत्क्षिप्तांसावसक्तं यत्कुञ्चितभ्रूलतं मनाक् ।
निहञ्चितं [13]तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत्प्रयोजयेत्[14] ॥ ३२
गर्वे [15]माने विलासे च [16]बिब्बोके किलिकिञ्चिते ।

---

1 ड - सकृदुद्वाहितं चोर्ध्वमुद्वाहितमिति स्मृतम् ब - सकृदुद्वाहितं सोर्ध्वमुद्वाहितमिहोच्यते । गर्वोच्छ्रयादिषु धुतं तथा चोर्ध्वनिरीक्षणे । उद्वाहितं तु कर्तव्यमात्मसंभावनादिषु । साधने . 2 च - च 3 प - स्मिते द - स्थिते च - स्मृते वामर्षिते ब - विकृते चाद्भुते तथा । परिवाहितं तु विज्ञेयं लीलायां च विधारणे । 4 च - निह्नुते छ - च विवृत्ते च द - त्रिकृते 5 प-गर्वेच्छादर्शने चैव तथा चोर्ध्वनिरीक्षणे । उद्वाहितं तु कर्तव्यमात्मसंभावनादिषु । द - सर्वाङ्गदर्शने चैव पार्श्वस्याथ निरीक्षणे आधूतं च. च - गर्वात्मदर्शने 6 तथा चार्धनिरीक्षणैः 7 प - यदधः सतथाक्षिप्तः म - आक्षिप्तंसकृद्यत्स्यादवधूतमिहोच्यते 8 म - संदेशेत्वथ संज्ञायामालापे चैव तद्भवेत् द - बान्धवावाहनालापसंज्ञादिषु भविष्यति । 9 द - गत न - नतग्रीवशिरो 10 प - सचिन्ते दुःखिते भवेत् 11 ब - चैव शंकिते दुःखिते च तत् म - दुःखिते च तत् 12 ड - उत्क्षिप्तबाहुशिरसस्तथाञ्चितशिरोधरम् द - उत्क्षिप्तं चाङ्गशीर्षञ्च निकुञ्चितशिरोधरम् ग - उत्क्षिप्तबाहशिखरं निकुञ्चितशिरोधरम् 13 च - शिरो ज्ञेयं द - शिरो ज्ञेयं स्त्रीणामेतत्तु योजयेत् । 14 ब - प्रयोजनम्
15 म - पान विलासे च न - बिंबोके ब - मानेविलासे च कम्पेच 16 द - विलासे बिब्बोके ललिते किलकिञ्चिते ।

[1]मोट्टायिते कुट्टमिते स्तम्भे माने निहञ्चितम् ॥ ३३
परावृत्तानुकरणात्परावृत्तमिहोच्यते[2] ।
[3]तस्यान्मुखापहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु[4] ॥ ३४
उत्क्षिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।
प्रांशुदिव्यार्थयोगेषु [5]स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगतः ॥ ३५
[6]अवाङ्मुखस्थितञ्चापि बुधाः प्राहुरधोगतम् ।
लज्जायां च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं शिरः[7] ॥ ३६
सर्वतोभ्रमणाच्चैव शिरो लोलितमुच्यते[8] ।
[9]मूर्छाव्याधिमदावेशग्रहनिद्रादिषु स्मृतम् ॥ ३७
[ऋजुस्वभावसंस्थानं प्राकृतं तु स्वभावजम् ।
मङ्गल्याध्ययनध्यानस्वभावजयकर्मसु ॥] ३८
[10]एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रयाः[11] ।
ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३९
[12]त्रयोदशविधं ह्येतच्छिरःकर्म मयोदितम्[13] ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि [14]दृष्टीनामपि लक्षणम् ॥ ४०

---

1 न - तथाकुट्टिमिते चैव निहञ्चितमिति स्मृतम् न - कुट्टिमिते 2 प - शिरः स्मृतम् न - वृत्तं तु तच्छिरः 3 प - तस्योन्मुखावहरणे म - परावृत्तं तु कर्तव्यं छ - तत्स्यान्मुख्यापहरणे 4 च - पृच्छतः प्रेक्षणादिषु द - पृष्ठतः क्षेपणादिषु 5 प - दिव्यास्त्रयोगेषु द - दिव्यार्थयोगेषु स्यादाक्षिप्तम् 6 प - अधोमुखं स्थितश्चापि शिरः च - अधोमुखस्थितं चापि शिरः 7 प - स्तंभे चाधोगतं भवेत् ड - दुस्तंभेऽधोगतं भवेत् च - वाधोगतं भवेत् 8 लोलनाच्चैव शिरः स्यात्परिलोलितम् ड - लोलनाच्चापि शिरः स्यात्परिलोकितम् 9 म - व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते कर्तव्यं लोलितं बुधैः ड - मूर्छाव्याधिमदावेग द - मूर्च्छाव्याधिमदावेशे 10 ड - एतेऽन्ये 11 प - संश्रिताः न - संज्ञया 12 द - चतुर्दश- 13 प प्रयोजितम् 14 दृष्टीनामिह ।

कान्ता भयानका हास्या [1]करुणा चाद्भुता तथा ।
रौद्री वीरा च [2]बीभत्सा विज्ञेया रसदृष्टयः ॥ ४१
स्निग्धा [3]हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता[4] ।
[5]जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु[6] दृष्टयः ॥ ४२
शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥ ४३
कुञ्चिता [7]चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा ।
वितर्किताऽर्धमुकुला विभ्रान्ता[8] विप्लुता तथा ॥ ४४
आकेकरा [9]विकोशा च त्रस्ता च मदिरा तथा ।
षट्त्रिंशद्दृष्टयो ह्येतास्तासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्[10] ॥ ४५
अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरसाश्रयम् ।
लक्षणं संप्रवक्ष्यामि यथाकर्मप्रयोगतः ॥ ४६
हर्षप्रसादजनिता [11]कान्तात्यर्थं समन्यथा ।
[12]सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥ ४७
पोद्वृत्तनिष्टब्धपुटा स्फुरदुद्वृत्ततारका ।
दृष्टिर्भयानकात्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके[13] ॥ ४८
क्रमादाकुञ्चितपुटा सविभ्रान्ताल्पतारका[14] ।

---

1 द - कराला 2 द - वीराथ 3 द - कृष्णा 4 द - भयात्मिका प - भयासिता च - दम्भाभयान्विता 5 प - जुगुप्सा विस्मिता चैव 6 प - भावेऽपि 7 क - साभिमाना 8 द - विक्रान्ता विप्लुता न - वीप्सिता 9 च - विशंका द - विशोका च त्रस्ता 10 नामतोऽभिहिता मया 11 क - कोपामर्ष 12 म- सुभ्रूक्षेप प - भ्रूविक्षेप 13 प - भयानकेत्यर्थं हीना ज्ञेया भयानका 14 द - विभ्रान्ताकुलतारका ।

[1]हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुहकाभिनयं प्रति ॥ ४९
[2]पतितोर्ध्वपुटा सास्रा मन्युमन्थरतारका ।
नासाग्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥ ५०
[3]या त्वाकुञ्चितपक्ष्माग्रा [4]साश्चर्योद्वृत्ततारका ।
सौम्या विकसितान्ता[5] च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥ ५१
क्रूरा रूक्षारुणोद्वृत्ता [6]निष्टब्धपुटतारका ।
भ्रुकुटीकुटिला दृष्टी रौद्री रौद्ररसे स्मृता[7] ॥ ५२
दीप्ता विकसिता क्षुब्धा गम्भीरा समतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु[8] वीरा वीररसाश्रया ॥ ५३
निकुञ्चितपुटापाङ्गा [9]घूर्णोपप्लुततारका ।
[10]संश्लिष्टस्थिरपक्ष्मा च बीभत्सा दृष्टिरिष्यते ॥ ५४
[नासाग्रसक्तानिमिषा तथाधोभागचारिणी ।
आकेकरपुटा चैव शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥] ५५
रसजा दृष्टयो ह्येता विज्ञेया लक्षणान्विताः ।
अतः परं लक्षयिष्ये स्थायिभावसमाश्रयाः[11] ॥ ५६
[12]व्याकोशमध्या मधुरा स्थिततारभिलाषिणी ।
[13]सानन्दभ्रूलता दृष्टिः स्निग्धेयं[14] रतिभावजा ॥ ५७

---

1 प - हास्य 2 म - चकितोर्ध्व प - प्रनीतोर्ध्व 3 क - या चाकुञ्चित 4 घ - किञ्चिदुद्वृत्त 5 ङ - विकसितार्धान्ता 6 ङ - उद्वृत्तनिष्टब्ध 7 च - रौद्रे प्रकीर्तिता 8 प - मध्यदृष्टिस्तु 9 छ · घृणोपप्लुततारका प - घूर्णावप्लुत 10 प - संश्लिष्टस्सित ङ - संश्लिष्टस्थित ब - संसृष्टस्थित 11 प - भावान्रसा श्रयान् 12 न - व्याकोशमध्यमधुरा स्मेर 13 ङ - सानन्दाश्रुकृता प - सानन्दं भ्रूकृता 14 प - स्निग्धे या ।

चला हसितगर्भा च विशत्तारानिमेषिणी ।
किञ्चिदाकुञ्चिता[1] हृष्टा दृष्टिर्हासे प्रकीर्तिता ॥ ५५
[2]अवस्रस्तोत्तरपुटा रुद्धतारा जलाविला[3] ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके[4] दृष्टिरुच्यते ॥ ५६
रूक्षा स्थिरोद्वृत्तपुटा[5] निष्टब्धोद्वृत्ततारका ।
[6]कुटिलभ्रुकुटी दृष्टिः क्रुद्धा क्रोधे विधीयते[7] ॥ ५७
संस्थिते तारके यस्याः [8]स्थिरा विकसिता तथा ।
सत्त्वमुद्गिरती दृप्ता [9]दृष्टिरुत्साहसंभवा ॥ ५८
[10]विष्फारितोभयपुटा [11]भयकम्पिततारका ।
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ५९
संकोचितपुटाध्यामा[12] दृष्टिर्मीलिततारका ।
[13]लक्षोद्देशात्समुद्विग्ना जुगुप्सायां [14]जुगुप्सिता ॥ ६०
[15]भृशमुद्वृत्ततारात्र [16]नष्टोभयपुटाञ्चिता ।
[17]समा विकसितादृष्टिर्विस्मिता विस्मये[18] स्मृता ॥ ६१
स्थायिभावाश्रया ह्येता विज्ञेया दृष्टयो बुधैः[19] ।
सञ्चारिणीनां दृष्टीनां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६२

---

1 प – दृष्टिर्हृष्टा हासे 2 प - ईषत्स्रस्तोत्तर न - अर्ध 3 प - किञ्चित्संरब्धतारका ट - यस्यास्ताराजलाविला 4 च - शोका 5 प - स्थितोद्वृत्तपुटा 6 ड - कुटिलाभ्रुकुटी 7 च - अभिधीयते 8 प - स्थिता 9 ड - दृष्टा 10 न - विष्फारितोत्तमपुटा 11 प - भये 12 ड - व्यासा छ - पुटश्यामा दृष्टिर्मलिनतारका प पुटाख्यास्त्रा ध पुटावासा 13 प - पक्ष्मोद्देशात् न - लक्ष्योद्देशात् 14 प – जुगुप्सा सा 15 प - विमलोद्वृत्ततारा च हृष्टो भय ध - विस्मयोद्वृत्ततारा च हृष्टो भय 16 न - ताराया 17 ड - समाधिकासिता 18 ड - विस्मिते 19 ड - लक्षिता दृष्टयो मया.

समतारा समपुटा निष्कम्पा [1]शून्यदर्शना ।
[2]बाह्यार्थाग्राहिणी ध्यामा[3] शून्यादृष्टिः प्रकीर्तिता ॥
प्रस्पन्दमानपक्ष्मा या[4] नात्यर्थमुकुलैः पुटैः ।
मलिनान्ता च मलिना दृष्टिर्विभ्रान्ततारका[5] ॥ ६४
[6]श्रमात्प्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६५
किञ्चिदञ्चितपक्ष्माग्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया[7] ।
त्रपाधोगततारा[8] च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥ ६६
[9]म्लानभ्रूपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
[10]क्रमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता[11] ॥ ६७
किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुद्गता तिर्यगायता[12] ।
[13]मूढाचकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥ ६८
विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
किञ्चिन्निष्टब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥ ६९
[14]स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्मार्धा मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
[15]सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ७०
[16]आनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।

---

1 छ निश्शङ्का 2 ङ - बाह्यार्थग्राहिणी क्षामा 3 छ - श्यामा 4 प - पक्ष्मान्ता छ - पक्ष्माग्रा 5 प - विस्मिततारका च - विहततारका न - विकृततारका ध विस्तृततारका 6 प - श्रमप्रम्लापित छ - श्रमप्रम्लायित 7 छ - पुटक्रिया 8 ङ - मुखतारा 9 ङ - ग्लान 10 प - क्रमप्रहृष्ट 11 च - सदोद्धता 12 प - उत्तुङ्गाकिञ्चिदायता च - उन्नता तिर्यगायता 13 ङ - मूढा- 14 प - स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्मार्धा 15 च - सुखामीलित 16 प - या-

[1]सन्ना कुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥ ७१
मन्दायमानतारा या[2] पुटैः प्रचलितैस्तथा ।
[3]सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥ ७२
लम्बिता कुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ्निरीक्षणैः[4] ।
[5]निगूढा गूढतारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥ ७३
मधुरा कुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपा च सस्मिता[6] ।
समन्मथविकारा[7] च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥ ७४
वितर्कोद्वर्तितपुटा[8] तथैवोत्फुल्लतारका ।
[9]अधोमुखविकारा च दृष्टिरेषा[10] वितर्किता ॥ ७५
अर्धव्याकोशपक्ष्मा[11] च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
[12]स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्लुलिततारका[13] ॥ ७६
[14]अनवस्थिततारा च विभ्रान्ताकुलदर्शना ।
विस्तीर्णोत्फुल्लनेत्रा[15] च विभ्रान्ता दृष्टिरिष्यते[16] ॥
पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य निष्टब्धौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विप्लुता ॥ ७८
आकुञ्चितपुटापाङ्गा[17] सङ्गतार्धनिमेषिणी ।

---

1 च - सन्निकुञ्चित प - सन्नापतित 2 म मानातारा 3 न - सञ्चारोप 4 च - निरीक्षणा 5 ध - गूढा चकिततारा च 6 च - क्षेपाथ सस्मिता छ - सस्मिता च विकासिनी 7 च - विकासा 8 छ - तथैवोद्वृत्त 9 प - अधोगत न - अधोभागविचारा ड - अधोगतविचारा 10 प - दृष्टिरिष्टा 11 प - तारा च 12 छ - स्मितार्ध 13 ध - ललिततारका 14 ड - विभ्रान्ततारका या तु विभ्रान्तपुट दर्शना छ - अनवस्थितनेत्रा या तथा विभ्रान्ततारका 15 छ - नयना प - मध्या च 16 ड - उच्यते 15 प - पुटापाङ्ग ।

मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा[1] स्मृता ॥ ७९
[2]विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी[3] ।
अनवस्थिततारा च विकोशा दृष्टिरिष्यते[4] ॥ ८०
त्रासोद्वृत्तपुटा या तु[5] तथोत्कम्पिततारका ।
[6]संत्रासोत्फुल्लमध्या च [7]त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥ ८१
[8]आघूर्णमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥ ८२
किञ्चिदाकुञ्चितपुटा [9]किञ्चिल्लुलिततारका ।
[10]अनवस्थितसञ्चारा दृष्टिर्मध्यमदे[11] भवेत् ॥ ८३
[12]सनिमेषाऽनिमेषा च किञ्चिद्दर्शिततारका ।
अधोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदे स्मृता[13] ॥ ८४
इत्येवं लक्षिता ह्येषाः [14]षट्त्रिंशद्दृष्टयो मया ।
[15]सहजा भावजाश्चासां विनियोगं निबोधत ॥ ८५
[16]रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः ।
[17]शृणुत व्यभिचारिण्यः सञ्चारिषु यथास्थिताः[18] ॥ ८६

---

1 न - दृष्टिर्वै केकरा 2 छ - विकासितोभय च - विकोशितभय 3 प - च निमेषिणी 4 ड - विशोका दृष्टिरुच्यते 5 प - त्रासोत्कम्पित 6 प - त्रासादुत्फुल्ल 7 ड - स्रस्ता न - सुप्ता 8 ड - व्याघूर्णमान 9 ड - न - ह्यनवस्थिततारका 10 ड - तथा चलितपक्ष्मा च न - तथा लुलितपक्ष्मा च 11 छ - मध्ये मदे 12 ड - सनिमेषोन्निमेषा ध - सन्निमेषोन्निमेषा 13 न - अधमे तु प्रकीर्तिता 14 ड - ह्येताः 15 म - सहजा 16 ड - रसजा स्वरसेष्वेव प - रसास्पदा 17 ड शृणुध्वं 18 ड - हि ताः ।

शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायामभितप्तापि कीर्तिता[1] ।
निर्वेदे चापि मलिना वैवर्ण्ये च विधीयते ॥ ८७
श्रान्ता श्रमार्ते स्वेदे च लज्जायां ललिता[2] तथा ।
अपस्मारे तथा [3]व्याधौ ग्लान्यां ग्लाना[4] विधीयते ॥
शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विषादार्थे विषादिनी ।
निद्रास्वप्नसुखार्थेषु[5] मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ८९
[6]कुञ्चितासूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु च ।
अभितप्ता च निर्वेदे ह्यभिघाताभितापयोः[7] ॥ ९०
जिह्मा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
[8]धृतौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के वितर्किता[9] ॥ ९१
[10]आह्लादिष्वर्धमुकुला[11] गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे संभ्रमे विभ्रमे तथा ॥ ९२
[12]विप्लुता चपलोन्माददुःखार्तिमरणादिषु ।
आकेकरा दुरालोके[13] विच्छेदप्रेक्षितेषु च[14] ॥ ९३
[15]विबोधगर्वामर्षौग्र्यमतिषु स्याद्विकोशिता ।
त्रस्ता त्रासे भवेद्दृष्टिर्मदिरा च मदेष्विति[16] ॥ ९४

---

1 च - च कीर्तिता प - स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता 2 प - लज्जिता 3 छ - चाधो 4 प - ग्लाना ग्लाने 5 ड - सुखार्तेषु 6 - न कुञ्चितं सूति या दृष्टा प - कुञ्चितासूचितानिष्टनिष्प्रेक्षा 7 ड - ह्यभियातातितापयोः 8 प - ललिताललितार्थेषु स्मृता तर्के च 9 ष - स्मृता तर्के च तर्किका 10 ड - आह्लादेष्वर्ध 11 ध - गण्ड 12 छ - विधुरा चपलोन्माद ड - विप्लुता चापलोन्माद प - विप्लुता च चलोन्माद 13 ड - विच्छेदे 14 प्रोषितेषु च 15 प - विबाधामर्ष गर्वौग्र्य ङ निबोधामर्षगर्वौग्र्य ध - निबोधामर्षगर्वौग्रय 16 छ - मदेष्वपि.

षट्त्रिंशद्दृष्टयो ह्येता यथावत्समुदाहृताः[1]।
रसजानां तु दृष्टीनां भावजानां तथैव च ॥ ९५
तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत।
भ्रमणं वलनं[2] पातश्चलनं संप्रवेशनम् ॥ ९६
विवर्तनं समुद्वृत्तं निष्क्रामः प्राकृतं तथा।
[एतानि नवकर्माणि ताराकर्म द्विजोत्तमाः ॥ ९७
शृणुध्वं लक्षणं तावत्सांप्रतं प्रीतितः स्फुटम्]
[3]पुटान्तर्मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥ ९८
वलनं गमनं त्र्यश्रं पातनं स्रस्तता तथा।
चलनं कम्पनं [4]ज्ञेयः प्रवेशोऽन्तः प्रवेशनम् ॥ ९९
विवर्तनं कटाक्षस्तु समुद्वृत्तं समुन्नतिः।
निष्क्रामो निर्गमः प्रोक्तः प्राकृतं तु स्वभावजम्[5] ॥
[6]अथैषां रसभावेषु[7] विनियोगं निबोधत[8] ॥ १०१
भ्रमणं वलनोद्वृत्ते निष्क्रामो [9]वीररौद्रयोः।
निष्क्रामणं सचलनं[10] कर्तव्यं हि [11]भयानके ॥ १०२
हास्यबीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते।
पातनं करुणे कार्यं निष्क्रामणमथाद्भुते ॥ १०३
प्राकृतं शेषभावेषु शृङ्गारे च विवर्तितम्[12]।

---

1 ड - प्रतिपादिताः 2 न - पातं 3 प - पर्यस्तमण्डला वृत्ति ड - पर्यस्तं 4 प - ज्ञेयात्प्रवेशान्तः 5 प - प्राकृतस्तु स्वभावजः 6 प - तथैषां 7 ड - रसभावानां 8 प - शृङ्गारे च विवर्धनम्। 9 ड - वलनोद्वृत्तं कर्तव्यं 10 ड - सचलनं ध - स्ववलनं च - संवलनं 11 प - तु 12 ध - विवर्तनम्।

स्वभावसिद्धमेवैतत्कर्म लोकक्रियाश्रयम्[1] ॥ १०४
एवं रसेषु भावेषु [2]ताराकर्माणि योजयेत् ।
[3]अथात्रैव प्रवक्ष्यामि प्रकारान्[4] दर्शनस्य तु ॥ १०५
समं साच्यनुवृत्ते [5]च ह्यालोकितविलोकिते ।
प्रलोकितोल्लोकिते चाप्यवलोकितमेव च ॥ १०६
समतारञ्च सौम्यञ्च यद् दृष्टं तत्समं स्मृतम् ।
[6]पक्ष्मान्तर्गततारं य[7]त्त्र्यश्रं [8]साचीकृतं तु तत् ॥
रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम्[9] ।
सहसा दर्शनं यत्स्यात्तदालोकितमुच्यते ॥ १०८
विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वाभ्यां तु प्रलोकितम् ।
ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयमवलोकितमप्यध ॥ १०९
[10]इत्येष दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ।
[11]तारागतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधत ॥ ११०
उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं[12] कुञ्चितं सम् ।
विवर्तितं स स्फुरितं[13] पिहितं सविताडितम्[14] ॥ १११
विश्लेषः पुटयोर्यस्तु [15]स उन्मेषः प्रकीर्तितः ।
[16]समागमो निमेषः स्यादायामः प्रसृतं भवेत्[17] ॥

---

1 प - नाट्यक्रियाश्रितम् 2 च-ताराकर्म नियोजयेत् ध - तारकर्माणि 3 ड - तथा तत्रैव वक्ष्यामः 4 न - प्रकारं 5 ड - तु आलोकित 6 छ - पक्ष्मानुगतारं 7 प - च 8 म - साचिकृतं 9 ड - स्फुटम् 10 प - इत्यष्टौ 11 प - तारागतस्यानु 12 न - प्रकृतं 13 ड - प्रस्फुरितं 14 प - सवितालिकम् ड - सविताल्तिम् च - सविलासितम् 15 प - समुन्मेषः ड - स तून्मेषः 16 ड - समागतो 17 ड - आयामस्तु, प्रसारितम् ।

आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यात्समं स्वाभाविकं स्मृतम्।
विवर्तितं समुद्वृत्तं स्फुरितं स्पन्दितं तथा ॥ ११३
स्थगितं पिहितं प्रोक्तमाहतं तु वितालितम्[1] ।
अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ॥ ११४
क्रोधे [2]विवर्तितं कार्यं निमेषोन्मेषणैः सह[3] ।
[4]विस्मयार्थे च हर्षे च वीरे च प्रसृतं स्मृतम् ॥ ११५
अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ।
शृङ्गारे च समं कार्यमीर्ष्यासु स्फुरितं तथा[5] ॥ ११६
सुप्तमूर्छितवातोष्णधूमवर्षाञ्जनार्तिषु[6] ।
नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते[7] वितालितम् ॥ ११७
[8]इत्येषु रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः ।
कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवोः कर्म निबोधत ॥ ११८
[9]उत्क्षेपः [10]पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं तथा[11] ।
कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चेति सप्तधा ॥ ११९
[12]भ्रुवोरुन्नतिरुत्क्षेपः सममेकैकशोऽपि वा ।
[13]अनेनैव क्रमेणैव पातनं स्यादधोमुखम् ॥ १२०

---

1 च - विलासितम् 2 म - विवर्तकं 3 प - निमेषोन्मेषणं तथा 3 ङ - विस्मयार्थेषु हर्षेषु वीरे चैव प्रसारितम् 5 ङ - भवेत् 6 ङ - वर्षाशनार्थिषु न - वर्षाञ्जनादिषु छ - धूम्ररूक्षाञ्जनार्तिषु 7 ङ – अभियाते च - विलासितं 8 ङ - इत्येवं 9 ङ - उत्क्षेपं 10 प - पातितं 11 ङ - भ्रुवोः च - भ्रुवो-रुद्गतिः 12 प - एकस्य पार्श्वयोश्चापि पातनं स्यादधोगतं, ङ - एकस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् ब - तथैव पातनमधो भ्रुवोर्यत्स्यात्तु पातनम् न - तथैव पातनमधो भ्रुवोरस्यातु पातनम्(?)

[1]भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपाद्भ्रुकुटी परिकीर्तिता[2] ।
चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुरायतता भ्रुवोः[3] ॥ १२१
[4]एकस्या हि द्वयोर्वापि मृदुभङ्गस्तु कुञ्चितम्[5] ।
एकस्या एव [6]ललितादुत्क्षेपाद्रेचितं भ्रुवः ॥ १२२
सहजातं तु सहजं कर्म स्वाभाविकं स्मृतम् ।
अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ॥ १२३
[7]कोपे वितर्के हेलायां लीलादौ[8] सहजे तथा ।
दर्शने श्रवणे चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ॥ १२४
उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ।
असूयिते जुगुप्सायां हासे[10] घ्राणे च पातनम् ॥ १२५
क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेद्भ्रुकुटीं बुधः ।
शृङ्गारे ललिते सौम्ये सुखस्पर्शे प्रबोधने[11] ॥ १२६
एवं विधेषु भावेषु चतुरं तु प्रयोजयेत् ।
[स्त्रीपुरुषयोश्च सल्लापे नानावस्थान्तरात्मके]॥ १२७
मोट्टायिते कुट्टमिते तथा च[12] किलिकिञ्चिते ।
[13]निकुञ्चितं च कर्तव्यं [14]नृत्ते योज्यं तु रेचितम् ॥

---

1 न - द्वयोः 2 न - परिवर्तिता 3 ड - मधुरायतयोर्भ्रुवोः 4 म - एकस्या वा द्वयोर्वापि प - एकस्यास्तूभयोर्वापि 5 प - भागेन कुञ्चितम् ड - भङ्गेन कुञ्चितम् च - भङ्गो निकुञ्चितम् 6 प - वलनात् ब - एकस्या ललितोत्क्षेपाक्रमणं रेचितं स्मृतम् । 7 म - लोपे वितर्के लीलायां लीलासौ 8 न - लीलायां हेलादौ 9 ड - श्रवणे दर्शने 10 ड - हास्ये 11 ड - स्पर्शे च चतुरं भवेत् 12 न - विलासे त - विलापे. 13 ड - विकुञ्चितं 14 ड - नृत्तयोज्यं.

अनाविद्धेषु भावेषु कुर्यात्स्वाभाविकं तथा[1]।
[2]इत्येवं तु भ्रुवोः प्रोक्तं नासाकर्म निबोधत॥ १२९
नता मन्दा विकृष्टा[3] च सोच्छ्वासाथ विकूणिता[4]।
[5]स्वाभाविका चेति बुधैः षड्विधा नासिका स्मृता[6]॥
नता मुहुःश्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता।
[7]विकृष्टा फुल्लितपुटा सोच्छ्वासाकृष्टमारुता॥ १३१
विकूणिता संकुचिता समा स्वाभाविकी स्मृता।
नासिकालक्षणं ह्येतद्विनियोगं निबोधत॥ १३२
[8]मदोत्कम्पसमायुक्ते नारीणामनुरोधने।
निःश्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोक्तृभिः॥
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके च योजयेत्[9]।
[10]तीव्रगन्धे विकृष्टां तां रौद्रे वीरे तथैव च॥ १३४
[11]इष्टघ्राणे तथोच्छ्वासे दीर्घोच्छ्वसां प्रयोजयेत्।
[12]विकूणिता च कर्तव्या जुगुप्सासूयितादिषु॥ १३५
[13]कार्या शेषेषु भावेषु तज्ज्ञैः स्वाभाविका तथा।

---

1 त - विद्यात्स्वाभाविकं बुधः 2 छ - सप्त भ्रुकुट्यः प्रोक्ताः ध - इत्येवं ढ - भ्रुवोः कर्म 3 न - मन्दावकृष्टा 4 न - सोच्छ्वासा सविकूणिता प - विघूर्णिता. च - सोच्छ्वासा तु विकूणिना 5 च - स्वाभाविकी. 6 च - मता. 7 ड - विकृष्टोत्फुल्लित 8 ड - विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता 9 ड - मन्दा शोके तु कीर्तिता न - मन्दा शोके च कीर्तिता. 10 प - विप्रकृष्टा तीव्रगन्धे श्वासरोषभयादिषु. ड - विकृष्टा तीव्रगन्धे च श्वासरोषभयार्तिषु. च - विकृष्टा तीव्रगन्धाध्वश्वासरोषभयादिषु 11 प - सोच्छ्वासे मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासकृतेषु च. 12 प - विघूर्णितोक्ता हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते 13 प - स्वाभाविकं शेषभावेष्वित्येवं नासिका स्मृता.

[1]क्षामं फुल्लं च [1]घूर्णं च कम्पितं कुञ्चितं समम्[2] ॥
षड्विधं गण्डमुद्दिष्टमस्य[3] लक्षणमुच्यते ।
[4]क्षामं चावनतं ज्ञेयं फुल्लं विकसितं भवेत् ॥ १३७
विततं [5]घूर्णमात्रोक्तं काम्पितं स्फुरितं भवेत् ।
स्यात्कुञ्चितं संकुचितं समं प्राकृतमुच्यते ॥ १३८
गण्डयोर्लक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं प्रहर्षे फुल्लमेव च[6] ॥ १३९
[7]घूर्णमुत्साहगर्वेषु रोषहर्षेषु कम्पितम् ।
कुञ्चितं च सरोमाञ्चं[8] स्पर्शे शीते भये ज्वरे ॥ १४०
प्राकृतं शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति[9] ।
विवर्तनं [10]कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥ १४१
[11]संदष्टकं समुद्गं च षटमाण्यधरस्य तु ।

---

1 ड - पूर्णं 2 ब - तथैव च विकाम्पितम् 3 प तस्य
4 म - क्षामं फुल्लं च घूर्णं च तथैव च विकम्पितम् ।
सरोमाञ्चं कुञ्चितं च गण्डं स्यात्प्राकृतं तथा ॥
कृशं क्षामं च विज्ञेयं फुल्लं विकासितं तथा ।
घूर्णं सोच्छवासमिच्छान्ति वेपितं स्याद्विकाम्पितम् ॥
सरोमाञ्चं पुलाकितं सङ्कान्निम्नं निकुञ्चितम् ।
प्राकृतं च स्वभावस्थमथ भावेषु योजयेत् ॥
क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं फुल्लं हर्षेषु योजयेत् ।
घूर्णमुत्साहगर्वेषु रोमहर्षे विकाम्पितम् ।
कुञ्चितं वेदनायां तु हर्षेचैव विकम्पितम् ।
स्पर्शस्य ग्रहणे कार्यं गण्डं रोमाञ्चसंयुतम् ।
स्वाभाविकं स्वभावे तु नासाकर्मोच्यतेऽधुना ॥
5 प – पूर्णमात्रोक्तं न - घूर्णमत्रोक्तं 6 प - प्रहर्षोत्फुल्लमिष्यते ड - प्रहर्षे फुल्लमिष्यते 7 ध - पूर्णं ८ म - सरोमाञ्च ड - सरोमाञ्चे 9 न भवेदिह
10 न - कम्पितं 11 न - संदष्टकं

विकूणनं विवर्तस्तु वेपनं [1]कम्पनं स्मृतम् ॥ १४२
विनिष्कामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
[2]संदष्टकं द्विजैर्दष्टं समुद्गः सहजोन्नतिः[3] ॥ १४३
[4]इत्योष्ठलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
असूयावेदनावज्ञाहास्यादिषु[5] विवर्तनम् ॥ १४४
कम्पनं वेदनाशीतभयरोषजवादिषु[6] ।
स्त्रीणां विलासे बिब्बोके[7] विसर्गो रञ्जने तथा[8] ॥
विनिगूहनमायासे सन्दष्टं क्रोधकर्मसु ।
समुद्गस्त्वनुकम्पायां चुम्बने[9] चाभिनन्दने ॥ १४६
इत्योष्ठकर्माण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधत ।
कुट्टनं [10]खण्डनं छिन्नं चुक्कितं लेहितं समम्[11] ॥ १४७
दष्टञ्च दन्तक्रियया चिबुकं न्त्विह लक्ष्यते ।
कुट्टनं दन्तसंघर्षः संफोटः खण्डनं[12] मुहुः ॥ १४८
छिन्नं तु गाढसंश्लेषश्चुक्कितं दूरविच्युतिः[13] ।
लेहनं जिह्वया लेहः[14] किञ्चिच्छ्लेषः समं भवेत्॥ १४९
दन्तैर्दष्टेऽधरे दष्टमित्येषां विनियोजनम् ।

---

1 म - संक्रान्तवक्रीकरणं विवर्तनमिति स्मृतम् ।
वेपनं चापि विज्ञेयमधरस्य तु कम्पनम् ॥

2 ङ - संदष्टको 3 च - समुद्वृत्तं समुद्गकः ङ - समुद्गः सहिता गतिः ध - समुद्गः सहितोद्गतिः 4 प - इत्येषु 5 ङ - लज्जाहास्यादिषु च - अवज्ञालस्यादिषु छ - अवज्ञालज्जादिषु 6 च - कोपशीतार्तिभयरोगजपादिषु प - वेपनं शीतभयरोग ङ - वेपनं शीतज्वररोषजवादिषु 7 म - विम्बोके 8 च - विसर्गः सुरते स्मृतः 9 च - समुद्गस्त्वतिकम्पाङ्गधूननेचाभिनन्दने छ - समुद्गःस्तनकम्पायां चुम्बने 10 प - खञ्जनं प - त्वक्षितं ङ - चुक्षितं लेहनं- न - चुकितं लेहनं 11 प - तथा 12 प - खञ्जनं ब - संभेदः खण्डनं 13 च - चिकितं दूरमुद्यतं ङ - चुक्षितं दूरविच्युतिः प - त्वक्षितं दूरविप्लुतं 14 च - किञ्चिश्लेष्टः ।

भयशीतज्वरक्रोध[1]ग्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥ १५०
[2]जपाध्ययनसल्लापभक्ष्ययोगे च[3] खण्डनम्।
[4]छिन्नं व्याधौ भये शीते व्यायामे रुदिते मृते[5] ॥ १५१
जृम्भणे चुक्कितं कार्यं तथा लौल्ये च[6] लेहनम्।
समं स्वभावभावेषु सन्दष्टं क्रोधकर्मसु ॥ १५२
इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणे चिबुकाक्रिया[7]।
[8]विनिवृत्तंच विधुतं निर्भुग्नं[9] भुग्नमेव च ॥ १५३
[10]विवृतञ्च तथोद्वाहि कर्माण्यत्रास्यजानि तु।
[11]व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायतम् ॥ १५४
[12]अवाङ्मुखत्वं निर्भुग्नं व्याभुग्नं किञ्चिदायतम्।
विश्लिष्टोष्ठं च[13] विवृतमुद्वाह्याक्षिप्तमेव च[14] ॥ १५५
विनिवृत्तमसूयायामीर्ष्याकोपकृतेषु च[15]।
अवज्ञाविहतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १५६
विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु।
निर्भुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥ १५७
भुग्नं लज्जान्विते योज्यं यतीनां तु स्वभावतः[16]।
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु तथा विनयमन्त्रणे[17] ॥ १५८

---

1 ङ - जराव्याधि न - ज्वरव्याधि 2 ङ - जप्याध्ययन 3 च - योगेषु 4 प - चिन्ता 5 ङ - रुषितेक्षिते न-रुषिते मृते प - रुषिते द्रुमे च - कूजिते मृते ध-रुषिते द्रुते 6 प - लेह्ये तु 7 प - करणाच्चिबुकाक्रिया 8 च - छ - ब - आदर्शेष्वष्टौ श्लोका न सन्ति 9 ङ - प - निभुग्नं 10 ङ - निवृत्तं 11 प – स्याद्वृत्तं 12 ङ - अवाङ्मुखश्च 13 म - विहृत 14 ङ - उद्वाह्युत्क्षिप्तमेव तु 15 ङ-ईर्ष्याक्रोधकृतेन च 16 ढ - स्वभावजम् 17 प - च विनिमन्त्रणे.

[1]विवृतं वापि विज्ञेयं हास्यशोकभयादिषु ।
स्त्रीणामुद्वाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥ १५९
एवं नामेति कार्यञ्च कोपवाक्ये विचक्षणैः ।
समसाचीकृताद्युक्तं [2]यच्च दृष्टिविकल्पनम्[3] ॥ १६०
[4]तज्ज्ञैस्तदनुसारेण कार्यं तदनुगं मुखम् ।
अथातो मुखरागस्तु[5] चतुर्धा संप्रकीर्तितः[6] ॥ १६१
स्वाभाविकः प्रसन्नश्च रक्तः श्यामोऽर्थसंश्रयः[7] ।
स्वाभाविकस्तु कर्तव्यः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥ १६२
मध्यस्थादिषु भावेषु[8] मुखरागः प्रकीर्तितः[9] ।
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यशृङ्गारयोस्तथा ॥ १६३
वीररौद्रमदाद्येषु[10] रक्तः स्यात्करुणे तथा ।
भयानके सबीभत्से श्यामं संजायते मुखम् ॥ १६४
एवं भावरसार्थेषु[11] मुखरागं प्रयोजयेत् ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तः कृतोऽप्यभिनयः शुभः ॥ १६५
मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।
[12]शारीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वितः ॥ १६६
[13]द्विगुणां लभते शोभां रात्राविव निशाकरः ।
[14]नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसस्फुटः ॥ १६७

---

1 ड - विवृत्तं चापि 2 ड - कृताद्युक्ता 3 न - विकल्पने ड - विकल्पितम् 4 ड - तज्ज्ञैस्तेनानुसारेण 5 प-मुखरागश्च 6 ड - परिकीर्तितः च - स च कीर्तितः 7 प- अर्कसंश्रयः 8 प - रागेषु 9 न - प्रयोक्तृभिः 10 ड - भयाद्येषु 11 प - रसास्तेषु 12 न - शरीराभिनयो 13 ड - द्विगुणं 14 न - नयनाभिनयोऽल्पोऽपि नानाभावरसान्वितः

मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
[1]यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥ १६८
तथा भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत् ।
[2]इत्येष मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रयः[3] ॥ १६९
अतः परं प्रवक्ष्यामि ग्रीवाकर्माणि वै द्विजाः[4] ।
समा नतोन्नता त्र्यश्रा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥ १७०
वलिता च[5] विवृत्ता च ग्रीवा नवविधार्थतः[6] ।
समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु[7] ॥ १७१
नता[8] नतास्योऽलङ्कारे बद्धे कण्ठावलम्बने ।
[9]उन्नताभ्युन्नतमुखी ग्रीवा चोर्ध्वादिदर्शने[10] ॥ १७२
त्र्यश्रा पार्श्वगता ज्ञेया[11] स्कन्धभारे च[12] दुःखिते ।
[13]रेचिता[14] विधुता भ्रान्ता भावे मथननृत्तयोः[15] ॥ १७३
कुञ्चिताऽकुञ्चिता मूर्ध्नि[16] भारिते[17] गलरक्षणे ।
अञ्चिताऽपसृतोद्बद्धकेशाकर्षोर्ध्वदर्शने[18] ॥ १७४
पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिता ग्रीवाभङ्गे[19] च वीक्षिते ।
[20]विवृत्ताभिमुखीभूता[21] स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥ १७५

---

1 ध - यस्मान्नेत्रं प्रसर्पेत्तु 2 ङ - इत्येवं 3 प - मुखरागास्तु प्रोक्ता भावरसाश्रयाः 4 ध - द्विजकर्म द्विजोत्तमाः 5 ङ - निवृत्ता 6 प - नवविधा स्मृता- 7 प - सभारञ्जनकर्मसु 8 न - नतास्येऽलङ्कारे च - नतास्यालङ्कारबन्धे 9 न - उन्नता ह्युन्नत 10 प-ग्रैवेयेऽध्वादिदर्शने. न-चोर्ध्वानिदर्शने ङ-चोर्ध्वानिवेशने 11 च- चैव 12 प-तु ङ - अथ 13 प - विचिता 14 च - विधुत ङ - विबुधा 15 न - भावोन्मथननृत्तयोः प-कथननृत्तयोः 16 च - मूर्ध्नौ ङ - कुञ्चिते मूर्ध्नि 17 प - धारिते 18 ङ - कर्षोच्चदर्शने छ - कर्षे च दर्शने 19 प - तु 20 ङ - निवृत्ता 21 ध - सुस्थानाभि.

इत्यादिलोकभावार्था [1]ग्रीवा भेदैरनेकधा ।
ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि हि[2] ॥
शिरसः कर्मणा कर्म ग्रीवायाः संप्रवर्तते ।
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ॥ १७७
अङ्गकर्माणि शेषाणि गदतो मे निबोधत ।

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे उत्तमाङ्गा-
भिनयो[3] नामाष्टमोऽध्यायः ।

---

1 ड - भङ्गैः प - भावैः 2 ङ - च 3 प-उपाङ्गविधानं ड - उपाङ्गाभिनये

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

नवमोऽध्यायः ।

[1]एवमेतच्छिरोनेत्रभ्रूनासोष्ठकपोलजम्[2] ।
[3]कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां[4] मयोदितम् ॥ १
[5]हस्तादीनां प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोजकम्[6] ।
यथा येनाभिनेयं च गदतो मे निबोधत[7] ॥ २
हस्तोरःपार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादतः[8] ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि [9]विनियोगं च तत्त्वतः ॥ ३

अलङ्क्रियन्ते गात्राणि यत्स्पर्शविवशस्थितेः ।
स्पर्शतन्मात्रवपुषं संस्तुमः परमेश्वरम् ॥

शिष्याणामनुसन्धानवृद्धये प्राक्तनार्थोपसंहारपूर्वकं वक्रन्तरमासूत्रयन्नाह एवमेतदित्यादि[1] । क्रियत इति कर्म अभिनेयमित्यर्थः । हस्तादीनामिति पादान्तानामनेनाध्यायेन लक्षणं वक्ष्यामि । [2]विनियुज्यतेऽनेनेति (विनियोगः) तद्यथा—'पयोद्रीन्द्रवर्षधारानिरूपण[3](९-२८)' मित्यादि, तत्र चेतिकर्तव्यता—तद्यथा—'प्रविरलचलिताङ्गुलि' (९-२१) रित्यादि । तत्त्वत[4] इति । अभिनयस्य द्विविधा [5]इतिकर्तव्यता लोकधर्मी नाट्यधर्मी च । आद्या द्विविधा—[6]चित्तवृ-

---

1 म - इत्येतच्छिरसो नेत्र 2 क - कपोलकम् 3 ड - कर्मरक्षण 4 च - अपाङ्गानाम् 5 म - हस्तानां तु द - हस्तानां च ब भ - योर्नास्ति । 6 न - प्रयोगजम् 7 ड - तन्मे निगदतः शृणु । 8 झ - पादतेः । ज - पादकः 9 ब - कर्मनाट्यप्रयोगजम् । यथा येनाभिनेयं च तन्मे निगदतः शृणु.

1 एवमेनमित्यादि । 2 विनियुज्यतेऽस्मिन्निति च 3 निरूपमिति 4 तत इति । 5 चेति 6 चित्तवृत्त्यात्मकेनाशुभावस्य

पताकस्त्रिपताकश्च [1]तथा वै कर्तरीमुखः ।
अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च [2]शुकतुण्डस्तथैव च ॥ ४
[3]मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः [4]खटकामुखः ।
सूच्यास्यः पद्मकोशः सर्पशिरा मृगशीर्षकः[5] ॥ ५
[6]काङ्गूलकोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ।
हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा ॥ ६

च्यर्पकत्वेनानुभावस्य, यथा —'गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोच्छ्रित'(९-१९) इति । केवलबाह्यावयवरूपा वा, यथा—पद्मकोशस्य कमपि निरूपणे । नाट्यधर्म्यपि द्विधा—नाट्योपयोगमूलभूतकैशिकीसम्पादनोचितालौकिकशोभाहेतुः यथा—आवेष्टितादिचतुर्विधकरणरूपा । काचित्त्वंशेन लोकमुपजीवति[1], यथा—वर्णातुरेण हस्तेन तत्र व्यवहितेन लोक उपजीव्यते । लोको ह्यनिर्देश्यताशेषं वस्तु निर्दिदिक्षुरीदृशं तादृशमित्थम्भूतमित्यवसरे प्रयुक्तमेव चतुरैः । एवं जनान्तिकादौ वाच्यम् । नटसमयमात्ररूपा नाट्यधर्मी, समयस्याकिञ्चित्करस्य कल्पने प्रयोजनाभावात् ।

हस्तानुपदिशति पताक इत्यादिना । तथा चशब्देन त्रिपताकः प्रकारस्तस्यैव कर्तरीमुख इति दर्शनात्तन्निष्पत्तये संहिताकार्यदृष्टाद्ध्ययनपरशब्दगतध्यानं शब्दवद्धस्तान्तरत्वेऽपि दृश्यमानेन तद्बुद्धिं विधेयेन दर्शयति । एवमन्येऽपि त्रिपताका(दयो) व्याख्येयाः । क्वचित्तु हस्तसदृशहस्तान्तरस्वीकाराय हंसपक्षश्च सन्दंश इति सन्दंशशब्दान्तरं चकारेण अङ्गुष्ठमध्यमाग्रनिष्पीडिताग्र[2]ममतर्जनीलक्षणोऽपि शून्यभास्वरविद्युदाद्यभिनयविषये नृत्ताचार्यप्रवाहसिद्धः कोहललिखितोऽपि हस्तः सङ्गतो भवतीति हस्तान्तराण्युत्प्रेक्ष्याणि । ते त्वसंयुता अपि भवन्ति । संयुतकरणं कार्य इति वक्ष्यते, यतः

---

1 ज - तत्र वै 2 च - शुकमुद्रः (?) 3 ड - मुष्टिकश्च 4 ड - कटकामुखः 5 ड तथा वै सर्पशीर्षकः । मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः च - सर्पशिरो हि मृगशीर्षकः ज - सर्पगोमृगशीर्षकः न - सर्पशिरा मृगशीर्षः 6 प - लाङ्गूल ड - लाङ्गूलोत्पलपद्मश्च, द - लाङ्गलो ह्यलः

1 जीवन्ती 2 निपीडिताग्र

[1]ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिताः[2] ।
असंयुताः संयुतांश्च[3] गदतो मे निबोधत ॥ ७
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः [4]स्वस्तिकस्तथा ।
[5]खटकावर्धमानश्च[6] ह्युत्सङ्गो[7] निषधस्तथा ॥ ८
दोलः[8] पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ।
गजदन्तोऽवहित्थश्च[9] [10]वर्धमानस्तथैव च ॥ ९
[11]एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ।
नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं[12] गदतो मे निबोधत ॥ १०

यत्राप्येतन्नास्ति तत्रापि प्रयोगयुक्त्या हस्तद्वयप्रयोगो भवत्येव, यथा परेण हारे नीयमाने भयात्पताकाद्वयस्यांसादिक्षेत्रे पराङ्मुखस्य प्रयोगः । एवं प्रतापनादावपि । एवमन्यत्रोत्प्रेक्षणीयम् । किञ्च पताकादीनामपि द्विशो युगपत्प्रयोगे युतत्वमभिनेयविशेषे । तद्यथा कपित्थस्याधस्तादधस्तलः पताकः छेदाभिनये "कुणिच्छ अह, अस्तमच्छरजंहिसीसहिच्छजत्तंति"(?) । चित्राभिनये चैतत् । एते तु संयुता एव । नत्वेत एव, पताकादीनामपि प्रयोगे क्वचित्संयुतत्वात् । एते च त्रयोदश संयुतताव्यतिरेकेण न स्वार्थस्य गमकाः । एतेषां त्वभिनयहस्तानां छिद्रच्छादनेनैकवर्तनानुप्रवेशादलातचक्रप्रतिमतां दर्शयितुं, मसृणोद्धतवर्तनात्मकतया चैकवाक्यार्थविश्रान्ततां प्रथयितुं, नृत्तस्य च वस्तुभूतत्वेनोक्तस्य स्वरूपमभिधातुं, नृत्यन्त्यौ चेच्याविति नृत्तादिविषये च सूचाङ्कुरादावुपयोगमपि तु दर्शयितुं नृत्तशब्देन विशेष्यं निर्दिशति नृत्तहस्ता नित्यादिना । संयुतासंयुतरूपोपजीविन एत इत्येकाकिनोऽपि प्रयुज्यन्ते [नाशंसन्त इति अन्येऽपि न न शंसन्ति दर्शयन्ति] नन्विदं

---

1 ऊर्ध्वनाल 2 च - चतुर्विंशति कीर्तिताः न - चतुर्विंशदिमे कराः । 3 च - संयुतास्तु 4 ड - स्वस्तिकं तथा 5 ड - कटका 6 ब - वर्तकश्चैव 7 ड - उत्सङ्गो 8 म - दोला 9 ट - अवहित्थं च 10 म - वर्तमानश्च 11 म - एते संयुतहस्ताश्च 12 म - अतस्तूर्ध्वं न - ड - हस्तान् ततश्चोर्ध्वं

[1]चतरश्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ [2]चाप्यरालखटकामुखौ ॥ ११
[3]आविद्धवक्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ।
उत्तानवञ्चितौ चैव[4] पल्लवौ च तथा करौ ॥ १२
[5]नितम्बावपि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च ।
[6]लताख्यौ च तथा प्रोक्तौ करिहस्तौ तथैव च ॥ १३
[7]पक्षवञ्चितकौ चैव [8]पक्षप्रद्योतकौ तथा ।
[9]ज्ञेयौ गरुडपक्षौ च दण्डपक्षावतः परम्[10] ॥ १४
ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव[11] पार्श्वमण्डलिनौ तथा ।
उरोमण्डलिनौ चैव उरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥ १५
[12]मुष्टिकस्वस्तिकौ चापि नलिनीपद्मकोशकौ ।
[13]अलपल्लवोल्बणौ च ललितौ वलितौ तथा ॥ १६
चतुष्षष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ।
[14]यथालक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ॥ १७

यथा लक्षणं यथा च कर्मण्यभिधेयतेति तथा निबोधतेति सम्बन्धः । अथ यथोद्देशं पताकादीनां लक्षणमाह प्रसारिताः समा इति । समा इति प्रकृतिस्था इत्यर्थः। प्रसारिताग्रा वा इति पाठः । प्रसारिताः प्रधाना इत्यर्थः । सहिता अविरलाः । कुञ्चितत्वं पादस्य वक्ष्यते तल्लक्षणोपजीवने-नाङ्गुष्ठसन्निवेशः कार्य इत्यर्थः । पताकाकारत्वात्पताकः । अत एव पताका-

---

1 च - चतुरस्रौ 2 न - वाप्यरालकटका 3 प - आविद्धपक्ष्मौ 4 म-वापि 5 प नितम्बौ चापि 6 न चैव संप्रोक्तौ ड - सम्प्रोक्तौ करिहस्तौ च लताख्यौ च तथैव च 7 म कक्षवञ्चितकौ 8 म कक्षप्रद्योतकौ तथा 9 न - तथा गरुड-पक्षौ 10 न - हंसप्रक्षौ तथैव च । ड दण्डपक्षौ तथैव च । 11 द - ह्युर 12 छ - मुष्टिका 13 ड - अलपद्मोल्बणौ चापि म - अलपल्लवकौ हस्तावुल्बणौ ललितौ तथा 14 ड - अथ लक्षण.

[1]प्रसारिताः समाः सर्वाः [2]यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥ १८
एष प्रहारपाते [3]प्रतापने [4]नोदने प्रहर्षे च ।
[5]गर्वऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थितः[6] कार्यः ॥ १९
एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
संयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥ २०
स्वस्तिकविच्युति[7]करणा[8]त्पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि[9]।

प्यनेनैवाभिनेया । एवमन्येष्वपि हस्तेषु नामनिर्वचनानुसारेण विनियोगः प्रदर्शनीयः। प्रविरलचलिताङ्गुलित्वादियोगेऽपि एकदेशविकारे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्पूर्वापरकोट्योश्च मूलसन्निवेशाश्रयणात्पताकात्वमेव । एवमन्यत्रापि । प्रहारस्य पातने कर्तव्ये, परेण च क्रियमाणे । [1]प्रतापने शीतशमनायाग्नि[2]स्पर्शग्रहणे, राज्ञां च प्रतापे । शत्रुहृदयम्लान[3]निमित्तभूतप्रसिद्धिविशेषात्मनि तथा प्रकृष्टे चोद्धतादपि[4] तथोपहरणाय "हस्तच्छलनिरुद्धचन्द्रमहस" (विद्धसा-) इत्यादौ । तथा अन्यस्य प्रेरणे अन्येन वा प्रेरणे तद्वारणाय । एषु च यथालोकप्रसिद्धिः यथा नाट्याचार्यप्रवाहश्च ऊर्ध्वपार्श्वगाधोमुखसम्मुखपराङ्मुखोत्तानत्र्यश्रचञ्चलाचञ्चलत्वादिविभाग उत्प्रेक्षणीयः । प्रहारे हृदयलग्नतल ईषत्कम्पमानः, प्रहर्षे च रोमाञ्चसम्मुख उद्गतः । अपिशब्दार्थसहितो (अहं) यथा अस्मदर्थो भवति अहमपि ममापि मयापि मय्यपीत्यादौ गर्वगर्भे प्रयोगे पार्श्वान्तरात्स्वपार्श्वमागच्छँल्ललाटाभिमुख ऊर्ध्वः कर्तव्यः । एष इति एतस्मिन्नर्थेऽभिनेता स्या(दिति चे)द्विभक्तिरतन्त्रा, एतदर्थनिरूपण इत्यर्थः । अग्नेः धारा जालाः पुष्पवृष्टिग्रहणमप्रसिद्धपांसुरक्तादिवृष्टयन्तरोपलक्षणम् । संयुतकरण इति हस्तद्वयमीदृशं कर्तव्यमित्यर्थः । संयुतासंयुतसम्बन्धा लोकोचिता

1 म - प्रसारिताग्रास्सहिता 2 म - यस्याङ्गुल्यौ 3 ङ - प्रकोपने 4 छ - नादने छ - अथ यापने प्रहर्षे च 5 ब - गर्वेऽवह 6 ङ - देशस्थितः 7 म - पल्लवपुष्पोपहारशय्यादि 8 प - करणात्पल्वल 9 च - शिष्याणि.

1 पतापदेशीन 2 शमनायादि 3 ग्लान 4 चोद्धतापि.

[1]विरचितमुर्वीसंस्थं यद्द्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥ २१
स्वस्तिकविच्युतिकरणात्पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम्।
संवृतविवृतं पाल्यं[2] छन्नं निबिडं च गोप्यं च ॥ २२
अस्यैव चाङ्गुलीभिस्त्वधोमुख[3]प्रस्थितोत्थितचलाभिः।
वायूर्मिवेगवेलाक्षोभश्चौघश्च कर्तव्यः[4] ॥ २३

चलनलक्षणा क्रिया यस्य तेनाग्निज्वालासूर्ध्वगमनं, जलधारासु अधोगमनमङ्गुलीनामूर्ध्वमुखहस्तस्य पुष्पवृष्टौ शिरोदेशे अधोमुखस्य स्थितस्य क्रमाच्चलाङ्गुलेरधोगमनमिति सङ्गृहीतम् । तेनैकाकिनोऽपि यत्प्रयोगदर्शनं तदवरुद्धम् । अ(प्र?)विरलास्सत्यश्चलिताः अ(प्र?)विरलं कृत्वा चलिता अङ्गुल्यो यत्रेति समासः संयुतहस्तलक्षणात् स्वस्तिकमुपजीव्यं नृत्तहस्तलक्षणाद्वा । तेन[1] सम्मुखौ पताकौ मणिबन्धभुवि न्यस्तौ कृत्वा बाहुपरिभ्रमणयुक्त्या स्वपार्श्वसमं[2] विच्युतिः[3], तत्क्रियायाः पल्वलं स्वल्पोदकं सरः पुष्पप्रकरं हृद्यं च [4]तृणं, यच्च भूमौ पिच्छिलं[5] बलितण्डुलवैचित्र्यन्यायेन[6] स्थापितं तदभिनयेदिति लोकांशोपजीविनी नाट्यधर्मी । पुनरेवेति वचनात् स्वस्तिकस्तद्विच्युतिः विच्युतिपूर्वकः स्वस्तिक इति क्रमः । तत्रा(धो)मुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च संवृतविवृतमर्धं संवृतमर्धं च विवृतम् । यथा—"घट्योद्घाट[7]कवाटघट्टितजवेन"[8] इति । पाल्यं पतमानाद्रक्षणीयं विच्युतिपूर्वकं शीघ्रं स्वस्तिककरणात्, छन्नं निबिडं[9] स्पष्टं, तथैव गोप्यं, अन्यो मा द्राक्षीदिति, तज्जातं करणं स्वस्तिककरणात्। चकारेण अपाल्ये, अप्रच्छन्ने, अनतिनिबिडे अगोप्ये चाभिनयः । स च स्वस्तिकविच्युतिरूप इति दर्शयति । रेचयति स्वसन्निवेशाद्यापयति स्वक्षेत्राद्वा या क्रिया तद्रेचककरणम्। तथा यथायोगं तत्र परस्योत्साहनं प्रेरणं[10] उत्साहजननं सत्पुरुषाभिनयनं च विरलाङ्गुलिक्षेपेणालपल्लवाकारवत् प्रधानं

1 च - विरचितमहीतलस्थं म - विरचितमहीतलगतं 2 ब - काल्यं 3 म - अधोगत 4 द - क्षोभाश्चौघश्च कर्तव्या.

1 केन 2 सुपार्श्वं 3 विच्छति 4 तृणयश्च भूमौ 5 भूमौ पिच्छिला वैचित्र्यभावेन 7 घट्येद्घाट 8 घट्टित इव 9 छन्नं निबद्धं 10 उत्साहसंप्रेरणम्.

उत्साहनं [1]बहु तथा महाजनप्रांशुपुष्करप्रहतम्[2] ।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणेन कुर्वीत[3] ॥ २४
[4]परिघृष्टतलस्थेन तु धौतं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च[5] ।
पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव[6] चाभिनयेत् ॥ २५
[दशाख्याश्च शताख्याश्च सहस्राख्यास्तथैव च ।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनेयः प्रयोक्तृभिः॥] २६
एवमेष प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।

वस्तु अक्रमकरणेन निजपार्श्वगमनेन पार्श्वान्तरात् । प्रांशून्नतमूर्ध्वगतात्, पुष्करप्रहणने अधः पातनं[1], पक्षं पतत्रिणां, मुहुरूर्ध्वं कटिक्षेत्र उत्साहनवत् उत्क्षेपं कृतमथोर्ध्वगमनेन । अभिनयशब्दवत्पाल्यं च । (अभिनयशब्दस्य वैचि) त्र्यं पश्यन्तः उपाध्याया व्याचक्षते—अभिशब्देनाभिमुख्यं, नशब्देन निषेधो, यशब्देन यदर्थो लक्ष्यते, तेन स्वपार्श्वोन्मुखदेशागमनेनाभिमुख्यमभिमुखत्वं पार्श्वक्षेत्रे तु रेचनपूर्वमधोमुखोत्तानपरिवर्तनेन च यच्छब्दार्थमभिनयेदिति । परिशब्दः शैघ्र्यात्पार्श्वतोऽर्थे उभयतो वाऽतो समन्तादर्थे च, तेन परिघृष्टं यत्तलं तत् द्वितीयपताकहस्तेन पताकाकारेण क्षालनं मर्दनं मार्जनं पेषणं तद्विशिष्टमपि द्रव्यमभिनयेत् । यथाक्रमं च परिशब्दार्थे योज्यः पुनश्शब्दः । पर्वतोद्धारणशैलाशिलादेश्चोद्घा(त्पा?)टनम् । चकाराद्वरदानमभयदानमित्येवमाद्यभिनयेत् । [2]परिघृष्टेतीतिकर्तव्यतां प्रसक्तां वारयितुमेवकारः,"[3]एनतु पुणा-परिआश्चिइतिं कोणें जिजिआलिह"(?) इत्यादौ, यथा पुनरेवशब्दार्थे[4] द्योतकस्तथाङ्गिकेऽपि पताकादिस्तथा व्यवहारदर्शनात् । न चैतावानेवास्य विषय इति दर्शयितुमाह एवमनेन प्रकारेण स्वबुद्ध्या तां तामितिकर्तव्यतामुत्प्रेक्ष्य प्रयोक्तव्यः । स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि अभिनेत्रोरभिनेययोर्वा । अन्ये तु नपुंसक-

---

1 म - बहु महन्महाजनं प - बहुमतं 2 च - प्रहतिम् 3 म - करणैः प्रयुञ्जीत 4 ड - परिमृष्ट 5 म - पिष्टं च ब - तलस्थेन चूर्णितघातपिष्टघृष्टमृदितानि । म स्त्रीणां पुंसां यथा तथा 6 न - उत्पाटनमेव ।

---

1 पतनं 2 सृष्टेति 3 एतु पुणायिरि अच्चतक्काणेजि आळिह 4 समर्थे.

अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥ २७
पताके तु यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत्[1] ।
त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ २८
आवाहनमवतरणं विसर्जनं वारणं[2] प्रवेशश्च[3] ।
उन्नामनं प्रणामो निदर्शनं विविधवचनं च ॥ २९
[4]मङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।
उष्णीष [5]मकुटधारणनासास्यश्रोत्रसंवरणम् ॥ ३०

लिङ्गस्य स्त्रीपुंसाभ्यामेव स्वीकारात् समस्ते शब्दार्थेऽभिनेतव्ये विशिष्टेति-कर्तव्यतायुक्तस्यार्थस्य प्रयोग इत्याहुः ।

अथ त्रिपताकमाह पताकेत्वित्यादि । अनामिका वक्रा कनीयसी (तर्जनीमध्यमानां) तिसृणां पताकवदवयवस्थानात् त्रिपताकः त्रित्वस्याभिनेयाद्वा । कर्मेत्यभिनेयम् । (आवाहनं)पराङ्मुखीनतर्जनीमध्यमाकुञ्चनात्, "आर्ये इतस्ताव"दित्यादौ । अवतरणमुत्तरेण पार्श्वान्तरं गच्छता "अवतरत्वायुष्मा"-नित्यादौ रथादेः । विसर्जनमनादरकृतमधस्तलकृतेन बहिरङ्गुलिद्वयक्षेपात् । वारणं "मा कार्षी"रिति प्राङ्मुखेनाङ्गुलिद्वयचलनात् । प्रवेशनं पार्श्वतलेनाग्रगमनात् "यावत्प्रविशा"मीति । यथोन्नामनं चिबुकादौ लालनेनोत्तानेनाङ्गुलिद्वयेन । प्रणमनं शिरोगतेन पार्श्वगतेन प्रणयनं समर्पणम् । प्र(नि?)दर्शनमुपमानोपमेयभावमीषद्विरलेनाङ्गुलिद्वयेन । विविधं विचित्रमिदं वा स्यादिदं वेत्यादि अङ्गुलियुगनामोन्नामात् । वचनं भाषणं मुखक्षेत्रे उत्तानस्याग्रगमनात् । मङ्गल्यद्रव्याणां पूर्णकुम्भादीनामधोमुखेनाङ्गुलिद्वयेन । स्पर्शः द्रव्यादीनां, शिरसः स्पर्शः निवेशनं निवेशः सम्बन्धोऽनामिकया शिरसो वा सन्निवेशनं तत्क्षेत्रे सम्मुखमण्डलगतेनोष्णीषधारणं शिरस्यधोमुखेन भ्रमता मकुटधारणं तूर्ध्वक्षेत्रे । (संवरणं) अनिष्टे गन्धे वचने च शब्देऽपि नासादौ अङ्गुली-

---

1 ट - अङ्गुलीभवेत् 2 न - रणं 3 न - प्रवेशं च 4 प - माङ्गल्य 5 न - मुकुटकरण.

अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभ्याम्।
[1]लघुखगपतनस्रोतोभुजगभ्रमरादिकान्कुर्यात्[2] ॥ ३१

अश्रुप्रमार्जनं तिलकविरचनं [3]रोचनालभनकं च[4] ।
त्रिपताकानामिकयोः[5] स्पर्शनमलकस्य कर्तव्यम्[6] ॥

[[7]स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरूणां पादवन्दने[8] ।
परस्पराग्रसंश्लिष्टौ कार्यावुद्वाहदर्शने ॥ ३३

विच्युतौ चलितावस्थौ कर्तव्यौ नृपदर्शने ।
तिर्यक्स्वस्तिकसंबद्धौ स्यातां तौ ग्रहदर्शने ॥ ३४

द्वयेनाच्छादनम् । अस्यैव चेति । अतश्च मुकुटादिदर्शनेन तद्धेतोः राजादेरप्यभिनयः, तेन येन हस्तेनाभिनेयं यत्राव्यभिचारित्वेन बहुशो निर्दिष्टं[1] तदनिर्दिष्टमपि तेनैवाभिनेयम् । यथा मुकुटधारणाभिनयेन राजांशः रेचित पताकयोगेन गर्वितः। अङ्गुल्यौ ये नित्यश्लिष्टे इत्येवकारः, तेन च त्रिपताकन्यस्त इत्यस्य ग्रहणात् । चकारेणान्वाचयकृतमङ्गुल्यन्तरस्य अधोमुखादि-[2]रूपत्वमनुजानाति । अधोमुखे च द्वे प्रस्थानोत्थानयोः चले चेति समासः । लघून्पक्षिणश्चटकादीन्, कटीक्षेत्र लघुचालं । [3]लघु च स्रोतः क्रमेणोर्ध्वमधस्तिर्यग्गत्या[4] लघुसर्पानग्रगत्याभिनयेत् । भ्रमरमक्षिकादीनां पुनरुपपादनं पक्षित्वेनाप्रसिद्धेः, तेन कटीक्षेत्रत्यागेन यथेष्टमेषां क्षेत्रमित्युक्तं भवति । अश्रुणस्तत्प्रमार्जनस्य चानामिकया स्वक्षेत्रगतयाधो गच्छन्त्याभिनयः। तिलकस्याभिनयो रोचनाचन्दनादिना तद्विरचनस्य च । एतेन क्रियाफलयोस्तुल्याभिनयोऽन्यत्रापीति सूचयति । तेन पतनवत्पतितोऽपि कर्तरीमुख इत्याद्यूह्यम् । रोचनाचन्दनस्य मङ्गल्यतिलकादिना स्वीकारादिकं व्याचक्षते । रोचनया अरुणरुचिर्लक्ष्यते, तत्रानामिकाद्वयसङ्घट्टेनाभिनयः । यथा —

1 प - लघुमुखपवन ब - लघुवटपव । 2 न - प्रमार्जन 3 म - विरोचना 4 ड - लोचनालभौकश्च छ - लभनकरणम् 5 म - अनामिकया 6 न - दर्शनमलिकस्य कार्यं च 7 डमयोरादर्शयोः 32 - 36½ श्लोकाः न सन्ति 8 न - पादवन्दनम् ।

1 दृष्टं 2 रूपतामनु 2 लघूचापः 4 तिर्यग्जन्या ।

तपस्विदर्शने कार्यावूर्ध्वौ चापि पराङ्मुखौ ।[1]
परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ द्वारदर्शने ॥ ३५
[2]उत्तानाधोमुखौ कार्यावग्रे वक्त्रस्य संस्थितौ ।
बडबानलसङ्ग्रामे मकराणां च[3] दर्शने ॥ ३६
अभिनेयास्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मयः ।
[4]पवनश्च स्त्रियश्चैव नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ॥ ३७
[5]संमुखप्रसृताङ्गुष्ठः कार्यो बालेन्दुदर्शने ।
पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणां प्रयोक्तृभिः ॥] ३८
त्रिपताके यदा हस्ते[6] भवेत्पृष्ठावलोकिनी ।
तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥ ३९
[7]पथि चरणरचनरञ्जनरङ्गण[8] करणान्यधोमुखेनैव[9] ।

कोउद्दळणाहं तथा तथा च केन समाणिवश्शक्रः ।
सुकरं भर्जसुखं च दुःखं च ॥ (?)

आलम्भनं शरीरस्पर्शनं द्रोहिकाचमनम्, तस्मात् संज्ञायामपि कन् । संज्ञैवेयमिति लभेरत्वासंभवात् नञ्समासः, स्वल्पत्पं च, अत्रातिगौरवातिस्नेहादिना तथानामिकयैव स्पर्शनात् "गामी अवा उञ्चं अमीहउतोरउ" (?) इति । स्पर्शनमलकस्य रचनार्थं स्थानान्तरनयनं,यथा रत्नावल्याःमुदयनेन सुसङ्गतायाः । अलिकस्य ललाटस्य दर्शनमलकभञ्जनेनोत्तालालकभञ्जनानीत्यादावित्यन्ये ।

कर्तरीमुखं लक्षयति त्रिपताक इति चकारेण परो नीयते। अवलोकिनीति असंश्लिष्ट इति यावत् । कर्तर्या ईदृशमेव रूपं साध्यते तथाभिनीयते । पथीति पृथक्पदं इतइत इत्यादौ मार्गप्रदर्शने, तेनात्राधोमुखेनेति संबध्यते । चरणस्य रचनं कस्तूरिकादिना पत्रभङ्गादिक्रिया, रञ्जनमलक्तकेन । रज्यत्यस्मिन् हृदयमिति रङ्गः कुङ्कुमादिकृतश्चतुष्कोष्ठे भङ्गास्तिलकादिः तं करोति रङ्गयति ।

---

1 प - ऊर्ध्वावुत्तानसम्मुखौ 2 प - उत्तानाधोमुखावग्रे अधो वक्त्रस्य संश्रयौ 3 न - नक्राणामपि 4 प - पततश्च 5 न - सुमुख 6 ड - हस्तो 7 न - पथिकचर प - पथितचरण 8 प - रिङ्गण ब - गमन 9 न - मुखेनैतत् ।

ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद्दष्टं शृङ्गं च लेखं च[1] ॥ ४०

[2]पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कितं[3] तथा न्यस्तम्।
भिन्नवलितेन कुर्यात्कर्तर्यास्याङ्गुलिमुखेन[4] ॥ ४१

[[5]संयुतकरणो वा स्यादसंयुतो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञैः ।
[6]रुरुचमरमहिषसुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु[7] ॥] ४२

[8]यस्याङ्गुल्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन चापवत्[9] ।
सोऽर्धचन्द्र इति ख्यातः[10] करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥ ४३

एवकारेण तर्जनीमुखलक्षणमुखस्याधोगमनानन्तरमेव पृष्ठावलोकित्वं पुनरधोगमनं पुनः पृष्ठावलोकनमिति चलनमाह। दष्टमिति दंशनं तत्तुल्यं च [2]कर्तनादि नासिकाक्षेत्रात् कर्णान्तं गच्छता, शृङ्गं स्वङ्गक्षेत्रे हस्तद्वयेन, लेखं पत्रकाविष्टस्य वाचनम् । व्यतिक्रमोऽपराधः[3] । परिवृत्तं पराङ्मुखीभूतं विपर्यस्तं च । वितर्कितमूहनम् । न्यस्तं निक्षेपणम् । [4]भेदनं वैपरीत्यं मध्ययोस्तर्जनीपृष्ठगत्वं चलनं पुनः स्वरूपाप्तिस्तयोः समाहारे द्वन्द्वः । एतेन यथा योगं सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तप्रयोगो द्विस्त्रिश्चेत्याद्यूह्यम् । कर्तर्यास्यस्य कर्तरीमुखस्य यदङ्गुलीरूपं मुखं प्रधानं तेन भेदनवलनसहितेनेति सङ्गतिः ।

अर्धचन्द्रमाह सहाङ्गुष्ठेनेति। अङ्गुष्ठोऽपि विनतः चापवदिति श्लिष्टाहस्त्वं निषेधति । ख्यात इति नाम्नैव लब्धरूपः । बालतरवश्चोर्ध्वं गच्छता, उपर्युक्ता-

---

1 न - लेख्यं च 2 छ - पवन 3 ड - परिवृत्तविवर्तितं प - परिवर्ति वितर्कितं ब - परिवर्तविवर्तितान्यनित्यं च ड - वलिते च 4 न - आस्याङ्गुलीययुगलेन म - पुटेन 5 च - आदर्शे नास्ति 6 म - रुरुचमरमहिषनगगिरिवृष प - रुरुचमरमहिषसुरगिरिवृष म - संयुतकरणं चैव स्यात् 7 म - आदर्शे "रुरु चमर" इति पूर्वार्धः, "संयुतकरण" इत्युत्तरार्धः

8 म - यस्याङ्गुल्यो धनुर्वक्राः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः
अर्धचन्द्रं तु तं विद्यात्कर्म चास्य निबोधत ॥
द - यस्याङ्गुल्यो धनुर्वक्राः सहाङ्गुष्ठेन संहताः ।
अर्धचन्द्रः स विज्ञेयः कर्म चास्य प्रचक्ष्यते ॥
9 ड - चापरम् 10 ड - चन्द्रो हि विज्ञेयः ।

---

1 तर्जनीलक्षण 2 कर्तृकर्त्र्यादिनामिका 3 अपरोधः 4 भेदेन ।

आशीर्वादाश्च तथा[1] भावा हितसंज्ञकाः कार्याः[2] ॥४७
एतेन पुनः स्त्रीणां केशानां सङ्ग्रहस्तथोत्कर्षः[3] ।
सर्वाङ्गिकं [4]तथैव च निर्वर्णनमात्मनः कार्यम्[5] ॥ ४८
कौतुकविवाहयोगः [6]प्रदक्षिणेनैव सम्प्रयोगं च[7] ।
[8]अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगात्परिमण्डलेनैव ॥ ४९
प्रादक्षिण्यं परिमण्डलं च कुर्यान्महाजनं चैव[9] ।
[10]यत्र महीलतरचितं द्रव्यं तत्राभिनेयं स्यात् ॥ ५०

यस्य प्रभावादाकाराः क्रोधहर्षभयादिषु ।
भावेषु नोपलक्ष्यन्ते गाम्भीर्यमिति तत्स्मृतम् (२२-३६)

आशीर्वादाः स्वस्ति भद्रं पुण्याहमित्यादयः । हितसंज्ञकाः सुखभावाः । तत्र हृदि पार्श्वेऽग्रतः स्थैर्येण चलत्वेन भ्रमणागमनं यथायोगं प्रयोगः । एतावत्यंशेऽप्यभिनेयमरालेन । सङ्ग्रहो बन्धनं केशानाम् । उत्कर्षो विकीर्णतापादनं । पुनर्ग्रहणाद्‌द्विस्त्रिरन्तरालस्य गमनभ्रमणादि लभ्यते । तथैव चेति यथा सर्वाङ्गनिर्वर्णनं भवति तथा कार्यमिति । तेन द्वितीयपार्श्वात्स्वपार्श्वगमनं लभ्यते । कौतुकं [1]विवाहात्पूर्वभावी वधूवरयोराचारः अन्तर्विवाहः प्रसिद्धः । विवाहोऽग्नौ साक्षिणि । अङ्गुल्यग्राणां हस्तद्वयगतानां स्वस्तिकाकारेण यद्योजनं तेनोपलक्षितेन परिमण्डलं प्रदक्षिणदिक्कमेव भ्राम्यता कौतुकविवाहयोगोऽभिनेयः । च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे । एवकारो भिन्नक्रमः । सम्प्रयोगः संश्लेषमात्रस्तु अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगादेव केवलात् । देवताविषयं प्रदक्षिण-

---

1 ड - भावाभिनय च - भावाभिहित म - भावानिह 2 म - संज्ञयाकुर्यात् द - तथाह्यावाहनमेव कार्यं च 3 प - संग्रहोत्कर्षौ म - संग्रहं तथोत्कर्षम् द - संग्रहोत्कर्षणानि न - संग्रहोत्कर्षः 4 म - च - कुर्यान्निर्वहणमात्मनश्चैव 5 द - निर्वर्तनमात्मनः कार्यम् ड - निर्वहणमात्रात्मनः कार्यम् ब - निर्वाहणमात्मनः कुर्यात् 6 द - प्रादक्षिण्येन संप्रयोगं च 7 न - संप्रयोगश्च 8 द - अग्रस्वस्तिकयोगात्कुर्यात्परिमण्डलेनैव 9 द - जनश्चैव म - मण्डलं कुर्यान्महाजनं चापि 10 न - यत्र महीतलनिहितं ।

---

1 विभागात्पूर्वं ।

[1]आह्वानं च निवारणनिर्माणे चाप्यनेकवचः।
स्वेदस्य चापनयने[2] गन्धाघ्राणे शुभः शुभे चैष[3]॥ ५१
त्रिपताकहस्तजानि तु[4] पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि।
[5]तानि त्वरालयोगात्स्त्रीभिः सम्यक्प्रयोज्यानि॥ ५२
अरालस्य यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत्[6]।
शुकतुण्डस्तु स करः कर्म चास्य निबोधत॥ ५३

क्रमं, परिमण्डलं वर्तुलं, महाजनं जनसमूहं। विरचितं पुष्पप्रकरादि। एतेनैव परिमण्डलेन पार्श्वान्तरात्स्वपार्श्वं गच्छताभिनयेत्। आह्वाने पतदङ्गुलि निवारणे बहिःक्षिप्ताङ्गुलि। निर्माणं अपूर्व उदयः उदितो[1] "भअवं मिअळंछक[2]" इत्यादौ, निश्शेषेण वा मानं परिच्छेदो वर्तनं वा, यथा "जळणाहिअळंवेमा[3]"(?) इति। निर्दानं तृणाद्युत्पाटनमित्यन्ये। अभूता सृष्टिर्वीप्सा निर्दानमित्यन्ये[4]। अनेकं पृथग्भूतं संबन्धाभावरूपं [5]यत्रोच्यते तत्र बहिः पुनः क्षिप्ताङ्गुलेः प्रयोगः। यथा "कहिं ह कहिं ह" इत्यादौ। गन्धस्य सुरभित्वादाघ्राणं। शुभः शुभे चैष इति पाठः। एष हस्त इत्यर्थः। चैवेत्यन्ये पठन्ति अध्याहारं कल्पयन्तः, एवकारेण तत्क्षेत्रगत्वं हस्तस्येत्याहुः। त्रिपताकस्य यान्यावाहनमवतरणमित्यादीन्यभिनेयानि तान्यरालस्य [6]यत्प्रयोगाङ्गयुक्त्या सम्पत्तिर्भवति तत्तेनापि प्रयोज्यानि स्त्रीभिः[7]। न तु तासां त्रिपताको निषिध्यते, पुंसस्त्रिपताकस्थानेऽरालो निषिध्यते।

शुकतुण्डमाहारालस्येति। तुः पूर्वस्माद्विशेषमाह। द्वितीयोऽपिशब्दार्थे, तर्जन्या अपि वक्रिमाणमनुजानाति तदाकारत्वात्। शुकतुण्ड इति शब्देन

---

1 द - आवाहने निवारणनिदर्शने चाप्यनेकवचने च प - आवाहननिर्वाहन... वचः न - आवहने निवापे निन्दाक्षेपाद्यनेकवचने च म - आवाहने निवारणे सेवाद्यनेक वर्णे च ढ - आवाहनेनिवापे निन्दास्ये व्याध्यनेकवचने च ज - आवाहने च तरणे 2 ड - चाभिनयने 3 ड - शुभाचैव म - शुभः शुभेचैव 4 ड - हि 5 म - तान्यप्यरालयोगे प - तानि त्वराल 6 न - वक्रा तर्जनीत्वङ्गुलिर्भवेत् म - वक्रा सहाङ्गुष्ठेन तर्जनी ड - वक्रात्वनामिकाङ्गुलिर्भवेत्।

---

1 उदयन् 2 भयवीं ळचिरेण 3 ळंचेमा 4 वित्यादावित्यन्ये 5 यत्राचते 6 त्रिप्रयोगाङ्ग 7 त्रिभिः।

एतेन त्वभिनेयं नाहं न त्वं न कृत्यमिति[1] चार्थे।
आवाहने विसर्गे धिगिति वचने च सावज्ञम्[2] ॥ ५४
अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽग्रसंस्थिताः[3]।
तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः[4] ॥ ५५
एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे पीडने तथा[5]।
संवाहनेऽसियष्टीनां दण्डकुन्तग्रहे तथा[6] ॥ ५६

प्रत्येकमेक एव ह्ययं वाक्यार्थः। नाहं न त्वं न कृत्यमिति न च सर्वथा निषेधे अयमभिनयः; अपि तु अर्थे अर्थनायां सत्यामीर्ष्याप्रणयकलहादाविति यावत्, अर्थनमर्थः, एरच् (पा ३-३-५६)। सावज्ञं यदाह्वानं विसर्गश्च पञ्चभिरङ्गुलिक्षेपात्स्पृश्य इतिकर्तव्यता, सकृत् द्विस्त्रिर्वा प्रयोगयुक्त्या। धिगित्यनेन निन्दार्थेनानुपादेयं लक्ष्यते, "किन्तेन बालवधपातकदूषितेन" इत्यादावयम भिनय इत्यर्थः।

मुष्टिमाह अङ्गुल्यो यस्येति। तलमध्य इति अङ्गुष्ठमूलाशङ्कां शमयति। अग्रे सम्यक्स्थिता इति अग्रगोपनविरलत्वं च परिहरति। उपरीति मध्यमाङ्गुलिदेशं सम्पीडयन्नित्यर्थः। संज्ञितः लोके ह्यत्रैव मुष्टिशब्दः प्रसिद्ध इत्यर्थः। व्यायाम इति युद्धे प्रतिमल्लप्रकोष्ठग्रहणे खड्गयुद्धे च। [1]सकल (असि?) ग्रहणात् छुरिकायुद्धदण्डधारण इत्यादि योज्यम्। निर्गमस्यार्द्रकसुरसादेः। पीडने स्तनपीडने महिष्यादिदोहने। संवाहने मृत्पीडने। असियष्टीनाम्, तथेति संवाहने वारणे मार्जने।

1 न - नेयं स्यान्नाहं न त्वं नकृत्यामिति 2 प - धिगिति च वचने सावज्ञम्। 3 न - मध्याग्रसंस्थिताः 4 म - स तु मुष्टिरिति स्मृतः 5 न - निगमे हस्तपीडने म - निर्गमे स्तनपीडने 6 द - यष्ट्यादिकुन्तदण्डग्रहेषु च न - असियष्ट्यादि कुन्तगण्डग्रहे तथा।

1 सकलग्रहणे

अस्यैव च यदा मुष्टेरूर्ध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते[1] ।
हस्तः स शिखरो नाम [2]तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः॥ ५७
[3]रश्मिकुशाङ्कुशधनुषां[4] तोमरशक्तिप्रमोक्षणे[5] चैव ।
अधरोष्ठपादरञ्जनमलकस्योत्क्षेपणे चैव[6] ॥ ५८
अस्यैव शिखराख्यस्य [7]द्व्यङ्गुष्ठकनिपीडिता ।
[8]यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥ ५९
असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रवर्गाणि[9] ।
शस्त्राण्यभिनेयानि तु कार्यं पथ्यं च सत्यं च[10] ॥ ६०
उत्क्षिप्तवक्रा[11] तु यदानामिका सकनीयसी ।

शिखरमाह अस्यैव चेति । पुनर्मुष्टिग्रहणं मुष्टिकर्तृणामधिकारे[1] शिखरेणाभिनेये द्वये तत्कर्मणां च दृढपीडनादौ मुष्टिमाह, अत एवोक्तं प्रयोक्तृभिरिति । रश्मिः प्रग्रहः किरणो वा तेषां संवाहनं ग्रहणमिति संबन्धः अत्र च द्वयोरेकस्य वा प्रयोगः उत्तानाधोमुखपार्श्वगोर्ध्वादिभिश्च । प्रयोगानुसारेणालकस्योत्क्षेपणं गण्डतलादेरुत्पीडनं वा कुटिलीकरणार्थम् ।

कपित्थमाह अस्यैवेति नामोच्चारणं पूर्ववत् प्रयोजनं, कपित्थाकारेऽस्मिन् अङ्गुष्ठतर्जन्यावङ्गुली । शस्त्राणीति शराकर्षणानीत्यर्थः । कार्यं सुकृतम्, अत्र छोटिकाप्रयोगः ।

अथ खटकामुखमाह उत्क्षिप्तवक्रेति । उत्क्षिप्ता सती वक्रा अनामिका कनीयसी । पुनर्नामोच्चारणात् शराकर्षणकार्यसत्यपथ्यादावस्य प्रयोगः ।

---

1 म - मुष्ट्योरूर्ध्वाङ्गुष्ठः प्रयुज्यते 2 प - तदा 3 म - रश्मिकशाङ्कुश 4 द - धनुषा 5 प - मोक्षणं 6 म - अलक्तकोत्पीडने चैव प - अधरस्योत्क्षेपणे चैव 7 न - अङ्गुष्ठक प - मुखेङ्गुष्ठ 8 म - प्रदेशिनी च वक्रास्यादिति हस्तः कपित्थकः ९ द - धज्रवर्जानि न - वज्र वर्ज्यानि ड - वज्रबाणानि 10 म - यत्कार्यं स्यात्तथैव सत्यं च न - पथ्यं च तथ्यं च ड - सत्यं च पथ्यं च 11 प - चक्रा ।

---

1 मुष्टिकर्मणामनधिकारे ।

अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ [1]खटकामुखः ॥ ६०
[2]होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं व्यजनकं च[3] ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥ ६१
[5]आयतदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसङ्ग्रहं चैव[6] ।
[7]स्रग्दामपुष्पमालावस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥ ६२
मन्थनशरावकर्षणपुष्पापचयप्रतोदकार्याणि[9] ।
अङ्कुशरज्ज्वाकर्षस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥ ६३
खटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी संप्रसारिता[11] ।
हस्तस्सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ ६४

तुरेकः पूर्वस्माद्विशेषे, तुर्द्वितीयोऽवधारणे । विरलत्वं मनाक् अनामिका कनिष्ठिकयोर्भवति सहशब्दात् विश्लेषाशङ्का न स्यात्। खट काङ्क्षायामित्यस्य क्षुत्तृट्पिपासार्तयोरिति वुन्। खटको विटभोग्रधूः(?)तस्य आमुखे यतोऽयं वक्ष्यतेऽतः खटकामुखः। होत्रं स्रुगादि उत्तानेन। हव्यमाज्याद्यामुखेन। प्रग्रहस्य वल्गादेः परिकर्षणं गतिरोधनाय, व्यजनं तालवृन्तादिकं चलता। आदर्शधारणं संमुखेन, आदर्शो ज्ञातो येनैव गौरीवाहाकारिकामनेनाभिनयन्ति(?)। खण्डनं तालवृन्तादेर्व्यजनव्यापारो वा। पेषणं कुङ्कमस्य मृगमदचन्द्रादेः हस्तद्वयेन भागद्वये दीर्घवृत्तचक्रक्रमणाक्षैः, "परिवृत्तपाद" इत्यादौ। आयतदण्डकाष्ठादीनां ग्रहणं, मुक्ताप्रालम्बानामादौ बाहुद्वयमुभयान्तग्रहणसूचकम् । वस्त्रान्तालम्बनं

---

1 प - कटकामुखः 2 म - होत्रच्छत्रग्रहणं ड - होतृन् हव्यं छत्र 3 द - प्रग्रहाकर्षणं व्यजनकं च प - प्रग्रहपरिकर्षणं व्यञ्जनं च म - तथा व्यजनम् न - प्रग्रहमाकर्षणं व्यजनकं च 4 द - धारणं तथा कण्डनं पेषणं चैव म - धारणं वा कण्डूयनं तथान्वेषणं चैव प - तथान्वेषणं चैव ड - धारणं चावनतं तथा वेषं चैव न – धारणं कण्डनं तथा पोनणं चैव 5 द - आदर्शे श्लोकोऽर्धः "अङ्कुश" इत्यनन्तरमस्ति प - अङ्कुश 6 न - कुशकेशकलापसंग्रहं चैव म - कुशाङ्कुशकलापसंग्रहं चैव 7 ढ - स्रग्दामधारणं खलु 8 म - मन्थानशराकर्षण 9 प - कान्यानि ढ - कायानि 10 ड - एव कान्तं च न - एककार्यं च 11 म - स्यात्प्रसारिता ।

[1]अस्य विविधान्प्रयोगान्वक्ष्यामि समासतःप्रदेशिन्याः।
[2]ऊर्ध्वनतलोल[3]कम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः[4] ॥
[5]चक्रं तटित्पताकामञ्जर्यः कर्णचूलिकाश्चैव[6] ।
कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्यास्साधुवादाश्च ॥ ६६
बालोरग[7]वलयवधूमदीपवल्लीलताशिखण्डाश्च[8] ।
परिपतनवक्रमण्डलमभिनेयान्यूर्ध्वलोलितया[9] ॥ ६७
भूयश्चोर्ध्वविरचिता तारा[10]घोणैकदण्डयष्टिषु च ।

विवाहे च वधूनां प्रणयकोपादौ च पथानुसरणे । आकर्षणस्य केलिवशेन केशादेरयमभिनयः । उत्तरीयालम्बनं स्वभावायोगात् स्त्रीप्रदर्शनेऽयमभिनयः, स्वक्षेत्रे चातुरश्र्यार्थं तत्कूर्परावधि द्वितीयस्य निवेशं कुर्वन्ति ।

सूचीमुखमाह खटकाख्य इति । सूच्याकारमेवास्य मुखम् । नताधोमुखा, लोला पार्श्वान्तरं यान्ती, कम्पिता तत्रैव स्पन्दमाना, विजृम्भिता कुञ्चिता प्रसारिता, ऊद्वाहिता ऊर्ध्वं गच्छन्ती, चला अभिनयत्वेन व्रजन्ती । (चक्रं) आयुधे कर्मोपकरणे रथाङ्गे च राष्ट्रजने च । चक्रे ऊर्ध्वमुखं पार्श्वगतं पार्श्वान्तरं भ्रमन्ती कार्या, विद्युत्युर्ध्वमुखा गतागता । एवमन्यत्रोत्प्रेक्ष्यम् । मञ्जर्यो लताः; कर्णचूलिका कर्णपूरः, कुटिलगतयो मीनाद्याः, साधुवादाः भद्रं शोभनमित्याद्याः, बालसर्पाणां पृथगुपादानं गतिवैलक्षण्यान्मीनेभ्यः । वल्लीलतामञ्जरीणामवान्तरभेद उत्प्रेक्ष्यः, तद्यथा—अलाबूप्रभृतयो वल्ल्यः द्राक्षाप्रभृतयो लताः, चूतादीनां मञ्जर्यः । शिखण्डः कुमारकाणां काकपक्षः । परिपतनं पातः, वक्रं वक्रत्वं, मण्डलं वर्तुलत्वं, समाहारे द्वन्द्वः । भूयो बहुतरमित्यस्मिन्नर्थे चायमभिनयः । ऊर्ध्वलोलितत्वोक्तिः प्रयोगवृत्त्या वैचित्र्येण विभजनीया । तारा नक्षत्राणि । घोणा नासिका । (एकः)एकत्वसङ्ख्या । दण्डः

1 ड - अस्या विविधान्योगान् 2 म - ऊर्ध्वानत 3 प - लोक 4 द तलायाः 5 द - वक्त्रं ड - चक्र ढ - चक्रतटित्पाताका 6 द - कर्णदूतिकाश्चैव म - चूलिका गण्डाः ष - चूलिकाश्चैष 7 प - पल्लवधूम ड - पल्लवधूप म - पल्लवपुष्पदीप 8 द - वल्लीशिखण्डाश्च 9 ड - वक्त्रमण्डलमभिनेयं चोर्ध्वलोलितया न - नेतान्यूर्ध्वलोलितया द - नेतान्यूर्ध्वतोऽभिनयाः 10 ड - कार न - घोषैक ।

विनता च [1]तथा कार्या दंष्ट्रिषु च तथास्ययोगेन[2] ॥
पुनरपि मण्डलगतया सर्वग्रहणं तथैव लोकस्य[3] ।
[4]प्रणतोन्नते च कार्ये ह्राद्ये दीर्घे च दिवसे च ॥ ६९
[5]वदनाभ्याशे कुञ्चितविजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या[6] ।
[श्रवणाभ्याशे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणावसरे]
[7]मेति वदेति च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ।

परं प्रति तर्जनम् । यष्टिः लगुडः पृथुर्वा, नक्तले तर्जन्यूर्ध्वा । दंष्ट्रिषु चकारादंष्ट्रित्वेनाप्रसिद्धेष्वपि राक्षसादिषु । आस्ये योगो भागः सृक्किलक्षणस्तेन सम्बद्धा नता सती। तथेति तेन दंष्ट्राकारेण कार्या सम्मुखतला कार्येत्यर्थः । पुनरपीत्यूर्ध्वाधोमुखत्वप्रसृतमवधार्यते । ग्रहणमिति, भावप्रधानः सर्वशब्दः, कात्स्न्र्येन ग्रहणमित्यर्थः । लोकस्य प्रत्यक्षेणावलोक्यमानस्य वा स्मर्यमाणस्य वा । तथैवेति अयमिति पुरोनिर्देशेन, स इति च कर्णक्षेत्रे परावृत्तिनिर्देशेन, ग्रहणस्य लोकतः स्मरणात्मकमभिनयः । एकशब्देन प्रथमत्वात् आद्यो मुख्यो ह्रस्वश्च, वीप्सापेक्षया तत्र तत्र प्रणता, ऊर्ध्वा यान्ती दीर्घे तून्नता, विपरीता दिवसे एकतोऽधस्तलप्रणता अन्यतः प्रोत्तानतलोन्नता परस्परश्लिष्टा संयुतकरणत्वेन पार्श्वात्पार्श्वसंचरणादुदयास्तमयसूचिका । पूर्वं कुञ्चिता ततो विजृम्भिता प्रसारिता वक्रान्तिके कार्यविचारे यदा(?)याप्युत्सारिताभिनीयते। "श्रवणाभ्याशे वक्राधिका जृम्भणा रक्ता(वाक्य?)रूपणावसरे" इति वा पाठः। मेति वारणार्थे प्रसारिता, वदेति अत्रार्थे उत्कम्पितोत्ताना कुञ्चितप्रसारितेत्यर्थः। रोषस्य दर्शने स्वेदमार्जने च प्रसारितैव ललाटपट्टादौ स्वेदं हरन्ती । कुन्तलाः केशाः, गण्डाश्रयाः पत्रभङ्गादयः; तद्विषयेऽभिनये

1 प - पुनः द - ततः 2 म - दंष्ट्रासु यथार्हयोगेन न - तथार्थयोगेन प - दंष्ट्रीषु तथास्ययोः कार्या 3 द - लाभश्च 4 न - प्रणतीकृता च कार्या ध्याये-दर्थे च दिवसे च म - उन्नतनता च कार्या ह्राद्ये दीर्घे च 5 द - वचनाभ्यासे 6 म - विजृम्भिते वाक्यरूपणे कुर्यात् न - वाक्यरूपेण ड - वाक्यरूपणे च मखे 7 द - स इति पदे च न - स इति वदिति नियोज्या प - स इति तदिति ।

कार्या प्रकम्पिता [1]रोषदर्शने स्वेदरूपणे[2] चैव ॥ ७१
कुन्तलककुण्डलाङ्गदगण्डाश्रयसंश्रयेऽभिनये[3] ।
[4]गर्वेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ॥ ७२
कोऽसाविति [5]निर्देशे च कर्णकण्डूयने चैव ।
संयुक्ता संयोगे कार्या विश्लेषिता वियोगे च ॥ ७३
कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोत्पीडिता बन्धे ।
द्वाभ्यां तु वामपार्श्वे[6] दक्षिणतो [7]दिननिशावसानानि ॥
अभिमुखपराङ्मुखीभ्यां विश्लिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत[9] ।
(द्वाभ्यां [10]प्रदर्शयेन्नित्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ॥ ७५
श्लिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्या ह्युत्तानसंश्रया[11])

कर्तव्ये तत्क्षेत्रगा । गर्वे योऽहङ्कारः तत्राभिनये ललाटगता । रिपोः प्रत्यक्षस्य निर्देशे अग्रनता, परोक्षस्य रणपूर्वसंरम्भस्तु विशेषः अनुसन्धाने त्रितयात्मिका "स चायं दुष्टात्मा"इति । क्रोध इति संरम्भपूर्वः कोपः पूर्वकृत इति । किमर्थात्मा प्रश्नः, तत्रासाविति च दूरगतवस्तुनिर्देशे । [1]कर्णकण्डूयनं प्रसिद्धम्[2], कटुकवचनमपि च । संयुक्तेति अधस्तलयोः पार्श्वैरन्नयोरित्यर्थः । तद्विभागात्तु भुवि विश्लेषिताभ्यां [3]द्वाभ्यामभिमुख [परिमुखे] पराङ्मुखाभ्यां वामपार्श्वे गच्छन्तीभ्यां दिनावसानमभिनयेत्[4] । वामो हि सोमस्य दक्षिणस्तु सूर्यस्याग्रभागः दक्षिणपार्श्वे गच्छन्तीभ्यां निशावसानं । विश्लिष्टाभ्यामिति तालमात्रान्तराभ्यामिति दीर्घह्रस्वतांशत्वादौपचारिकाभ्यां। द्वाभ्यां त्वित्यङ्गुष्ठ-

---

1 न - रोमदर्शने 2 म - स्वेदमार्जने न - स्वेदरूपणैव 3 द - श्रयसंयथाभिनये म - श्रयमण्डनाभिनये 4 द - सर्वेऽहमिति 5 म - निर्देशेऽथ कर्णे द - निर्देशे कर्ण 6 प - वामगमनं 7 ङ - दिशि 8 न - मुखाभ्यां 9 द - वियुञ्जीत 10 प - संदर्शयेत् ढ - तु दर्शयेत् 11 ढ - कार्याभ्युत्थान संश्रिता . द - संस्थिता ङ - कार्योत्थानं सुसंश्रितम् म - कार्याभ्युत्थानसंस्थिता ।

---

1 4 कण्डूयनः 2 प्रसिद्धः 3 द्वाभ्यामन्योन्यपरिमुखे 4 अभिनेयम् ।

[1]परिमण्डलं भ्रामितया मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्य॥ ७८
हरनयने च ललाटे शक्रस्य च तिर्यगुत्ताना।
[पुनरपि च भ्रामिताग्रा रूपशिलावर्तयन्त्रशैलेषु[3] ॥
परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम्[4] ।
[5]श्लिष्टा ललाटपट्टेष्वधोमुखी शम्भुरूपणे [6]कार्या ॥
शक्रस्याप्युत्ताना तज्ज्ञैस्तिर्यक्स्थिता कार्या]
यस्याङ्गुल्यस्तु विरलाः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ॥ ७९
[7]ऊर्ध्वा ह्यसङ्गताग्राश्च स भवेत्पद्मकोशकः।
बिल्वकपित्थफलानां ग्रहणं कुचदर्शनं च नारीणाम्[8]॥
ग्रहणे ह्यामिषलाभे भवन्ति ताः कुञ्चिताग्रास्तु[9] ।
[बहुजातिबीजपूरकमामिषखण्डं च निर्देश्यम्।][10] ८१

प्रसारणे सति आकुञ्चनादित्यर्थः। परिमण्डलं भ्रामितया मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्येति। चशब्दो विकल्पार्थः। हरस्य भगवतस्तृतीयनयने प्रदर्शिते सति यदभिनयनं तत्र कर्तव्ये सति ललाटे ऊर्ध्वा वा कार्या। एवं शक्रस्याभिनयने ललाट एवोत्ताना तिरश्चीना च, अङ्गुल्या एवात्र प्राधान्यात्। खटकामुखमध्यमया यल्लोके महेश्वरशक्राभिनयनं दृश्यते तत्रालाक्षणिकं मन्तव्यम्।

अथ पद्मकोशं लक्षयति यस्याङ्गुल्यस्तु विरला इति। ऊर्ध्वा इति चतुर्वेदवचना(?)इति यावत्। पद्मस्येव कोशोऽभ्यन्तरं विनतं यस्येति तथा। ग्रहणमिति गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमभिनय इत्यर्थः। एवं कुचौ दृश्येते अनेनेति कुचदर्शनं पद्मकोश इति पूर्वेण संबन्धः। बिल्वादीनां तु ग्रहणे ता एवाङ्गुल्योऽग्र-

---

1 ड - आदर्शे नास्ति 2 न - भूमिकाग्राकूपशिला 3 म - शिखरेषु 4 प - नित्या 5 म - श्लिष्टे 6 प - शम्भुरूपेण 7 न - ऊर्ध्वाभ्युत्संगताग्रा च 8 म - ग्रहणे युवतिस्तनाभिनयने च द - स्तनाभिनयनं च बालनारीणाम् 9 म - कुञ्चितास्तास्तु 10 द - पूरकनिदर्शनं चापि कर्तव्यम्।

देवार्चनबलिहरणे समुद्गके[1] साग्रपिण्डदाने च।
कार्यः पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन हस्तेन[2] ॥ ८२
[3]मणिबन्धनविश्लिष्टप्रविरलचलिताङ्गुलिकराभ्याम्[4]।
कार्यो [5]विवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनयः॥
अङ्गुल्यः [6]संहतास्सर्वाः [7]सहाङ्गुष्ठेन यस्य च।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिराः[8] करः॥ ८४
एष सलिलप्रदाने भुजगगतौ तोयसेचने चैव।
[9]आस्फोटने च योज्यः[10] करिकुम्भास्फालनाद्येषु[11]॥८५
अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागमः[12]।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वौ [13]स भवेन्मृगशीर्षकः॥ ८६

पर्वाण्यतिकुञ्चिताश्च भवन्ति। क्रव्यादानामामिषलाभे आमिषग्रहणे च। लभिरत्र ग्रहणे। आमिषलाभे सति यद्ग्रहणं तत्रेति केचित्। बलेर्हरणं दानं, वैचित्र्यप्रापणं वा। अग्रपिण्डो गवादेः, भोजनाय, मृतस्य वा, यत्र यत्रोत्सवादौ नान्दीमुखश्राद्धादावपसव्यता न कार्या पर्यग्रं पिण्डदानम्। पुष्पप्रकरश्चेति द्विस्त्रिर्विकीर्णाग्रेण।

सर्पशिरसमाह अङ्गुल्यस्संहता इति। संहताः श्लिष्टाः सहाङ्गुष्ठेनेति कुञ्चितोऽङ्गुष्ठ इत्यर्थः। निम्नं तलं मध्यस्याभिमुखस्य, सर्पशिरस्तुल्यत्वाद्वा तस्येदं नाम। सलिलप्रदाने देवेभ्यः, सलिले च प्रतिग्रहार्थं प्रदीयमाने प्रति-

1 म - समुद्गते ढ - समग्रके ड - संहृते चाग्र 2 म - पुष्पप्रकर्यः पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन 3 प - मणिबन्धश्लिष्टाभ्यां 4 न - चतुराङ्गुलीकराभ्यां तु प - चलिताङ्गुलीयुतकराभ्याम् म - चलिताङ्गुलिभ्यां कराभ्याम् 5 ड - कार्योपवर्तिताभ्यां न - कार्यो विचिन्तिताभ्यां 6 म - संगताश्चोर्ध्वाः सताङ्गुष्ठेन यस्य तु ढ - संहता 7 ड - सर्वाङ्गुष्ठेन यस्य तु 8 ड - शिरः 9 न - आस्फोटनेषु 10 द - योध 11 द - स्फालने चैव 12 न - समागतः द - समासतः 13 द - तदासौ।

1 गङ्गादेः।

इह साम्प्रतमस्त्यद्य [1]च शक्तेश्चोल्लासनेऽक्षपाते च ।
स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते प्रचलितस्तु[2] भवेत् ॥८७
[3]त्रेताग्निसंस्थिता मध्यातर्जन्यङ्गुष्ठका यदा[4] ।
[5]काङ्गुलेऽनामिका वक्रा तथा चोर्ध्वा कनीयसी ॥ ८८
एतेन तरुणफलरूपणानि[6] नानाविधानि च [7]लघूनि ।

गृहीतुरभिनयो येन । सर्पगतावधोमुखः । तोयोपसेचनं कुङ्कुमचन्दनादौ । आस्फोटनं मल्लयुद्ध ऊरुबाह्वादिषु ।

मृगशीर्षकमाह मृगस्येव शिरस्थे शृङ्गे यस्य । शीर्षशब्दः प्रकृत्यन्तरम् । इहेति प्रत्यक्षाधिकरणनिर्देशे । साम्प्रतमिति वर्तमानकालनिर्देशे । अस्तीत्यभ्युपगमाभिनये संभवाभिनये च । अद्येति वर्तमाननिर्देशेन गतार्थत्वेऽपि साभिनयेन सूचीमुखेन बाधा माभूदिति पुनरुपात्तम् । एतावत्यधोमुखोऽयं । शक्तेरुल्लासनेऽक्षपाते चोर्ध्वमुखः । गण्डादौ स्वेदमार्जने तदाभिमुखतल ऊर्ध्वमुखः । कुट्टमितं हर्षवशात्सह दुःखोपचारेण स्त्रीणां चेष्टालङ्कारः, तत्राभिमुखतलो बाह्ये विकीर्णाङ्गुलिः[1] ।

काङ्गुलमाह त्रेताग्निसंस्थिता इति । त्रेतारूपा अग्नयः आहवनीयादयः, तद्वत्संस्थानमासामिति । विरलयोः श्लिष्ट एवाग्रगोऽङ्गुष्ठ इत्यर्थः । [3]कङ्गुः प्रियङ्गुः तां लातीति तस्यायमर्थः । कङ्गूचयने कीदृशः करो भवति । काङ्गुलो वृश्चिक इति तु केचित् । एतेन तरुणानि फलानि तेषामुद्योते, मुक्ताफलबदराणि गत्या लघूनीति परिमितानि मृत्पिण्डग्रासानीत्यर्थः । अङ्गुल्यः अङ्गुष्ठस्तर्जनीमध्ये च तासां बहिःक्षेपः ।

---

1 प - शक्योचेल्लालनेक्षुपाते च ड - शक्याचेल्लालनेऽक्ष म - च शक्याश्चोल्लालनेऽक्षपाते च । उत्कर्षे वस्त्रस्य च रशनायां चैव विनियोज्यः । 2 प - प्रचलितं तु 3 प प्रेताग्नि 4 प तर्जन्यङ्गुष्ठकास्तथा 5 प - लाङ्गुले द - अङ्गुली 6 न फलरूपाणि ड - फलानि म - फलनिरूपणानि रत्नानि द - फलरूपणानि नानाविधानि योगेन 7 ड - लघूनि कार्याणि ।

---

1 विस्तीर्णाङ्गुलिः 2 हेङ्गुष्ठ 3 कङ्गू. प्रियङ्गूः ।

कार्याणि [1]रोषजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः[2] ॥ ८९
([3]मरकतवैडूर्यादेः प्रदर्शनं सुमनसां च कर्तव्यम्।
ग्राह्यं बिडालपदमिति तज्ज्ञैरेवं प्रयोगेषु॥) ९०
[4]आवर्तिताः करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि।
[5]पार्श्वागताविकीर्णाश्च स भवेदलपल्लवः[6] ॥ ९१
प्रतिषेधकृते योज्यः कस्त्वंनास्तिशून्यवचनेषु[7] ।
पुनरात्मोपन्यासः स्त्रीणामेतेन कर्तव्यः ॥ ९२
तिस्रः [8]प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनीयसी।
तासां [9]मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः स करश्चतुरः[10] स्मृतः॥ ९३

अलपल्लवमाह आवर्तिता इति। कनिष्ठादिक्रमेण वर्तना परिवर्तनं वा कुर्वन्त्यः। इयर्तीत्यरः चलः चलत्पल्लवाकारत्वादलपल्लवः। अलपद्मक इति (च) तन्नाम। प्रतिषेधस्य कृते अभिनयकरणाय। कस्य त्वमिति, नास्तीति च मिथ्याधिक्षेपार्थे च। शून्यवचनानि 'तच्छास्त्रमसत्प्रयुक्त'मित्यादीनि। पुनरर्थे अहमर्थे उपन्यासे च विस्मये अभिनयः स्त्रीणामुपन्यस्यते पुनःपुनरभिनीयते विस्मयापादकत्वादित्युपन्यासः।

चतुरमाह तिस्रः प्रसारिता यत्रेति। मध्य इति मध्यमाया मध्य एव। चत्वारोऽङ्गुल्यङ्गुष्ठाश्लिष्टत्वेन सन्त्यस्मिन्निति, अच्प्रत्ययाकारान्तश्चतुरशब्दः। चत्वार्यभिनयनाद्वा चतुरः। सत्त्वकैतवादिषु मुखरागभेदाङ्गैः। विवृतं प्रकारमेकेन, अनावेशे आवेशे तु द्वाभ्यां, नयनयोरभिनेययोः उपमानोपमेयभावे पद्मदला-

1 म - रोषजानि तु न रोषजानि च 2 ड - ह्यङ्गुलिक्षेपैः 3 म - अयं श्लोकः क म - योग्नास्ति 4 न - आवर्तिन्यः 5 ड पार्श्वागता 6 म - सोऽलपद्म इति स्मृतः द - अलपद्मः स कीर्तितः ड - स भवेदलपद्मकः 7 न - वचने च 8 न - प्रसारिताङ्गुल्यः भ - प्रसारिता यस्य द - प्रसारिताङ्गुल्यस्तथा 9 प - मध्यस्तथाङ्गुष्ठः 10 ड - करश्चतुरक ।

1 लीलाद्यं तेन 2 आनुरूप्यं।

[1]नयविनयनियमसुनिपुणबालातुरसत्त्वकैतवार्थेषु[2]।
[3]वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्यः॥ ९४
[4]एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तेन[5]।
[6]विहृतविचारितचरितं [7]वितर्कितं लज्जितं चैव॥ ९५
[8]नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशः[9]।
[10]संयुतकरणेनैव तु चतुरेणैतानि कुर्वीत[11]॥ ९६
[12]लीलारती रुचिं च [13]स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमां पुष्टिम्[14]
संज्ञामात्रां प्रणयं[15] विचारणं[16] सङ्गतं शौचम्॥ ९७
चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम्[17]।
प्रश्नं वार्तायुक्तिं[18] वेषं[19] मृदु शाद्वलं स्तोकम्[20]॥ ९८

दिके चैकाकितां निषेद्धुमेवकारः। परगतं लीलाद्यनेनाभिनीयत इति। रुचिं दीप्तिम्। विभावनां ऊहापोहरूपां प्रकर्षं वा। दृष्टिव्यापारे तु कर्तरीमुख एव। सङ्गतं मैत्रीमन्योन्यमग्रश्लेषात्, माधुर्यं हृद्यं, शकारादिवचनादिषु, दाक्षिण्यमानुकूल्यं, मार्दवं मृदुत्वम् अङ्गुष्ठमध्यमादर्शनेन। शीलं स्वभावं, वेषं नेपथ्यं वेशं वा गणिकास्थानं, विभवं पार्श्वात्पार्श्वं गच्छता, अभि(वि?)भवमभि-

---

1 ड - नयननिपुणसमसुनिपुणवालातुरशाठ्यकैतवार्थेषु द - नयविनय मुनिप्रणिपुणबालान्तरसत्यकैतवार्थेषु न - नयविनयनियमसुनिपुणराचितवित - र्कितं लज्जितं चैव 2 म - नियमसुनिपुणबालातुरसत्यकैतवार्थेषु 3 प - वाक्ये मध्ये पुत्रे पद्ये प्रशमे द - वाक्ये युक्ते पथ्ये मध्ये 4 ढ - एतेन 5 प - मण्डलित-हस्तदण्डेन म - मण्डलगतेन हस्तेन 6 प - विधृतविचारितचरितं म - विहृत विचारितचरितं 7 ड - विवार्तितं 8 द - नयनौपम्ये 9 प - कण्ठनिर्देशम् म - कर्णनिर्देशाः 10 द - संवृत न - संयुतकरेणैव 11 म - युञ्जीत 12 ड - लीलान्तरतिरुचिं म - लीलारतिं द - लीलां रतिं प - लीलां रतिं कुचं च 13 म - स्मृतिबुद्धी विभावनां 14 ड - क्षमं पुष्टिम् न - क्षमं तुष्टिम् 15 प - पुष्टिं 16 द - विधारणं 17 द - सुखं स्मृतिं शीलम् 18 ड - वार्ता युक्तिं 19 न - वेदं म - वेशं प - देशं 20 म - शाद्वलस्तोकम्।

[1]विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहं[2] दारान् ।
नानावर्णांश्च तथा चतुरेणैवं[3] प्रयुञ्जीत ॥ ९९
[सितमूर्ध्वेन तु कुर्याद्रक्तं पीतं[4] च मण्डलकृतेन ।
परिमृदितेन [5]तु नीलं[6] वर्णांश्चतुरेण हस्तेन[7] ॥] १००
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो[8] वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च ह्यङ्गुल्यौ[9] भ्रमरे करे ॥ १०१
पद्मोत्पलकुसुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम्[10] ।
पुष्पाणां ग्रहणविधिः कर्तव्यः कर्णपूरश्च ॥ १०२
[[11]विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
[12]बालालापे च शीघ्रे च [13]ताले विश्वासने तथा ॥] १०३
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्निस्था निरन्तराः[14] ।

गच्छता चाभिनयेदित्येवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । दारान् संयुताभ्यां[1] संमुखस्वस्तिकेन दर्शयेदिति । एवं वक्षःप्रभृतिशिरोऽन्तं[2] क्षेत्रविशेषः संयुतासंयुतत्वे चञ्चलत्व-स्थिरत्वे संमुखपराङ्मुखोत्तानाधोमुखत्र्यश्रत्वादिकं च यथायोगमुत्प्रेक्ष्य अभिनयविशेषं कुर्यात् ।

भ्रमरं दर्शयति मध्यमाङ्गुष्ठेति । सन्दंशोऽग्रसंयोगः । तदाकृतित्वाद्भ्रमरो हस्तः ।

हंसवक्त्रमाह तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा इति । निरन्तरा इति विरलत्वं निषेधति । श्लक्ष्णादयः श्लक्ष्णत्वादौ वर्तते । प्रस्पन्दनमर्दनमथनविधूननक्षेपणाभ्यावर्तापसारणादि रूपं यथायोगं युक्त्या योज्यम् ।

---

1 प - विभवाभिभवौ　2 द - गृहान्　3 ड - चतुरेणैव　4 द - पातं　5 न - च　6 म - लीनां　7 न - वर्णं चतुरं च युञ्जीत　8 प - मध्यमाङ्गुष्ठकं देशो ब - संदंशौ　9 ड अङ्गुल्यो　10 म - दीर्घविवृतानाम्　11 प - विद्युतश्च सहजश्च　12 प - बलालापे　13 प - ताल फ - बाल　14 म - निरन्तरम् ।

1 संयुक्ताभ्यां　2 पक्षःप्रभृतिशिखरान्तं ।

भवेद्धंहसवक्त्रस्य शेषे द्वे सम्प्रसारिते ॥ १०४

[1]श्लक्ष्णाल्पशिथिललाघवनिस्सारार्थे मृदुत्वयोगे च[2] ।
कार्योऽभिनयविशेषः किञ्चित्प्रस्पन्दिताग्रेण ॥ १०५

[4]समाः प्रसारितास्तिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥ १०६

[5]एष च निवापसलिले दातव्ये गण्डसंश्रये[6] चैव ।
कार्यः प्रतिग्रहाचमन[7]भोजनार्थेषु विप्राणाम् ॥ १०७

आलिङ्गने महास्तम्भदर्शने[8] रोमहर्षणे चैव ।
[9]स्पर्शोऽनुलेपनार्थे योज्यः[10] संवाहने चैव ॥ १०८

पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः[11] ।
कार्या यथारसं स्युर्दुःखे[12] हनुधारणे चैव ॥ १०९

हंसपक्षमाह समाः प्रसारिता इति कनीयस्या ऊर्ध्वम् । तथेति परिश्लिष्टा मूलविनताः कार्या इति यावत् । निवापसलिले तस्योदके दातव्ये धर्मार्थे चोदकदाने । पराङ्मुखाङ्गुलिपृष्ठेन च चिन्तया [1]गण्डसंश्रयणे केचित् । तदसत्, हनुधारणं ह्येतत्, कस्माद्गण्डसंश्रयं पत्रभङ्गादि । आलिङ्गने महास्तम्भे चाभिनये संयुतकरणत्वं मन्तव्यं, बाहुद्वयमण्डलीकरणेन रोमहर्षणाद्द्वितीयस्कन्धात् स्कन्धान्तरगमनं, परोक्षे प्रियजनस्पर्शे द्वितीयहस्तस्वस्तिकेन । अनुलेपने अङ्गसमालम्भने । यथारसमिति शृङ्गारहास्याद्भुतादौ करुणादावपि व्यभिचारिविशेषयोगात्[2] संभाव्यत एवायम् । दुःखे च सति

---

1 म - श्लक्ष्णाङ्ग 2 ड - निस्सारार्थामृदुनत्त्वयोगेषु द - निस्सारार्थं मृदुतत्त्वयोगेषु 3 म - प्रसारिताग्रेण 4 द - तिस्रः प्रसारिताङ्गुल्यः न - समाः प्रसारिताङ्गुल्यः 5 प - एष विधिनिवाप द - एष हि 6 ड - गन्धसंश्रये 7 द - ग्रहाशन 8 न - तरुस्तम्भदर्शने ब - आलिङ्गनातरुस्तम्भदर्शने 9 ढ स्पर्शौ तु 10 म - कार्यः 11 न - स्तनान्तरसूचनविभ्रमविषादाः 12 प - स्याद्दुःखे ।

---

1 गन्धसंश्रये 2 भेदात् ।

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशस्त्वरालस्य[1] यदा भवेत् ।
आभुग्नतलमध्यस्थः[2] स सन्दंश इति स्मृतः ॥ ११०
सन्दंशस्त्रिविधो ज्ञेयस्त्वग्रजो मुखजस्तथा ।
तथा पार्श्वगतश्चैव[3] रसभावोपबृंहितः ॥ १११
पुष्पापचयग्रथने ग्रहणे तृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
[4]शल्यावयवग्रहणे प्रकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥ ११२
वृन्तात्पुष्पोद्धरणं [5]वर्तिशलाकादिपूरणं चैव ।
धिगिति च वचनं रोषे[6] मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥
यज्ञोपवीत[7]धारणवेधन[8] गुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु[9] ।
[10]योगे ध्याने स्तोके [11]संयुतकरणस्तु कर्तव्यः ॥ ११४

हनुधारणं यत्तदत्र रसेषु ये भावाः अनुभावा दृष्टिविशेषरोमाञ्चादयः तैरुपबृंहितः स्फुटीकृत(श्लो-१११)इति सर्वहस्तविशेषाय मन्तव्यं मध्ये परिभाषणात् ।

सन्दंशमाह तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंश इति स्पष्टार्थः । पुष्पाणां सूक्ष्माणामपचये अग्रसन्दंशः शल्यानां कण्टकादीनां ग्रहणे । वृन्तमाकृष्य पुष्पस्योद्धरणं यदा कुङ्कुमपुष्पादिः । वर्तिशलाकया अञ्जननाडिकावर्तिकया [1]न्यूनादीनां पूरणम् । वेधने मुक्तादीनां, यो गुणो धनुराकृते(ष्टे?)स्तत्र संयुतकरणत्वं च न संश्लेषणस्यैव, अपि तु हस्तद्वयस्याधारमात्रमेव । तच्च पार्श्वद्वयगतत्वेन उप-

---

1 ड - संदंशो ह्यरालस्य 2 ड - मध्यश्च 3 प - पार्श्वकृतश्चैव 4 ठ - शिल्पायवयग्रहणे ड - शल्याकर्षग्रहणापकर्षणे ढ - शल्यावयवग्रहणापकर्षणे प - शिल्पाकर्षग्रहणप्रकर्षणे न - शल्यावयवग्रहणावकर्षणे 5 प - वर्त 6 प - धिगिति वचने च रोषे च - भाषणमीषत् न - वचने रोषात् 7 न - निर्धन ड - निधन 8 छ - वर्धन 9 ड - बाणलक्षेषु न - बाललक्ष्येषु 10 प - योगस्थाने ड - योगध्याने 11 ड - संयुक्तकरस्तु न - संयुतकरणाः प्रकर्तव्याः ।

---

1 न्यूनादिना ।

[1]पेलवकुत्सासूयासदोषवचने[2] च वामहस्तेन ।
किञ्चिद्विवर्तिताग्रः[3] प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥ ११५
आलेख्यनेत्ररञ्जनवितर्कवृन्त[4] प्रवालरचनं च[5] ।
[6]निष्पीडनं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥ ११६
[7]समागताग्रास्सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
[8]ऊर्ध्वा [9]हंसमुखस्यैव स भवेन्मुकुलः करः ॥ ११७
[10]देवार्चनबलिकरणे[11] पद्मोत्पलमुकुलरूपणे[12] चैव ।
विटचुम्बने च कार्यो विकुत्सिते[13] विप्रकीर्णश्च[14] ॥ ११८

युपरिभावेनोत्प्रेक्ष्यम् । पेलवमसारम् । प्रवालस्य रचनं गण्डतलबाहुशिखरादौ पत्रभङ्गकरणमित्यर्थः । यदि वा पल्लवस्यैव पत्रच्छेद्यालङ्कृतस्य ललाटादौ निवेशितस्य तत्रापसंश्लेषणार्थमस्य हस्तस्य प्रयोगः । नारीभिरिति परिमितालक्तकपीडनमनेनेति दर्शयति ।

मुकुलमाह समागताग्रा इति । मुकुलाकारत्वान्मुकुलः । देवार्चनादिप्रारम्भे मुकुलव्यापारावेशे तु पद्मकोशवदिति[1] पठता पिटकस्य चुम्बन इति केचित् । शपिटेति (त्रिटेति?) पाठः । स्वाभिप्रायमाविष्कर्तुं[2] प्रमदासन्निधौ स्वहस्तमेवमुकुलितं विटाश्चुम्बन्तीति विटचुम्बनम् । यदि वा विटैर्नारीणां कुचचिबुकादिस्थानेषु अङ्गुलिपञ्चकेन समं सशब्दं नखस्पर्शने कामसूत्रेष्वा-

---

1 प - एवं कुत्सा 2 न - सदूषवचने 3 ड - किञ्चिद्वर्तिकराग्रः न - किञ्चिद्विवर्तितोऽग्रः 4 प - वृत्त छ - वचनं 5 ड - रचनेषु 6 ड - निष्पीडितं 7 प - समागताग्रसहिता 8 न - ऊर्ध्वं 9 प - हंसमुखस्येव 10 प - देवार्चने 11 म - हरणे 12 छ - कुमुदरूपणे 13 छ - विकुत्सितो 14 च - विप्रकीर्णस्य प - विप्रकीर्णे च ।

---

1 पद्मकोशमिति 2 श्रीवष्कृतं ।

[1]भोजनहिरण्यगणनामुख[2]सङ्कोचप्रदानशीघ्रेषु।
मुकुलितकुसुमेषु तथा तज्ज्ञैरेष प्रयोक्तव्यः॥ ११९
पद्मकोशस्य हस्तस्य ह्यङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा।
ऊर्णनाभः स विज्ञेयः केशचौर्यग्रहादिषु॥ १२०
शिरःकण्डूयने चैव [7]कुष्ठव्याधिनिरूपणे।
सिंहव्याघ्रेष्वभिनयः प्रस्तरग्रहणे तथा॥ १२१
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो[10] वक्रा[11] चैव प्रदेशिनी।
शेषे तलस्थे कर्तव्ये [12]ताम्रचूलकरेऽङ्गुली॥ १२२
[14]विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु।
[15]ताले विश्वासने चैव [16]शीघ्रार्थे शङ्कितेषु च[17]॥ १२३

च्छुरितकमिति ताड्टिचुम्बनम्। हिरण्यं कङ्कणद्वारेणाभिनीयतेऽङ्गुलीयकादीनां तु मोचने। गणना पञ्चसङ्ख्या[1]। तज्ज्ञैरित्युचिताभितिकर्तव्यतामनुसन्धापयति।

ऊर्णनाभमाह पद्मकोशस्येति। ऊर्णनाभिर्जालकारः क्रिमिः। तस्य यतो मक्षिकादिग्रहणे इहकरणानां सन्निवेशो भवत्यतो मत्वर्थीयोऽत्राच्प्रत्ययः। केशानां ग्रहणे चौर्येण परदर्शनशङ्कया लाघवाद्ग्रहः। यत्र सिंहव्याघ्रादि स्वस्तिकेन चिबुकक्षेत्रगतेनाभिनयेत्। ते हि स्थिताः स्वस्तिकेन, आसने कररुहवन्तश्च। प्रस्तरः पाषाणः, निकषपाषाण इत्यन्ये। [2]दर्भच्छटा इत्येके।

ताम्रचूडमाह मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंश इति। चूडामुक्तकुक्कुटाकारत्वात्ताम्रचूडः। तालेष्विति? (ताल इति?) कालमानो यथा क्वचित्तालभुवि सहिज्जु(?)इत्यादौ।

1 प - आदर्शे नास्ति 2 न - गणनासुख 3 न - तज्ज्ञैरेवं प्रयोक्तव्यम् 4 म - त्वङ्गल्यः ड - अङ्गुल्यः 4 न - कुञ्चितास्तथा 5 प - चौर्यकेश 6 प - कुष्ठस्याधि 7 पँ - व्याघ्राद्यभिनयः न - व्याघ्राद्यभिनये म - व्याघ्राभिनयने 8 छ - प्रशस्तग्रहणे 9 प - ग्रथने 10 छ - सन्दंशौ 11 ढ - वक्रा 12 छ - ताम्रचूडे 13 न - कराङ्गुली 14 प - विच्युतिश्च क - व्युत्पन्नश्च च - व्युच्युतश्च 15 प - तालेष्विष्वसिते मँ - जालविश्वासने न - बालविश्वासने 16 ड - शीघ्राक्षे 17 प - शङ्कितेषु च।

1 पञ्चात्सङ्ख्या 2 दर्भजटा।

[तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु[1] क्षणे तथा ।
एष एव करः कार्यो बालालापनिमन्त्रणे[2] ॥] १२४

[3]अथवा—

अङ्गुल्यस्संयुता[4] वक्रा उपर्यङ्गुष्ठपीडिताः ।
प्रसारिता कनिष्ठा च [5]ताम्रचूडकरः स्मृतः ॥ १२५
[6]शतं सहस्रं [7]लक्षं च कनकं चापि[8] दर्शयेत्[9] ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु[10] स्फुलिङ्गान्विप्रुषस्तथा[11] ॥ इति ।
असंयुताः करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।

[12][अथ संयुतहस्ताः]

[13]अतश्च संयुतान्हस्तान् गदतो[14] मे निबोधत ॥ १२७

संज्ञितं बालादेराह्वानम् । अन्ये तु लक्षणान्तरमस्य पठन्ति, "अङ्गुल्यः संयुता" इत्यादि । मुष्टिरेव प्रसारितकनिष्ठ इत्यर्थः । क्षिप्रं कृत्वा मुक्ताभिरङ्गुलीभिरिति ।

असंयुता इति । असंयुतास्तावदेते भवन्ति । न त्वेतेऽसंयुता एव । नाप्येत एव कोहलादिभिरन्येषां दर्शनात् । अतश्चेति । एभ्य एवानुसंयुतेभ्यः अन्यश्लेषाद्ये संयुता उत्पद्यन्ते तान् स्वयं निबोधत मदीयं वचनमनादृत्योत्प्रेक्षध्वम् । तथा हि [1]कूर्पराधीतलिपताकेन पार्श्वे खटकामुखेन स्त्रीणामभिनयः, खटकेन कर्णान्तमागच्छता वामेन च कपित्थमुष्ट्यन्यतरेण बाणमोक्षस्य । एतच्चित्राभिनये प्रतिजागरिष्याम इत्यास्तां तावत् । चकारादन्यानि च वक्ष्यमाणानि निबोधतेति सम्बन्धः ।

---

1 म - निमेषेषु 2 म - बालालापाभिमन्त्रणे 3 ठ - प यार्नास्ति (द्वौ श्लोकौ च) 4 ड सहिता द - संहताः न - संयुता वक्रा तूपर्यङ्गुष्ठपीडिता 5 ड ताम्रचूडः करः स्मृतः 6 म - नतं 7 म - लक्षादि 8 म - वापि 9 ड करेणैकेन योजयेत् ठ - करणे नेन योजयेत् 10 प - अङ्गुलीभिश्च 11 ड - लिङ्गविष्फुलषास्तथा ठ - लिङ्गविष्फुरुषस्तथा म - स्फुलिङ्गविप्रुषस्तया 12 छ - आदर्श एव 13 ड - पुनश्च म - यतश्च 14 क - आदितो ।

---

1 कूर्पराधिक ।

पताकाभ्यां[1] तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः[2] स्मृतः ।
देवतानां गुरूणां च मित्राणां[3] चाभिवादने ॥ १२८
[[4]स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि वक्षो वक्त्रं शिरस्तथा ।]
देवतानां शिरस्स्थस्तु गुरूणामास्यसंस्थितः॥ १२९
वक्षःस्थश्चैव मित्राणां[5] स्त्रीणामनियतो भवेत्[6] ।
उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योन्यं पार्श्वसङ्ग्रहात् ॥
हस्तः [7]कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत ।

तेषामञ्जलिं तावल्लक्षयति पताकाभ्यां त्विति । अन्यस्य श्लेषेऽपि न नामान्तरम् । यथा सूचीमुखयोः संबन्धान्यभिनयन्ते । अत्र तु नामान्तरमिति तुशब्दः । स्मृत इति लोकेऽपि "प्राञ्जलिः पुष्पकेतुः" (कुमा २-६३) इत्यादौ प्रसिद्ध इत्यर्थः । सम्यग्ग्रहणेन संमुखं सर्वासामङ्गुलीनामयं श्लेषो लक्ष्यते । [1]उक्तमेव विनियोगं विभजति देवतानामिति तिस्रोऽभिवन्दनापेक्षया कर्मणि षष्ठी; [2]स्त्रीणामिति कर्तरि षष्ठी ।

कपोतमाह उभाभ्यामिति, सङ्ख्यापदोपादानं यथारुचि आधाराधेयभावप्रतिपत्त्यर्थम् । कम्पत इति कपोतो भीरुः पक्षी तत्प्रकृतिरन्योऽपि कपोतस्तस्य यतोऽयं भवत्यतो नाम्नैव भीतविषयतास्य । तथा हि—रामाभ्युदये प्रथमेऽङ्के वटोः । कुचाभिनयेऽयमेव प्रधानः । वक्षस्स्थ इति सर्वत्र संबध्यते । भीताभिनये तु कम्पितेऽपि । स्त्रीभिरित्यधमोपलक्षणम्, विनयग्रहणादौ कुट्टनादेरपि । अयमेव च कूर्माकारत्वात् कूर्मक इति लोके प्रसिद्धः । अङ्गुलिपरिघृष्यमाणावयवत्वात् अङ्गुलिघृष्यमाणससमुखः । खेदश्चिन्ता ।

---

1 प - च 2 म - संश्लेषात्सोऽञ्जलिः 3 प - मिश्राणां म - विप्रणां 4 छ - आदर्श एव म - विप्राणां 6 ड - शेषे त्वनियमो भवेत् म - स्त्रीणां कार्यं यथेप्सतः च - स्त्रीणां कार्यो यथेप्सितः न - क्रोधेष्वनियमो भवेत् 7 प - कपोतनामा स्यात्कर्म चास्याभिधीयते ।

---

1 रक्तमेव 2 तिसृणां ।

[1]एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च संभाषे[2]॥
शीते भये च कार्यो वक्षस्स्थः कम्पितः स्त्रीभिः[3]।
[4]अयमेवाङ्गुलिपरिघृष्यमाणमुक्तस्तु खिन्नवाक्येषु[5]॥
एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे[6]।
अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य [7]ह्यन्योन्यान्तरनिस्सृताः[8]॥ १३३
स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते[9]।
एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्थितजृम्भणे[10] बृहद्देहे ॥ १३४
[11]हनुधारणे च योज्यः शङ्खग्रहणेऽर्थतत्त्वज्ञैः[12]।

कर्कटकमाह अङ्गुल्यो यस्येति । अन्योन्यस्य चान्तराणि मध्यानि तैर्निस्सृताः[1]। अन्योन्यसंमुखकर्कटदंष्ट्राद्वयाकारेण अङ्गुलीनामलावस्थानात् कर्कटः। मदनेऽङ्गकृते अङ्गमोटने, अग्रतः पार्श्वतः ऊर्ध्वं वा भुजयुगलात्पराङ्मुखाङ्गुलिः। सुप्तोत्थितपदमुपलक्षणम्[2]सर्वदा हि जृम्भणेऽस्य प्रयोगः। बृहद्देहाभिनये तूदरक्षेत्रे सम्मुखतलोऽयं हस्तः। हनुधारणेऽङ्गुलिपृष्ठप्रतिष्ठापितहनुदेशः। शङ्खग्रहणे किञ्चित्सङ्कुचितोऽन्योन्याभिमुखाङ्गुलिः। एतदेवाह अर्थेति—अभिनेयस्यार्थस्य यत्तत्त्वं परमार्थः तद्ये जानन्त्यभिनयेऽनुसन्धातुं शक्नुवन्ति तैः।

---

1 क – एषोऽभिनयाभिगमे ड - द्विषद्धियाभ्युपगमे 2 न - संभावे 3 प - कलिपतः स्त्रीभिः न - कम्पितः स्त्रीणाम् 4 म - एषोऽङ्गुलिविच्यवनात्प्रशिथिलमोक्षाच्च मन्दवाक्येषु 5 प - भिन्नवाक्येषु च - विन्नवाक्येपु 6 क - भेदाङ्गीकृत्यमिति वार्थे 7 प - अन्योन्य म - त्वन्यान्य 8 फ - हस्तस्यान्योन्याभ्यन्तरनिस्सृताः 9 प - लक्ष्यते फ - कर्मास्य कथ्यते म - कर्म चास्य निबोधत 10 ड - सुप्तोत्थाविजृम्भणे 11 च - अनुधारणे 12 ड - ग्रहणे च तत्त्वज्ञैः ।

---

1 तैर्निस्सृता 2 सर्वदा वि ।

मणिबन्धनविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ[1] । १३५
उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥
स्वस्तिकविच्युति[2]करणाद्दिशो घनाः[3]खं वनं समुद्राश्च[4]
ऋतवो मही [5]तथौघं विस्तीर्णं चाभिनेयं स्यात्[6] ॥
[7]खटकः खटके न्यस्तः खटकावर्धमानकः । १३७
[8]शृङ्गारार्थेषु योक्तव्यः[9] प्रणामकरणे तथा[10] ॥

अथ स्वस्तिकमाह मणिबन्धनविन्यस्ताविति । यत्र शुद्धमेव स्वस्तिकपदमुपादीयते तत्रेदृश एव सन्निवेशः प्रदेशेषु मन्तव्यः, यथा—चित्राभिनयादावर्थप्रकरणादिवशात्त्वन्यत्रापि प्रवर्त्येत । यथा—स्वस्तिकविच्युतिकरणादित्यादौ (९-२०) पताकयोगेऽपि तथापि मणिबन्धनविन्यस्तत्वं नामानुयाय्येव रूपम् । अत एव केचिदेतावतास्य लक्षणं परिशिष्टं तूदाहरणदिगर्थमिति प्रतिपन्नाः । स्त्रीप्रयोजिताविति । पताकस्वस्तिककर्माणि स्त्रीभिरमुनैव कार्याणीत्यर्थः । स्वस्तिकार्थलक्षणसमाक्रान्तत्वात्स्वस्तिकः ।

खटकावर्धमानमाह खटक इति लभ्यते । अन्ये त्वन्योन्याभिमुखं खटकद्वयमस्य रूपमित्याहुः । खटकस्य आ समन्तात् बहिर्योगादिदं नाम । शृङ्गारार्थेषु शृङ्गारप्रयोजनेषु ताम्बूलग्रहणादिषु । तथा हि वक्ष्यते—

"खटकावर्धमानं तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत्" इति । (अ १२-११०)

तथेति प्रयोजन एव प्रायेणेश्वरीप्रसादनादौ प्रणाम इत्यर्थः ।

"कुमुदोत्पलकुन्देषु कर्तव्यः शङ्खधारणे"

इति वा पाठः ।

---

1 न - वर्धमानकौ 2 न - विच्युत 3 च - करणादिशोघनाः ङ - घन. 4 ङ - खं समुद्राश्च 5 च - तथोघं ङ - तथोच्चं 6 म - अभिनेतव्यम् न - चाभिनेयं स्यात् 7 ङ - कटकः कटकैर्न्यस्तः कटको क - खटकः खेटके

8 म - प्रतोदरश्मिग्रहणे चन्द्रसूर्योदये तथा ।
कर्तव्यः स प्रणामे च शृङ्गारार्थे विधीयते ॥

9 ढ - शृङ्गारार्थे प्रयोक्तव्यः 10 ङ - प्रमाणकरणे तथा न - प्रमाणकरणेषु च ।

[अन्ये—

कुसुदोत्पलवृन्तेषु कर्तव्य[1]श्छत्रधारणे॥ इति]

अरालौ तु विपर्यस्तावुत्तानौ वर्धमानकौ[2]।

उत्सङ्ग इति विज्ञेयः स्पर्शस्य ग्रहणे करः॥[3] १३९

[4]सनिष्पेषकृते चैव[5] रोषामर्षकृतेऽपि च[6]।

[7]निष्पीडितः पुनश्चैव स्त्रीणामीर्ष्याकृते भवेत्॥ १४०

उत्सङ्गमाह अरालौ त्विति। विपर्यस्ताविति स्वस्तिकरूपौ। उत्तानाविति स्वसम्मुखौ, वर्धमानकाविति विनतौ तेन दक्षिणो वामस्कन्धक्षेत्र इति यावत्[1]। अत एव च प्रकोष्ठस्वस्तिकत्वं लक्ष्यते। स्वस्तिक एव दक्षिणपार्श्वस्थ इति विपर्यस्तत्वमिति केचित्। अधोनखत्वमित्यन्ये। स्वस्तिकाकारौ कूर्परौ कृत्वा कक्षक्षेत्रात् प्रवेशमुक्ताद्धाद्येऽङ्गुल्यो यदा भवन्ति पृष्ठं च हस्तयोर्बहिर्मुखं तदा विपर्यस्तत्वमिति तु युक्ततरम्। उत्सङ्गग्रहणयोग्यत्वकरणादुत्सङ्गः। स्पर्शस्य परोक्षस्य ग्रहणेऽभिनये। निष्पेषः पीडनम्, तेन सह यद्यत्क्रियते अतिप्रयत्नेन साध्य इत्यर्थः। रोषकरणे यथा—'एषोऽस्मि ते दृढनिपीडनबाहुयन्त्रे'त्यादौ। अमर्षकरणे यथा—विदूषकादेरीर्ष्याकरणे प्रसादनानङ्गीकरणे पर्यायात्सकृत्प्रक्षेपात्[2]। सिंहावलोकित इत्यन्ये पठन्ति। कर्तरि कर्मणि वा षष्ठीति व्याचक्षते।

---

1 न - कर्तव्यौ 2 ड - उत्तानावूर्ध्वमानकौ प - उत्तानावूर्ध्वमानतौ 3 क - कार्यः सिंहावलोकिते 4 क - आदर्शे द्वौ श्लोकौ न स्तः 5 ड - करश्चैव च - कृतं चैव 6 न - रोषामर्षकृतेषु च ड - रोषामर्षे कृतेऽपि च 7 म - निपीडितः न. निष्पीडितस्तथा चैव।

---

1 धार्यत 2 पर्यायादुपकूर्परक्षेपात्।

[1]मुकुलं तु यदा हस्तं कपित्थः परिवेष्टयेत् ।
स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो[2] नाम नामतः ॥ १४१

संग्रहपरिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।
सङ्क्षेपः सङ्क्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥ १४२

[[3]शिखरस्तु यदा हस्तो मृगशीर्षेण पीडितः ।
निषधो नाम विज्ञेयः स भयार्ते विधीयते ॥ १४३

[4]गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत् ॥ १४४

स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यङ्मुष्टिकृतो भवेत् ।
इत्येष निषधो हस्तः कर्म चास्य निबोधत ॥ १४५

एतेन धैर्यमदगर्वसौष्ठवौत्सुक्यविक्रमाटोपाः ।
अभिमानावष्टम्भस्तम्भस्थैर्यादयः कार्याः ॥ १४६

[5]अथवा—

ज्ञेयो वै निषधो नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्योऽभिघट्टने ॥] १४७

निषधमाह मुकुलन्त्विति । कपित्थहस्तेन परिवेष्ट्यमानमुकुलं तदभ्यन्तरे निषण्णमास्त इत्यतोऽयं निषधः । (सङ्ग्रहः) सम्यग्ग्रहणं शास्त्रार्थादेः, परिग्रहः स्वीकारः, धारणमत्यजनम्, समयो नियमः, सत्यवचनं तथ्यमिति, सङ्क्षेपस्तात्पर्यम्, समस्तमनेनैव संक्षिप्यमाणमपि । स्वीकृताभिनयेन हि तद्गति द्रव्येऽभिनय इत्युक्तम् । संक्षिप्तं तु सम्यक् क्षिप्तं क्वचित्स्थापितमित्यर्थः ।

---

1 कखगघचछ - आदर्शेष्वेवास्ति 2 क - निषेधो 3 भ - आदर्श एवास्ति 4 जप्रभृति मान्तादर्शेषु श्लोकास्त्रयः सन्ति । ते कीर्तिधराचार्यपाठानुसारिण इति ज्ञायते । 5 - अयं श्लोको डढयोरेवास्ति । एतद्वर्धमानस्य लक्षणमिति व्याख्यात्रा अनादृतम् ।

अंसौ प्रशिथिलौ मुक्तौ पताकौ तु प्रलम्बितौ[1] ।
यदा भवेतां करणे स दोल[2] इति संज्ञितः ॥ १४८

[3]सम्भ्रमविषादमूर्च्छितमदाभिघाते तथैव चावेगे ।
व्याधिप्लुते च शस्त्रक्षते[4] च कार्योऽभिनययोगः[5] ॥

यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः[6] ।
द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः स तु[7] पुष्पपुटः स्मृतः ॥

[8]धान्यफलपुष्पसदृशान्यनेन नानाविधानि युक्तानि[9] ।
ग्राह्याण्युपनेयानि[10] च तोयानयनापनयने[11] च ॥

दोलं लक्षयति अंसाविति । हस्तयोः प्रकर्षेण लम्बमानत्वादेव स्कन्धयोः शैथिल्यमदृढत्वं भवति । पताकाङ्गुलीनामवष्टम्भान्युद्धारणाय वा करणक्रियायामङ्गुलिशैथिल्यलक्षणायां सत्यामित्यर्थः । दोलाकारत्वेन दोला । अभिनयनव्यापारे योगो यस्य स तथाविधोऽयं हस्तः । कार्य इत्यनेन तत्र तत्राभिनेये पार्श्वात्पार्श्वान्तरगमनं निपतनं स्तब्धत्वमित्यादिकां तावदितिकर्तव्यतां सूचयति । अभितोऽग्न्यादिव्यसनजो दोषः (अभिघातः) ।

पुष्पपुटमाह यस्तु सर्पशिरा इति । अङ्गुलिस्थाने निरन्तरं बाढमपि । संमुखत्वं माभूदित्याह पार्श्वेति । द्वितीय इति सर्पशिराश्च हस्तः । हस्तपुटेनेदृशेन पुष्पग्रहणमिति । पुष्पपुट इतरः ।

---

1 ड - पताकौ च प्रलम्बितौ 2 ड - डोल 3 न - सभ्रम 4 न - शत्रुक्षते 5 प - योगस्तु 6 प - निरन्तरा ड - निरन्तरम् 7 ड - द्वितीयपार्श्वसुश्लिष्टा सा तु द - द्वितीयपार्श्वसंश्लिष्टः स च न - द्वितीयपार्श्वसंस्पृष्टः स तु 8 प - धान्यजल ड - धान्यपुष्पभक्ष्यान्यनेकनानाविधानि युक्तेन फ - धान्यजलपुष्पसदृशान्येते न 9 प - संयुक्तेन 10 प - गेयानि 11 ड - तोयापनयापनयने ज - तोयापनयापनये ।

पताकौ तु[1] यदा[2] हस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ तदासौ मकरः स्मृतः ॥ १५२
सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शनं[4] नक्रमकरमत्स्यानाम् ।
ये चान्ये क्रव्यादा[5] अभिनेयास्तेऽर्थयोगेन ॥ १५३
कूर्परांसोचितौ[6] हस्तौ यदास्तां सर्पशीर्षकौ ।
गजदन्तः स[7] तु करः कर्म चास्य निबोधत ॥ १५४
[8]एष च वधूवराणामुद्वाहे चातिभारयोगे च[9] ।
स्तम्भग्रहणे च तथा[10] शैलशिलोत्पाटने चैव ॥ १५५

मकरमाह पताकौ त्विति । अङ्गुष्ठयोर्मकरकर्णद्वयवदवस्थानान्मकरः । द्वीपिनश्चित्रकायाः । मत्स्यानामिति प्रदर्शनमिति संबन्धः । अर्थयोगेनेति अग्रपार्श्वादिषु स्थितचलनादिनार्थवशात्प्रयोज्य इत्यर्थः ।

गजदन्तमाह कूर्परांसोचिताविति । कूर्परांसशब्देनोभयसामीप्यं तयोरन्तरालं गृह्यते पूर्वदक्षिणे तु यथा तत्राकुञ्चितौ तत्स्थानसंवेष्टनपरौ । तद्यथा वामे बाहौ दक्षिणः दक्षिणे वामहस्तः स्तम्भाकारवेष्टितदन्ताकृतियोगाद्गजदन्तः। वधूनां वराणां च विवाहस्थाननयने शिलोत्पाटने गतागतत्वं मन्तव्यम् ।

---

1 ज - च 2 ड - हस्तौ मुखाङ्गुष्ठौ न हस्ता मुक्ताङ्गुष्ठौ 3 म - हस्तः स मकरः स्मृतः ड - तदासो मकरः करः च - तदा स मकरः करः 4 प - द्विपदर्शनं ड - द्विपदर्शने ठ - द्विप्रदर्शने 5 ड - ह्यभिनेयास्तेन हस्तेन 6 न - कूर्परांसाश्चितौ ड - कोर्परांसाश्चितौ प - कूर्परे सन्धितौ 7 ड - विज्ञेयः फ - स विज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते 8 प - यानवधूग्रहण वत्सोत्सङ्गादिभार न - वरयानवधूग्रहणे वत्सोत्सङ्गादिभार म - वरयानवधूग्रहणे बालग्रहणेऽतिभारयोगे च च - भूधरवधूवराणा ज - पुत्रवधूभाराणामुद्वहने चापि भारयोगे च 9 च - योगेन 10 म - शैलस्योत्पाटने ।

---

1 स्थिरचलत्वादिना ।

शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्यभिमुखाञ्चितौ ।
[1]शनैरधोमुखाविद्धो सोऽवहित्थ इति स्मृतः ॥ १५६
दौर्बल्ये निःश्वसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।
उत्कण्ठिते च तज्ज्ञैरभिनययोगस्तु कर्तव्यः[2] ॥ १५७
[3]ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो विघाटने[4] ॥ १५८
*[सङ्ग्रहपरिग्रहोद्धारणं च सभयं च सत्यवचनं च ।
[5]सङ्क्षेपः संक्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥]
[7]उक्ता ह्येते द्विविधास्त्वसंयुता[8] संयुताश्च सङ्क्षेपात् ।
[9]अभिनयकरास्तु ये त्विह तेऽन्यत्राप्यर्थतः साध्याः ॥

अवहित्थकमाह शुकतुण्डाविति । अभिमुखौ पूर्वाननावञ्चितौ वर्तनया अधोमुखौ सन्तावाविद्धावधोगमितौ । अवहित्थसूचकत्वादवहित्थः । एवं हि कुर्वन्नाशयमात्मीयं नो भिनत्ति ।

वर्धमानमाह—ज्ञेयो वै वर्धमानश्च हंसपक्षौ पराङ्मुखाविति । अन्योन्यं स्वस्तिकवदवस्थितौ लक्ष्ये तु अन्योन्यानिकटौ दृश्येते । स्वस्तिकताहीनावेव केवलं पराङ्मुखौ परस्परचलनेन विस्तारयोगाद्वर्धमानत्वम् । आदिशब्देन वक्षःकवाटादि ।

उपसंहरन् सूचयति उक्ता ह्येत इति । उक्ता ह्येते यस्मादेते उक्ताः सङ्क्षेपमाश्रित्याभिनेयविषये निरूपिताः । तुरिति तस्मादन्यत्राप्युक्तात् अभिनेयात् अर्थादभिनया अर्थान्तरेऽपि साधयितुं शक्याश्चाहार्याश्च । तुर्हेतौ, यस्मादाभिमुख्यतया, नार्थमनेकरीति त्वदृष्टार्थमर्थेऽर्थतः ।

1 म - शनैरभिमुखाविद्धाववहित्थस्तु स स्मृतः 2 च योगश्च कर्तव्यः फ - योगः प्रयोक्तव्यः
3 ड - मुकुलस्तु यदा हस्तः कपित्थपरिवेष्टितः
वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ (कीर्तिधरस्य पाठः)
4 म - विघट्टने 5 प - संक्षेपनस्तु 6 ड - संक्षिप्तनिपीडितेन 7 च - उक्ताश्चैते
8 च - ह्यसंयुताः 9 ड - अभिनयकरा ये त्विह ते । * कीर्तिधरपाठानुसारी विनियोगः ।

[अन्यैरप्युक्तम्[1]--

[2]आकृत्या[3] चेष्टया चिह्नैर्जात्या विज्ञाय वस्तुतः[4]।
स्वयं [5]वितर्क्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥ इति]
नास्ति कश्चिदहस्तस्तु[6] नाट्येऽर्थोऽभिनयं [7]प्रति।
[8]यस्य यद्दृश्यते रूपं बहुशस्तन्मयोदितम्॥ १६२
अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह[9]।
[10]छन्दतस्ते प्रयोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः॥ १६३
देशं कालं प्रयोगं चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च[11]।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या नृणां स्त्रीणां विशेषतः[12]॥

एवमभिनयमभिधायाभिनयान्तरमप्यस्तीति दर्शयति नास्ति कश्चिदिति। नाट्यमिह तदुपयोगिनो विभागादयः। अत्र हेतुः यस्य यद्दृश्यत इति।

एवमुक्तानामेवाभिनयानां साङ्कर्येण प्रयोगमनुज्ञायानुक्तमपि सङ्ग्रहीतुमाह अन्ये चापीति। अर्थोऽभिनयसामर्थ्यं शोभातिशयः। छन्दत इति नाट्याचार्येच्छाप्रवाहानुसारिण्यामित्यर्थः। रसाः स्थायिनः। भावाः सञ्चारिणः तत्सूचकानि यानि विचित्राणि चेष्टितानि सात्त्विकोपाङ्गानि तैः सह। एवं लोकधर्मीप्रदर्शने प्रसिद्धोदाहरणमात्रमभिनेयानां परिगणनमित्याख्येयम्। देशः क्षेत्रविशेषः प्रयोगः सुकुमारोद्धतरूपकविशेषः। अर्थस्य युक्तिरुपपत्तिः मुख्यगौणलाक्षणिकव्यङ्ग्यादिभेदेन। अवेक्ष्येति विचार्येत्यर्थः। प्रयोक्तव्या इति

---

1 कखगघच - आदर्शेष्वेवास्ति 2 दम - योर्नास्ति 3 ङ - प्रकृत्या 4 प - तत्पुनः 5 ङ - वितर्कात् 6 म - अहस्तो हि 7 च - नाट्याभिनयनं म - नाट्ये ह्यभिनयं प्रति प - हस्ताभिनयनं ज - नाट्यार्थाभिनयं प्रति ङ - नाट्येऽभिनयनं प्रति 8 म - दृश्यते बहुरूपन्तु येषां ते गदिता मया 9 म - ये दृष्टा लौकिकाः कराः द - लौकिकात्मकरास्त्विह 10 न - छन्दतस्तेऽपकर्तव्या रसभाव म - छन्दतस्तेऽभिनेतव्या नानाभाव ङ - छन्दतस्ते नियोक्तव्या द - छन्दतस्तेऽपि योक्तव्या 11 च - अर्थमुक्तिमवेक्ष्य च द - चाप्यर्थयुक्तमपेक्षते 12 ङ - प्रयोक्तव्याः स्त्रीणां नृणां विशेषतः म - स्त्रीणां नृणामथापि च।

सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति वै[1]।
[2]तान्यहं संप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु[3]॥ १६५
उत्कर्षणं विकर्षणं तथा व्याकर्षणं पुनः[4]।
परिग्रहो निग्रहश्चाह्वानं तोदनमेव च[5]॥ १६६
[6]संश्लेषश्च वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा।
[7]विक्षेपधूनने चैव [8]विसर्गस्तर्जनं तथा॥ १६७
[9]छेदनं भेदनं चैव स्फोटनं मोटनं तथा[10]।
[11]ताडनं चेति विज्ञेयं तज्ज्ञैः कर्म करान्प्रति॥ १६८
[[12]उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च।
हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाश्रयः॥] १६९

शक्यार्थे कृत्यः। विशेषत इति। पुरुषाणां तदपेक्षया सामान्यानामाचारा भवन्ति। अत एवोत्तमानामतिस्वल्पप्रचारो हस्ताभिनयः। रसभावकृतानीति। स्थायिसञ्चारिभेदेन तत्तद्विभावभेदवशादित्यर्थः। तथा हि, केशानां विदूषकं प्रत्याकर्षणं खटकामुखेन, प्रियां प्रत्यरालेन, क्रीडायां कलहे मुष्टिनेत्याद्युत्प्रेक्ष्यम्। ऊर्ध्वाधोदूरगमनादन्यथाकरणमुत्कर्षणादि। परिग्रहो मण्डलेन ग्रहणम्। निग्रहो विनाशनं, तोदनं ताडनं, विक्षेपस्त्यागः सावज्ञं, धूननं कम्पनम्। विसर्गः सादरं त्यागः, स्फोटनं विकासनं, मोटनं सङ्कोचनं, इति प्रकारे। एवंप्रकारा अन्येऽपि। रसभावकृतानीति यदुक्तं तत्स्पष्टयितुमाह सर्वे नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैर्व्याञ्जिताः कार्या इति। प्रचार ऊर्ध्वोद्वर्तनपार्श्वाधोमुखादिः। परोक्षाभिनयने दृष्ट्यादयो हस्तानामनुगताः, प्रत्यक्षे तु विपर्ययः।

---

1 ङ - सन्तिहि म - ज्ञेयं कर्म यथाक्रमम् 2 भ - तदहं 3 म - भावक्रियात्मकम् 4 ज - चाकर्षणं पुनः ङ - चैवापकर्षणम् 5 ङ - परिग्रहो निग्रहश्च आह्वानं नोदनं तथा द - परिग्रहो निग्रहश्चाह्वानं नोदनमेव च छ - परिग्रहो निगूहश्च आह्वानं नोदनं तथा 6 म - संश्लेषोऽथ ङ - संक्षेपश्च 7 प - विक्षेपो धूनने ङ - विक्षेपो धूननं 8 द - निसर्गस्तर्दनं न - विसर्गस्तर्जनं 9 प - तोटनं मोटनं चैव ताडनं मोदनं तथा 10 ङ - स्फोटनं मोहनं तथा च - छिद्रविस्फोटनं तथा ज - ष्टोटनं मोटनं तथा 11 प - स्पोटनं चैव 12 चछद - आदर्शेषु नास्ति।

सर्वे हस्तप्रचाराश्च[1] प्रयोगेषु यथाविधि ।
नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैः[2] [3]कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः[4] ॥ १७०
[5]करणं कर्म स्थानं [6]प्रचारयुक्तिं क्रियां च समवेक्ष्य[7] ।
हस्ताभिनयः [8]कार्यस्तज्ज्ञैर्लोकोपचारेण[9] ॥ १७१
[10]उत्तमानां कराः कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।
[11]वक्षस्स्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥ १७२

एतत्सर्वमुपसंहरति करणमिति । करणमावेष्टितादि, कर्म विधेयं, स्थानं, ललाटादिक्षेत्रं उत्तानादिसन्निवेशस्थितिश्च, प्रचारः स्वल्पादिः । युक्तिर्मुख्यगौणाद्युपपत्तिः, न हि गौरयं ब्राह्मण इत्यत्र मृगार्थो हरिणाभिनयेन कर्तरीमुखमृगशीर्षक प्रायेणाभिनीयते । अपि तु मौर्ख्याभिनये, चतुरशुकतुण्डशिखरनिषधप्रायेण । युक्तिश्च विशेषणविशेष्यभावादिविचारः । तद्यथा तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ वृत्तिपदार्थान्यपदार्थाः अभिनेयाः, "सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पये"ति(रत्ना १-१)उपलक्षणविमुक्ते त्वन्यपदार्थमात्रं, तत्राप्युपलक्षणताप्रतिपत्त्यै वृत्तिपदार्थोऽप्यभिनेयः। स त्वनावेश इति तूपाध्यायाः।क्रिया त्रिधा विधिनिषेधानुभयरूपा। गच्छ मागच्छेत्यादौ विधौ हि प्रत्ययार्थस्यैव, निषेधे चार्थस्यैव, अनुभयरूपे प्रकृत्यर्थस्यैव, अवतरत्वार्य इत्यादौ तु न विधिः, अपि तु प्रकृत्यर्थमात्रं प्रदर्शयितव्यम् । लोटा तु स्वाभिप्रायमात्रं प्रकाश्यमानमप्रधानमिति प्रकृत्यर्थ एवाभिनेयः । अत्र व्यापकं हेतुमाह लोकोपचारेणेति ।

करणं कृत्वे (कर्मे?) त्यत्र स्थानमुक्तम् । तद्विभजत्युत्तमानामिति । उत्तमे सुवर्णादिद्रव्ये सन्निकृष्टाः मध्यमे मध्यमाः अधमे विप्रकृष्टाः । ललाटादिशब्दानामुपलक्षणार्थत्वादिति केचित् । एतेषु क्षेत्रेषु वर्तनानिवेशपूर्वकमुत्तमा-

---

1 न - प्रकारास्तु म - सर्वहस्तप्रचारास्तु 2 ड - रागैश्च 3 ड - कर्तव्यं जीवितं म - कर्तव्या रञ्जिता 4 ज - व्यञ्जितमुखैः
5 म - करणं कर्मसंस्थानं प्रयोगं युक्तितः क्रियाम् ।
संलक्ष्य हस्ताभिनयः कार्यो लोकोपचारतः ॥
6 ड - प्रकार 7 ड - संप्रेक्ष्य 8 न - तज्ज्ञैः कार्यो 9 ड - कारेण 10 म - कार्या करा ह्युत्तमानां 11 प - मध्यानामखिलानां च वक्षो नाभिगतास्तथा ।

[1]ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युर्मध्ये[2] कुर्वीत मध्यमैः[3]।
[4]अधमेषु प्रकीर्णाश्च[5] हस्ताः कार्याः प्रयोक्तृभिः ॥

दयो राजामात्यविदूषकादयोऽभिनयान् यथोचित एवाभिनयस्थाने कुर्युरित्यनेनोत्तमा देवतागुरुनृपादयो यदा निर्दिश्यन्ते तदा ललाटक्षेत्रचारिभिः अञ्जल्यादिहस्तैः, मध्यमास्तु चतुरादिभिर्वक्षःक्षेत्रचरैः, अधमाः शुकतुण्डाद्यैरधः क्षेत्रचरैः। तेन चन्द्रतारादिदर्शनेऽधमस्यापि ललाटक्षेत्रचरा हस्ता इत्यादि न विरुद्धमिति । इदं च युक्ततरमित्युपाध्यायाः—ये चतुरारालाद्यैः सत्यानृतगाम्भीर्यशौण्डीर्यादिविरुद्धविषया उक्तास्तेषां विभागार्थमिदं वचनम्। ये धान्यादय उत्तमा अर्थास्तेषामभिनये ललाटक्षेत्रगत्वमित्यादिक्रमेण ।

अभिनयगतं विशेषान्तरमप्याह ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युरित्यादि। प्रयोगे ज्येष्ठे नाटकादौ चतुर्वर्गोपायोपदेशिनि प्रत्यक्षताप्राधान्यादल्पो हस्ताभिनयो, मध्यमे तु रञ्जनाफले भाणकादौ मध्यमः प्रत्यक्षे हि तत्राकाशभाषितप्राधान्यात्, अधमे तु नृत्तकाव्ये षिद्गकादौ च काल—इति केचित्। एतत्त्वव्यवस्थितत्वादयुक्तम्। नाटकेऽपि भूयस्त्वमस्य। परस्थस्याभिनेयत्वे उत्तमपात्रेण तु प्रधान एवाभिनयः कार्यो न विशेषणात्, अस्मिन्नाट्ये गृहीतविशेषणा विशेषधीरिति मन्यमाना एतदमृष्यन्तोऽन्ये त्वाहुः—यत्र पदार्थसमुदायो ह्येकेनाभिनयेन शक्यप्रतिपत्तिरनेकेन वा चलत्वात् । तद्यथा—"या स्रष्टुः सृष्टिराद्या" (शाकु १-१) इत्यत्र। तत्रैक एव जलहुताशनाभिनय उत्तमेन प्रयोज्यः। अधमेन त्वनेकश्च चलस्वभावत्वात् । मध्यमेन मध्यम इति प्रचारो वर्तना योत्तमेऽल्पेति वा। एतत्तु शोभाविच्युतिकारित्वात्, "अथ नयनसमुत्थं" (रघु २-७५) इत्यादौ प्रयत्नोपहृतस्य (उपमानद्वयस्य) पदार्थे वाक्यवचनमित्यस्य प्रौढत्वस्याभिनये नानुसरणप्रसङ्गान्नाद्रियते। ये परिमितमभिनेयं गमयन्ति ते स्फुटमेवार्थस्य गमकाः,अर्थप्रकरणादेस्तत्र सुखेन सहायत्वात्। अनन्तार्थजातव्यवच्छेदकत्वं हि क्लेशः। तादृशा उत्तमप्रकृतिषु हस्ताः। अधमास्तु यथावचनं श्लिष्टमाहुस्त-(था प्रकीर्ण)भूयस्त्वमभिनेये सन्दिह्यमानस्याभिनयायत्तमुत्कर्षणं विकर्षण-

1 द - ज्येष्ठेष्वल्प म - आदर्शे श्लोको नास्ति 2 ढ - स्तु मध्ये 3 प - मध्य विचारिणः 4 क - आदर्शे श्लोको नास्ति 5 ड - प्रकीर्णास्तु ।

1 विधावपि 2 विशेषणादस्मिन्नाट्ये ।

लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तूत्तममध्यमैः ।
[1]लोकक्रियास्वभावेन [2]नीचैरप्यर्थसंश्रयाः ॥ १७४
अथवान्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च[3] ।
[4]विपरीताश्रया हस्ताः प्रयोक्तव्या बुधैर्न वा[5] ॥ १७५
विषण्णे [6]मूर्छिते ह्रीते[7] जुगुप्साशोकपीडिते ।
ग्लाने स्वप्ने विहस्ते च निश्चेष्टे तन्द्रिते जडे[8] ॥ १७६

मित्यादि—एवं केचित् । अपरे त्वाहुः—प्रचारस्त्रिधा पञ्चधा च वक्ष्यते । तत्रोत्तमस्य च फलत्वादेकरस एवोत्तानादिकः प्रचारः, अधमस्य त्वतिसङ्कीर्ण इति । इदन्त्वत्र युक्ततमम्—ज्येष्ठेऽभिनये प्रत्यक्षवर्तमानात्मन्नस्थविषये हस्तव्यापारोऽल्पः । "हिअअ समस्सस" (शाकु अ ७) इत्यादौ । तथा "तन्वी मेघजलार्द्रवल्कलतया"(विक्र ४-३८) इत्यादौ । अत्र हि सात्त्विकभूयस्त्वात् ज्येष्ठत्वम् । अप्रत्यक्षभाविभूतपरस्थरूपे तु सात्त्विकावकाशाभावोऽनावेशादिति तत्राधमोऽभिनयः, "सत्त्वहीनोऽधमः (२२-२) स्मृतः" इति वचनात् । तत्र विप्रकीर्णा विक्षिप्ता बहुलतमा हस्ताः । यथा *कुञ्जरक ‡सुन्दरकादीनां परस्थवृत्तयुद्धवर्णने । एतद्व्यतिरिक्ते तु मध्यमो हस्तप्रयोगः । यथा विदूषकेण प्रत्यक्षं दृश्यमानेनावस्थावेशकारिणि उद्यानादिवर्णने ।

लक्षणं सौष्ठवं लक्ष्यते ।

सौष्ठवं लक्षणं प्रोक्तं वर्तनाक्रमयोजितम् (१०-७७) ॥ इति ।

तद्धीना अधमानाम् । (अथवेत्यादि) । अन्ये त्वाहुः—यादृग्घेषां लक्षणमुक्तं तेन्यथा परिपूर्णाश्लिष्टाकृतयोऽभिनयाद्धीनानां श्लिष्टवर्णोच्चारणवदिति । (विपरीतेति) भयजुगुप्सादिप्रयोगे शीतकालादियोगे च सौष्ठवमस्फुटाकृतित्वं, अवहित्थादौ चासौष्ठवयोगेऽपि सौष्ठवमित्यादि वैपरीत्यम् । विहस्तो हस्तवैकल्याधानं, मत्तो मद्येन, प्रमत्तः प्रमादात्, उन्मत्तोऽपस्मारी । किं सर्व एवात्र हस्ताभिनय इत्याशङ्क्य प्रतिप्रसवार्थमाह

---

1 छ - नीचक्रिया द - लोकक्रियाश्च 2 म नीचैरेवार्थं 3 द - वा 4 क - विपरीतक्रिया 5 ङ - नरैः 6 द - स्तंभिते 7 ङ - भीते क - हीने 8 द - जने

* तापसवत्सराजे ‡ वेणीसंहारे ।

व्याधिग्रस्ते [1]जरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते ।
[2]मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥ १७७
[3]हिमवर्षहते [4]बद्धे [5]वारिणाप्लवसंश्रिते ।
[6]स्वप्नायिते च सम्भ्रान्ते नतसंस्फोटने तथा ॥ १७८
न हस्ताभिनयः कार्यः[7] कार्यः[8] सत्त्वसमाश्रयः[9] ।
[[10]तथा काकुविशेषश्च नानार्थरसभावकः[11] ॥] १७९
[12]यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ [13]तत्तद्दृष्टिविलोकनैः[14] ।
[15]वाचिकाभिनयं कुर्याद्विरामैरर्थदर्शकैः ॥ १८०
[16]उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च ।
प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गानां नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥ १८१

कार्य इति । ये हस्ता आन्तरीं चित्तवृत्तिं सूचयन्ति कपोतक इव भयं, कर्कटक इव मदनविजृम्भां, दोल इव शोकं, शुकतुण्ड इवेर्ष्यां ते कार्या एव, सात्त्विकवदनुभावस्य भावत्वात्तेषां सात्त्विकश्च कार्य एवेत्यावृत्त्या ये तु बाह्यद्रव्यगुणादिगमकास्ते न कर्तव्या इति । यत्र तु सर्व एव न कर्तव्यास्तं विषयमाह यत्र व्यग्राविति यथा सारथेः प्रतोदरश्मिव्यग्रहस्ततायां । (विलोकनैरिति) विलोक्यते चित्तवृत्तिरनेनेति मुखरागादि, कुर्यादिति स्फुटयेदित्यर्थः । अर्थदर्शकैरिति । अनुवृत्तिलक्षणोपरोधकृतैरित्यर्थः ।

---

1 म - ज्वरार्ते च तपश्श्रान्ते भयान्विते 2 म - मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु, शोकार्ते शीतविप्लुते 3 - दचयोः श्लोको नास्ति न - हिमवर्षगते 4 ड - बन्धे 5 ढ - भारिणि ड - हारिणप्लव न - चारिणी म - वारिणि प - चारिणा 6 न स्वप्नायिते स म - स्वप्नायितेऽथ 7 न, नभसः पतितेऽद्भुते म - नभसः पातितेऽद्भुते 8 म - योज्यः 9 प - सत्त्वस्य संग्रहः म - समुद्भवः छ - सत्त्वस्यसंभवः 10 द - तथैवाङ्ग ड - तथाकार ज - तथाकारु 11 ड - भावरसान्वितः द - भावरसाश्रयः 12 म द - योः श्लोको नास्ति 13 प - पत्र 14 ड - विलोकितैः
15 प - आदर्शे सार्धः श्लोको न दृश्यते ।
16 ड - उत्तलोऽधस्तलस्तिर्यगूर्ध्वाधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥
म - उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्र ऊर्ध्वाधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारास्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥

[1]अन्ये तु—

[2]उत्तानो वर्तुलस्त्र्यश्रः स्थितोऽधोमुख एव च ।
[3]पञ्च प्रचारा हस्तस्य नाट्यनृत्तसमाश्रयाः ॥ [4]इति ।
एवं ज्ञेयाः करा ह्येते नानाभिनयसंश्रयाः[5] ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि करान्नृत्तसमाश्रयान्[6] ॥ १८३

हस्तानां दिग्भेदावस्थानकृतं प्रचारमाह उत्तान इत्यादि । उत्तानो यथा—'विरचितमुर्वीसंस्थ' मित्यभिनये(९-२२) पताकः, यथा वा जिह्वाभिनये आस्यक्षेत्रगोऽग्रगस्त्रिपताकः । पार्श्वगो यथा धनुरभिनये मुष्टिः । अधोमुखो यथा समुद्राभिनये ललाटक्षेत्रगः । स्वस्तिकपताकौ, यथा "संवृतविवृतं पाल्य"-मित्यत्र त्रिपताकः "उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्रोऽग्रगोऽधोमुख एव च । पञ्च प्रचारा हस्त"स्येति [1]भट्टोद्भटः पठति । तत्राधस्तलेऽधोमुखोऽन्तर्भूतः उत्तानेऽग्रगः, त्र्यश्रः त्रिपार्श्वग एव । अत्रापि तु समविषमत्र्यश्रिताद्यवान्तरभेद उत्तानादेर्भवति । इत्थं त्रैविध्यमेव युक्तम् । तत्र रसनिष्पादनमभिनयस्य वास्त्वित्युक्तं तच्च करणानुभावात्मकं, तत्राङ्गहाराः करणसञ्चयाः, करणस्य च लक्षणमुक्तम् । "यानि स्थानानि याश्चार्यो नृत्तहस्ताः" (४-५९) इत्यादि । तत्र स्थानकचार्यः स्वक्षेत्रे (अ-१३) लक्षयिष्यन्ते ।

हस्तप्रसङ्गान्नृत्तहस्ता वक्तव्याः । किञ्चाभिनयकृताप्येषां क्वचिद्व्याकर्तुं, यथा लताहस्तौ प्रतिपद्येते नृत्ताभिनयनं प्रति (९-२००), यथा वा करिहस्तस्य हस्त्यभिनयनम् । एवं चतुरश्रादीनामपि प्रयोगवशात् द्रष्टव्यमित्याशयेनाह अत ऊर्ध्वमिति । नृत्तस्य करणात्मकस्याश्रयाद्धेतुता । एभ्योऽभिनयहस्तेभ्य ऊर्ध्वमित्येतद्गणना पृष्ठेऽभिनयनहस्तत्वेनापि गणनायोग्यादित्यर्थः । तत्र

---

1 एष श्लोकश्च कगन - आदर्शेष्वस्ति 2 न - उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्र ऊर्ध्वाधोमुख एव च ड - उत्तलोऽधस्तलस्तिर्यगूर्ध्वाधोमुख एव च म - आदर्शे नास्ति 3 ड - हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा न - हस्तप्रचारास्त्रिविधा नाट्यनृत्तसमाश्रिताः द - हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रयः 4 प - नृत्तहस्तसमाश्रयाः 5 म - नानार्थरससम्भवा ड - संश्रिताः प - संज्ञिकाः 6 ड - हस्तान् नृत्तसमाश्रयान् म - समुद्भवान् छ - श्रितान् ।

1 भट्टलोल्लटः ।

[1]वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ [2]तु प्राङ्मुखौ* खटकामुखौ[3] ।
समानकूर्परांसौ तु चतुरश्रौ प्रकीर्तितौ[4] ॥ १८४
हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।
उद्वृत्ताविति विज्ञेयावथवा तालवृन्तकौ ॥ १८५
चतुरश्रस्थितौ हस्तौ हंसपक्षकृतौ तथा[5] ।
[6]तिर्यक्स्थितौ [7]चाभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुखाविति ॥

चातुरश्र्यमूलं नृत्तेऽङ्गस्य जीवितमिति तन्निमित्तभुवौ चतुरश्रौ तावदाह वक्षस इति । वक्षोऽतिक्रम्य योऽष्टाङ्गुलो देशः तत्रस्थौ । परस्परं त्वष्टाङ्गुलान्तरत्वात् प्रत्युत चातुरश्र्यं भवतीत्युत्प्रेक्ष्यमेव । प्राङ्मुखाविति यत्संमुखः प्रयोक्ता तत्संमुखावेव, न तु प्रयोक्तृसंमुखौ । कूर्परयोरंसयोश्च तुलाधारणवत्समत्वमवैषम्यम् । अङ्गचातुरश्र्यदानाच्चतुरश्रौ । आकर्षणविशेष एवायमभिनयोऽपि द्विवचनादपवादविहीनत्वे द्वयोरेव प्रयोग उपपादनीयो हेतुर्हस्तान्तरस्य द्वितीयप्रकारयोगेऽपि केवलस्यैव चतुरश्रतापदेश एव, तुल्यरूपत्वाच्च न चतुष्षष्टिताव्याहतिरिति । एवं सर्वत्र ।

अथोद्वृत्तौ[1]—हंसपक्षकृताविति । आदौ चतुरश्रौ तत उद्वेष्टितवर्तनया हंसपक्ष (कृत) इति, कृतशब्देनाह विधिम् । एको विवर्तते उत्तानः स तु, परस्त्वधोमुखः सन्नावर्तते वक्षस्स्थानमित्यर्थः । एतदेवाह तालवृन्तवदिति । आवर्तनकाले ऊर्ध्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्तौ[1] । नामान्तरेण तालवृन्तविषयत्वमभिनेयत्वं ब्रूते ।

अथ तलमुखौ—चतुरश्रस्थिताविति । तथेति व्यावृत्तोद्वृत्तपूर्वकत्वमस्याह । तेन परिसमाप्तिकाले स्वस्वपार्श्वस्थाङ्गौ त्र्यश्रस्थितौ हंसपक्षावेव । अन्योन्यसंमुखतलत्वात्तलमुखौ । "मंडल महुरिजिम वज्जइ"(मर्दलं मधुरं वादयति) इत्यादिविषये चायमभिनयोऽपि ।

1 ड - वक्षःस्था 2 छ - च 3 प - कटकामुखौ 4 म - चतुरश्राविति स्मृतौ 5 न - यदा 6 म - तिर्यङ्मुखोर्ध्वाभिमुखौ द - तिर्यङ्मुखौ चाभिमुखौ 7 च - वाभिमुखौ * पराङ्मुखाविति सोमेश्वरः, संमुखाविति भोजः ।

1 उद्धर्तौ ।

तावेव मणिबन्धान्ते [1]स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।
स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ[2] विप्रकीर्णकौ ॥
अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वास्यौ[3] पद्मकोशकौ ।
[4]अरालखटकाख्यौ [5]चाप्यरालखटकामुखौ ॥ १८८

[6]अन्ये तु—

[7]तथैव मणिबन्धान्ते ह्यरालौ विच्युतावुभौ ।
ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिर्नित्यमरालखटकाविति ॥ इति ।
भुजांसकूर्पराग्रैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ[8] ।
[9]पराङ्मुखतलाविद्धौ ज्ञेयावाविद्धवक्रकौ[10] ॥ १९०

अथ स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ च—तावेवेति । तलमुखावेवेत्यर्थः । अन्तस्समीपः । स्वस्तिको नाम लक्षणविशेषः । (विच्युताविति) विशेषेण सहसा च्युतावित्यर्थः । एवं पूर्ववृत्तनृत्तकरचतुष्टयस्वरूपोपजीवित्वं (स्वस्तिक)विप्रकीर्णयोः ।

अरालखटकामुखौ—अरालखटकामुखावाह अलपल्लवसंस्थानाविति । स्वस्तिकवत्पताकौ कृत्वा अलपल्लवोपलक्षितया व्यावर्तितकरणवर्तनया परिवर्तनान्तया तावेवोर्ध्वमुखौ पद्मकोशौ विधाय समनन्तरमेव भाविनलिनीपद्मकोशाभ्यामरालवर्तनया एकमरालं द्वितीयं खटकामुखं चातुरश्रयसंस्थानेन कुर्यात् । स्वस्तिकेनेति त्वपरे । अरालौ ततः खटकावित्येके ।

---

1 ड - स्वस्तिकाविति 2 म - विख्यातावरालौ 3 छ - संस्थानोपद्मास्यौ 4 म - ज्ञेयावभिमुखौ तज्ज्ञैरराल 5 प - वाप्यरालकरकामुखौ 6, 7 क ग च - आदर्शेष्वेव 8 म - कुटिलावर्तिभिस्तथा न - कुटिलावर्णितौ करौ द - कुटिलावर्तितैः करैः 9 म - अधोमुख प - पराङ्मुखतया 10 प - वक्रगौ म - आविद्धाविति संज्ञितौ ।

[1]पृष्ठापसर्पी [2]वामश्चेत्यावर्तौ मण्डले भवेत् ।
[3]कृत्वादौ समपादं तु स्थानं हस्तौ प्रसारयेत्[4] ॥ ५३
[5]निरन्तरा ध्र्वतलावावेष्ट्योद्वेष्ट्य चैव हि[6] ।
कटीतटे विनिक्षिप्य [7]चाद्यमावर्तयेत्क्रमात्[8] ॥ ५४
[9]यथाक्रमं पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ।
चार्यानया च[10] भ्रान्त्वा तु पर्यायेणाथ मण्डलम्[11] ॥
[12]समोसरितमेतच्च [13]ज्ञेयं व्यायाममण्डलम् ।

पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः [14]सूचीविद्धैस्तथैव च ॥ ५६
एलकाक्रीडितैश्चैव [15]चूर्णैस्त्रिकविवर्तनैः[16] ।
सूचीविद्धापविद्धैश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम्[17] ॥ ५७
एलकाक्रीडितं [18]विद्यात्खण्डमण्डलसंज्ञितम्[19] ।

सव्यमुद्धट्टितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत्[20] ॥ ५८
तेनैवास्कन्दितः कार्यः [21]शकटास्यश्च वामकः ।
आद्यः पृष्ठापसर्पी च [22]स च चाषगतिर्भवेत् ॥ ५९
अड्डितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ।
वामो भ्रमरकः कार्य आद्य आस्कन्दितो भवेत् ॥ ६०

---

1 झ - पृष्ठापसर्पि 2 द - वामश्च आवर्तौ म - वामश्च आवर्ताख्ये तु मण्डले 3 ड - समपादं बुधः कृत्वा झ - समपादं पुनः कृत्वा 4 द - प्रयोजयेत् 5 झ - निरन्तरादूर्ध्वतलैः द - निरन्तरादूर्ध्वतलात् ढ - निरन्तरानूर्ध्वतलैः 6 म - तौ पुनः 7 ड - आद्यं 8 न - क्रमम् 9 ड - तथाक्रमं 10 न तु द-अथ 11 म - पर्यायान्मण्डलं भ्रमेत् 12 ड - समोत्सारितमेतत्तु न - समोत्सारितं 13 ड - कार्यं 14 द-सूच्याविद्धैः 15 ड - पूर्णैः प - तूर्णैः 16 ड - विवर्जितैः न-त्रिवर्तकैः 17 म - पर्यायान्मण्डलं पुनः 18 म - नाम ड - दद्यात् 19 म - मण्डलमुच्यते 20 म - आदिशेत् 21 म - आस्कन्दितं कुर्यात् 22 प - सम.

तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदड्डितमण्डलम्।
आद्यं तु जनितं कृत्वा [1]तेनैव च निकुट्टकम्[2] ॥ ६१
स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो[3] भवेत्।
[4]पादैश्च शकटास्यस्थैः पर्यायेणाथ मण्डलम्॥ ६२
[5]विज्ञेयं शकटास्यं तु व्यायामे युद्धमण्डलम्।

आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो[6] भवेत्॥६३
[7]अपसर्पी पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः।
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथमण्डलम्[8] ॥ ६४
अध्यर्धमेतद्विज्ञेयं [9]नियुद्धे [10]चापि मण्डलम्।

[11]सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा [12]ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ६५
[13]भुजङ्गत्रासितश्चाद्य एवमेव च वामकः[14] ।
[15]भुजङ्गत्रासितैर्भ्रान्त्वा पादैरपि च मण्डलम्॥ ६६
[16]पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं चारीभिर्मण्डलं बुधैः[17] ।

सर्वैश्चापगतैः पादैः परिक्रम्य च मण्डलम्[18] ॥ ६७
एतच्चापगतं विद्यान्नियुद्धे [19]चापि मण्डलम्।

आस्फोटनमिति पादतलेन भूमिताडनं युद्धेष्वास्फालनमिति प्रसिद्धम्। चश-ब्दोऽप्यर्थे । अतः परमपि मण्डलानि योजयते । कथमित्याहुः । समाः

---

1 न - तथैव 2 ज - निकुट्टनम् 3 प - आस्पन्दितो 4 म - शकटास्य-स्थितैः पादैः भ्रमेत्पर्यायशः पुनः 5 म - शकटास्यं च विज्ञेयं 6 प - आस्पन्दितो 7 ड - अवसर्पी 8 म - पर्यायान्मण्डलं भ्रमेत् 9 द - व्यायामे चारिमण्डलम् 10 ड - चारिमण्डलम् 11 द - धीरमाद्यक्रमं 12 ढजझ व्यपक्रान्तं 13 द - आदर्शे श्लोकार्धौ न वर्तते 14 ड - एष एव तु वामकः 15 म - भुजङ्गत्रासितैः पादैर्भ्रमेदपि च मण्डलम् 16 प - पृष्ठकुट्टं च 17 ड - नियुद्धे चारिमण्डलम् 18 म - मण्डलं तु परिभ्रमेत् 19 ड - चारिमण्डलम् .

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ॥ ६८

उक्तान्यतः परं चैव [1]समचारीं नियोजयेत् ।
समचारीप्रयोगो [2]यस्तत्समं नाम मण्डलम् ॥ ६९

आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि[3] प्रयोक्तृभिः[4] ।
एतानि खण्डानि समण्डलानि
युद्धे नियुद्धे च[5] परिक्रमे च[6] ।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि
कार्याणि [7]वाद्यानुगतानि तज्ज्ञैः ॥ ७०

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविकल्पनं[8]
नामैकादशोऽध्यायः[9] ।

परस्परे योजनोचिताश्चार्यो यत्र तत्रोहनंऽप्युदाहरणं दर्शयति समचारीप्रयोग इति । समानां भौमत्वेनाकाशीयत्वेन च चारीणां प्रयोगो यत्र ।

एवमनया दिशा बहूनि कल्पयेदित्याह आचार्यबुद्ध्योपलभ्यो भागः प्रयोगयोग्यो भवतीति । खण्डानां प्राधान्यमपि दर्शयति खण्डानीति । वाद्येनानुगतानीति "गत्या वाद्यानुसारिण्या" (अ ४-२८२) इति नृत्तविषय-तुर्याध्यायाद्धि वैपरीत्येन नाट्ये गतौ प्राधान्यमाहेति शिवम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां
मण्डलाध्याय एकादशः
समाप्तः.

---

1 म - समां चारीं 2 म - प्रचारो 3 ड - कर्तव्यानीह तानि 4 ढ - प्रयोगतः 5 म - तु 6 च - परिचंक्रमे च 7 झ - बाह्यानुगतानि 8 ड - मण्डलविधानं न - मण्डलविधानो 9 जादिबान्तेषु द्वादशोऽध्यायः द - श्लोका. ६८ - आहत्य १०३९ ।

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

द्वादशोऽध्यायः

एवं व्यायामसंयोगे[1] कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि [2]गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥ १
तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।

श्रुत्यन्तविश्रान्तविधिर्या गतिः परमात्मनः ।
तां महानन्दसन्दोहतत्त्वमूर्तिं[1] स्तुमः सदा ॥

प्रकरणसंगतये [2]प्रकृतानुपूर्वकं निरूपयिष्यमाणं प्रतिजानीते एवमिति । व्यायामानामन्योन्य[3]संमीलनयोग्यानां चारीणां [4]संहत्या योगे मिश्रीभावे सति मण्डलानां कल्पनमनुक्तमपि कर्तुं शक्यं बुद्ध्येति तत उपरम्यते । [5]तत्राङ्गिकस्य रसभावयोर्विनियोगशो (विभागशो ?) विनियोगस्य कृतत्वाद्यद्यपि तन्मिश्रणेऽपि पृथग्विनियोगेन वक्तव्यं, तथापि शिष्यहितप्रतिपन्नो मुनिर्दिशं दर्शयितुं शिरःप्रभृतिपादान्ते (यानि) [6]अङ्गसंधेयानि कर्माण्युक्तानि तन्मेलनबलेन यो [7]देहसंनिवेशो गतौ वा स्थितौ [8]प्रकाराभावात्तस्य विनियोगं [9]प्रकटयिष्यन् चारीमण्डल[10]प्रसंगस्याचित्तवृत्तित्वाद्गतिविनियोगमेव प्रतिजानीते । गतिश्च प्रकृतिं रसमवस्था देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या । प्रतिपुरुषमभिधानात् । तत्र प्रक्रिया पूर्वमुच्यते, [11]तदेतत्तुशब्देन यावच्छब्दपर्यायवाचिना क्रमार्थेन काकाक्षिवदुभयतो धावता द्योतितम् । तत्राप्रविष्टस्य का गतिरिति [12]प्रयोगोपक्रमं सूचयति तत्रोपवहनमिति । [13]यदङ्गानुसारालाप

---

1 म - संजातं 2 प - गतिं तु प्रकृतिस्थिताम्

1 संदोहि सत्त्वमूर्तिं 2 वर्णितानुपूर्वकं 3 संकलन 4 संगत्या 5 तत्राङ्गिकसाभागयोर्विनियोगशो 6 अङ्ककर्मसंयोगानि 7 भेदसंनिवेशो 8 प्रकारभावात् 9 प्रकटयिष्यामः 10 प्रसङ्गस्याचित्रवृत्तित्वात् 11 तदेतादृक्छब्देन यादृक्छब्दपर्याय क - तदेतद्दिक्छब्देन 12 प्रवेशोपक्रमं 13 यद्रङ्गानुसारालाप ।

यथामार्गरसोपेतं[1] प्रकृतीनां प्रवेशने[2] ॥ २
वायां संप्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते[3] ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥ ३

इति [1]प्रसिद्धं तमालापं कृत्वा [2]ध्रुवायां सम्यक् प्रवृत्तायां, कथं?, भाण्डवाद्यपुरस्कृतत्वादि[3] रूपत्रययुक्तं [4]कृत्वेति, [5]त्रीण्यपि क्रियाविशेषणानि । तन्त्रीभाण्डं वाद्यमानं पुष्करवाद्यम् । मार्गो देशः, रसः स्थायिचित्तवृत्तिः, वीप्सायामव्ययीभावः । यो यः कश्चिद्गृहोद्यानादिनिर्देशः, [6]रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषः, तेनोपेतं कृत्वा, [7]या ध्रुवा तथा उत्तमादिप्रकृतीनां यस्यावेशनं बुद्धौ प्रवेशो यत्र तथा कृत्वा । एतदुक्तं भवति—हंसाद्युपमानमुखेन प्रकृतिविशेषः, चित्तवृत्तिविशेषः, उद्यानादिविशेषश्चावश्यं ध्रुवासूपनिबन्धनीयः । एवं ध्रुवायां प्रवृत्तायामेवं सत्यां । पटेऽपकर्षिते यवनिकायामपसारितायां[8] तदा सामाजिकानां नेपथ्यगृहादयमागत इति नटी निवर्त्यते । चकारात्तत्काले पुनरुपोहनम्[9] । ध्रुवाप्रवेशो[10]लये मध्ये[11] [12]वलितया—[13]वलनिकेति कोहलेन प्रयोगवलनाद्यपदिष्टं—शुष्काक्षरगानं कृत्वा, प्रवेश एव तथा समुचितस्थानकदृष्टिमुखरागादियुक्तः कर्तव्यो [14]यथा सामाजिकानां झडित्येवान्विताभिधाननयेन [15]मुख्यरसव्याप्तिरुदयते । प्रगीतं गीयमानग्रामरागाग्रगतैकगमकाकर्णने समग्रग्रामतत्त्वसंवेदनवशः ।

अन्ये तु यथामार्गकलोपेतमिति पठन्ति । उभयतः शेषत्वेन व्याचक्षते—मार्गेषु चित्रादिषु याः कला द्विमात्राचतुर्मात्राष्टमात्रेति ग्रामेषूच्यन्ते चालिप्तकादिषु कला वाद्याक्षराणीति । यद्यपि पात्राणामध्रुवा अपि प्रवेशा

---

1 प - मार्गकलोपेतं 2 ड -प्रवेशनम् 3 ड - अवघट्टिते ढ - अवघर्षिते न - अवकर्षिते प - अपघट्टिते 4 म - कार्यमुत्तमे ।

---

1 प्रसिद्धः क्रमालापं 2 ध्रुवादिभ्यः 3 पुरस्कृतादि 4 उक्तं 5 नित्यविक्रिया 6 रत्यादे 7 यद्वद्गूह्यं 8 प्रसारितायां 9 उपोहनात् 10 प्रदेशः 11 क - पर्येन्मध्ये ख - पलयेन्मध्ये 12 चलितया 13 वलितेति 14 यः 15 मुख्यःसव्याधिरुदयते ।

स्थानं तु वैष्णवं [1]कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा।
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा ॥ ४
बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च[2] कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥ ५
[3]कर्णादष्टाङ्गुलस्थे च[4] बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
[5]उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम्[6] ॥ ६
हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनाभितटस्थितौ[7] ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटे स्थितः ॥ ७
पादयोरन्तरं कार्यं द्वौतालावर्धमेव च ।
[8]पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥ ८

वक्ष्यन्ते तथापि संभवमात्राभिधान[1]मेतदुत्तममध्यमयोर्वा प्रस्तावादेवमुक्तम् । तयोर्हि ता ध्रुवाः प्रवेशास्तेऽपि वा चकारेण संगृहीता एव । एकः समोऽन्यः पक्षः । स्थानमिति त्र्यश्रेऽर्धाद्विकतालभागिति वैष्णवं स्वप्रवेश एव सन्ने अचले प्रसन्ने, [2]नात्युक्षिप्ते [3]अधो वा अधोगामित्वं [4]यत्नेन परिहार्यमिति श्लोकार्थमेव शिक्षयितुं स्फुटमुपायमाह ग्रीवाप्रदेश इत्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन । स्वस्थ-मयूरवदञ्चितं सुरूपं शिरो यत्र । नाभिसंस्थ इति चातुरश्र्यप्रस्तावः खटका-मुखः, वाम इत्यर्धचन्द्रः । न चेदमुपविष्टस्थानकमपि तु गत्यानन्तर्यौचित्यात्तु स्थितस्थानकमेवेति दर्शयितुमाह पादयोरन्तरमिति । "द्वौतालावर्धं च पादयो-रन्तर"मिति (११०-५२) यत्स्थानकलक्षणं सूचितं तदेव कार्यं नान्यदुपवेश-नादित्यर्थः । तत्र स्थानकानन्तरं गतिमुपक्षिपति[5] पादोत्क्षेप इति स युक्तस्तेन

---

1 म - कार्यमुत्तमे 2 म - न 3 म - कर्णाभ्यां बाहुशिरसी स्यातामष्टाङ्गुल-स्थिते । 4 ड - अङ्गुलिस्थैव 5 भ - उरसश्चापि देशाच्च चिबुकं चतुरङ्गुलम् 6 द - संमितम् 7 म - कटिं नाभिं तु संस्थितौ 8 ढ - पादोत्क्षपश्च ।

1 मात्राविधानं 2 तान्युत्क्षिप्ते 3 इत्येतो 4 यत्तेन 5 आक्षिपति ?

चतुस्तालो [1]द्वितालश्चाप्येकतालस्तथैव च[2] ।
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥ ९
द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम्[3] ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ॥ १०
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥ ११

भाविलक्षणेन देशकालपरिच्छेदेन च[1] कर्तव्यः । स्वकरमानेन च तालः पात्रस्येत्यर्थः ।

तत्र देशपरिच्छेदं तावदाह एकताल इति । तालः प्रसारितमध्यमाङ्गुष्ठान्तरं "तालः स्मृतो मध्यमया" इति । संख्याक्रमेणाभिधाय स्थायिस्थानभूतोत्तमप्रकृतिविश्रान्तत्वात्प्रयोगजातस्य तदुपक्रमं विनियोगमाह चतुस्तालस्त्विति । तु शब्दोऽप्यर्थे कदाचिदन्यथापि भावात् । तथाशब्दो राज्ञां देवसदृशगत्यसंभवसंभावनापसारणद्योतकः । स्त्रीणां नीचानां साहचर्यादधमानामिति मन्तव्यम् । तेषां हि लिङ्गित्वादधमत्वं किंचिन्न संभावयेत । यथाशोभमिति नाट्यधर्मीकाममित्यर्थः ।

देशनियममुक्त्वा कालनियममप्यौत्सर्गिकं तावदाह चतुष्कलो हीति । तथा चेति तेनोत्क्षेपेण यत्पादस्य पतनं तदुत्तमानां चतसृभिः कलाभिः यस्मात्तदर्धार्धक्रमेण मध्यमाधमयोः परिभाषित इत्युत्सर्गतयेति भावः ।

---

1 द - द्वितीयश्च 2 म - तथा स्यादेकतालकः 3 द - स्त्रीणां च लिङ्गिनाम् इतः प्रभृत्यध्यायान्तं—भम - संज्ञकादर्शयोः श्लोकानां पौर्वापर्यविपर्ययाद्विषयस्यापि न्यूनाधिकतया च पाठक्रम एव महान्व्युत्क्रमो दृश्यते । पाठभेदानां बहुलतया विशीर्णतया पाठभेदसूचनात्परं लघीयोऽध्यायमेव समग्रं तत्पाठक्रमानुसारि दर्शयितुमिति तथैवास्याध्यायस्यान्ते योजितम् ।

---

1 परिच्छेदेनैव ।

[1]स्थितं मध्यं [2]द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधः[3] ।
यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं[4] प्रयोजयेत् ॥ १२

तत्र गीतिचतुष्टयं मागध्यादि वक्ष्यते यत्तत्रार्धमागध्यादौ क्रमेण चित्रादि-लयविनियोगात्[1] । "निमेषाः पञ्च मात्रा स्यात्" इति कलासामान्यलक्षण-लब्ध औत्सर्गिकः सर्वत्र ध्रुवकमार्गो मन्तव्यः। विशेषादभिधाने तेन ध्रुवकमा-नेन चतुष्कलः पादपातः, तथा चोत्तमपरिग्रहे [2]द्विपदी कोहलेनोक्ता—

"स्यादुत्तमानां द्विपदी चतुर्गुरुसमन्विता ।
तत्रोत्क्षेपनिपाताभ्यां यस्मात्पादद्वयं भवेत् ॥" इति

[3]लक्ष्यश्च इत्थमेव धिक्डिधि इति द्विपदीभागेन पादेन पादपातः। अत्र ध्रुवके चतस्रः कला भवन्ति धिगडाधिङ् इत्यस्य हि कालः[4] कखगघङ, नहि व्यञ्जनकालः स्वरकालात्पृथक्,तानि गुरोश्च[5] प्रचलत्वं [6]खडतलचडस्तद्विद्वि-त्रिपुटमेवावधार्यते(?)। तत्र हि [7]"तागडुधिं—इत्येवंरूपं [8]लघु कला तस्यास्तिस्रो मात्राश्चतुर्थे गर्वक्षरे (द्वे) मात्रे इति [9]च मात्राः। सर्वत्र [10]चैवं प्रकारः सम-नन्तरग्रहणे विश्रान्त्यभावेन दुष्करः प्रयोग इति स्थानचेष्टाविश्रान्तिप्रकृप्तये मध्यगता विरामरूपैका[11] मात्रा लक्ष्यविद्भिः [12]प्रकल्पिता, तद्वशादुक्ता तादृशी चतुर्भिर्वा द्रुताः कलायां प्रतिभासन्त इत्यास्तां तावत्। इह चित्रमार्गेण चतुष्कल-पादपतनमिति न्याय (नायं ?) लक्ष्यलक्षणशोभाबाह्यत्वादपेक्ष्यते च[13] ।

अथ लयकालनियमशेषमाह[14] स्थितमिति विलम्बितम् । समवेक्ष्येति प्रकृत्यादि भेदविभागेनेत्याह तमेव दर्शयति धैर्यस्थैर्यविलम्बितलयमध्यसंमतं संवेदनं यथार्थमिथ्यागोन(गौण ?)गतधैर्यगाम्भीर्यादिकृतं मन्तव्यम् । (यथाप्रकृतीति)

---

1 भ - स्थिरं 2 द - समं 3 ड - लयत्रयम् 4 ड - गतिमेव।

1 विनियोगम् 2 द्विचारी 3 लक्ष्यतेऽर्थमेव दलति हि द्विपादीभागेन 4 इत्यस्य कालः 5 पृथक्ता त्रिगुरोश्च 6 क - खहतलचेडलः ख - खडकलयेद्धः 7 भडा गिडुद्धीम् 8 रूपा लघुकला 9 प 10 चैषां 11 मध्यगतापि सम-रूपैका 12 प्रकल्पिततद्वशात् 13 अपेक्ष्यत्वमेव 14 शेषमेवाह

[1]धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां
मध्या गतिर्मध्यमसंमतानाम्[2]।
द्रुता गतिश्च [3]प्रचुराधमानां
लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥ १३
एष एव तु विज्ञेयः कलाताललये विधिः।
[4]पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः॥ १४

---

[1]न तु जातिकालादिकृतं विदूषकस्य द्विजत्वेऽपि [2]अविमलात्केवलमुत्तमघोषणायैव रचितं जात्यादि योजनीयम्। उत्तमस्याप्यन्यथाभावे कथंचिदुत्तमं[3] सदप्यविद्यमानाया इति प्रचुरेति लोकप्रसिद्धमेवेदमुक्तमित्यर्थः। न केवलं प्रकृतितोऽवयवभेदो यावच्चित्तवृत्तिभेदेनाभिप्रेत्याह सत्त्वबलेन च लयत्रयं योज्यम्। सत्त्वं चित्तवृत्तिः तेन [4]संग्रामादावुत्तमस्यापि द्रुतं, शोकादावधमस्यापि विलम्बितम्। अथैतदनुसारिणो गत्युपयोगिन्यां[5] ध्रुवायां विधिरिति दर्शयति एष एव त्विति। अत्र गत्यनुसारी तालविधिः[6], अन्ये त्वन्यथेत्युक्तं ताले। यस्तालयः कलासहितः स कलाताललयः इति मध्यमपदलोपी समासः। तेनायमर्थः—ध्रुवातालेऽपि गत्यनुसार्येव कलाविधिर्लयविधिश्च। अत एवैतदनुसारेण भट्टलोल्लटगोपालादिभिर्भङ्गोपभङ्गविभङ्गविषये तालदीपिकादौ चिरन्तनसंमतो ध्रुवातालानां विनियोगः प्रपञ्चतो दूषितः। तत्तु ध्रुवाध्याये* विचारयिष्याम इत्यास्ताम्।

एवं देशकालनियममुक्तं प्रकृते योजयति पुनर्गतिप्रचारस्येति गतिषु प्रचारो वैचित्र्यं प्रयोगं पुनः शृणुतेति संबन्धः। संघटना ह्यनुक्तेति भावः।

---

1 प - स्थैर्योपपन्ना 2 प - संस्थितानाम् 3 न - प्रकृताधमानां

1 न भुजानि कुटिलानि 2 अवमलात् 3 उक्तं 4 संभ्रमादौ 5 योगिभ्यां
6 नत्यनुसारितालविधिः 6 भङ्गसर्वभङ्गसञ्ये 7 देशकालादिनियमं।
* द्वात्रिंशोऽध्याये।

[1]स्वभावे तूत्तमगतौ [2]कार्यं जानु कटीसमम् ।
[3]युद्धचारीप्रयोगेषु [4]पुनः स्तनसमं न्यसेत् ॥ १५
पार्श्वक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ ।
रङ्गकोणोन्मुखं[5] गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु ॥ १६
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च[6] ।
परिवृत्य द्वितीयं तु[7] गच्छेत्कोणं ततः परम् ॥ १७
तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणेन च[8] ।
ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत्तान्येव तु पदानि च[9] ॥ १८
एवं गतागतैर्गत्वा पदानामेकविंशतिम्[10] ।
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च[11] ॥ १९

स्वभावे त्विति । [1]तुना विशेषद्योतकेन मन्थरगतौ चतुस्तालत्वमुक्तं, स्वभावगतौ तु त्रितालत्वं, दीप्तगतौ तु पञ्चतालत्वमपि कार्यमिति दर्शयति । तां गतिप्रचारघटनामाह पार्श्वक्रान्तैरित्यादि ।

"कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वोत्थानोत्थितं न्यसेत् ।
उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता" (१०-३२)

इति पार्श्वक्रान्ता चारी । रङ्गकोणं पूर्वोत्तरं द्वितीयकोणमित्युत्तरपश्चिममेवमिति । अन्यस्मिन्निति कोणद्वयेऽतिदिशति । पूर्वरङ्गे चैषा पञ्चपदी व्याख्याता (अ ५ ७३) । वेधः पार्ष्णिक्षेत्रे सूचीपादनिपातः । वामवेधमिति [2]अन्तराविद्धमुखं (तत्) प्राप्तिसिद्धौ कोणैर्गत्वा ब्रह्मस्थानस्थानुल्लंघ्यतामाह । एतच्च

---

1 ड - स्वभावैरुत्तम प - स्वभावे चोत्तम 2 न - कार्या 3 क - युद्धवीर 4 ड - जानु 5 ड - उन्मुखो 6 ड - तु 7 ढ - च 8 ड - दक्षिणस्य च 9 न - तु 10 न - एकविंशतिः 11 ढ - दक्षिणेन च ।

1 कृतात् 2 पुनरपिसंमुखं ।

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतः पादगतिप्रचारः।
त्र्यश्रस्त्रिकोणे चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव ॥
यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथैवैककलः[1] पुनः ॥ २१
अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः[2]।
[3]चतुष्कलमथार्धं च तथा चैककलं पुनः ॥ २२
[4]दैत्यदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम्।
चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः ॥ २३
दिवौकसां तु सर्वेषां[5] मध्यमा गतिरिष्यते।
तत्रापि चोद्धता ये तु[6] तेषां देवैः समा गतिः ॥ २४

पञ्चपदीगमनं सर्वत्रौत्सर्गिकम्। विशेषमप्याह रङ्गे विकृष्ट इति। भरतशब्देन उपचारतस्तद्विद्यायोनिसंबन्धः सूच्यते। गतागतैरिति परिमितायां दिशि पञ्चपदी गतागतेन [1]नियमः एकत्रैव स्थाने द्वौ [2]पादविक्षेपाविति मन्तव्यम्। विकृष्टायां च भूयो भूयः पञ्चपदी।

अत्रैव विषये विविधप्रमाणा पातरीतिः,[3] तद्द्विलयद्विभङ्गचतुर्भङ्गादयः प्राधान्येन। व्यामिश्रगतेरपि विशेषं व्याचिख्यासुः समगतिमुपसंहरति यः समैरिति। तथैवेति साम्येनेत्यर्थः। मिश्रगतिमाह अथेति। परिवारित इत्युत्तमत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। तेन [4]देवादि साध्वाश्रीयमानमुत्तमप्रकृतावपि(?)नायं विधिरन्यस्यैव तत्र प्राधान्यात्। तदोत्तमपादपाते मध्यमस्यद्वौ नीचादे(रेकः, उत्तम)स्य चत्वारः। अत्रैव च चतुस्तालादिविभागे निश्चयार्थं प्रश्नमुत्थापयितुमुपसंहारमुत्तम[5]विशेषाभिधानसहितमाह दैत्यदानवेत्यादि। सर्वेषामिति देवदूतादीनाम्। उद्धता ये त्विति मातलिप्रभृतयः।

1 ड - भवेदेककलः 2 प - गच्छेत्संपरिवारितः 3 ड - चतुष्कलमथोर्ध्वं च 4 ड - देव 5 प - शेषाणां 6 ड - चोर्ध्वपाले तु जढ - चोर्ध्वतालेतु।

1 निर्वमा 2 पादौ 3 निशी (?) 4 क - दैवादिसाध्यानियमानां ख - देवादिसाध्वसाध्वाश्रीयमानां 5 उक्तविशेष।

ऋषय ऊचुः[1]

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः[2] कथम् ।
अत्रोच्यते कथं नैषा गती[3] राज्ञां भविष्यति ॥ २५
अथ दिव्याः प्रकृतयो दिव्यमानुष्य[4] एव च ।
मानुष्य[5] इति विज्ञेया[6] नाट्यवृत्तिक्रियां[7] प्रति ॥ २६
[8]देवानां प्रकृतिर्दिव्या [9]राज्ञां वै दिव्यमानुषी ।
[10]या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥ २७
देवांशजास्तु राजानो वेदाध्यात्मसु कीर्तिताः[11] ।
एवं देवानुकरणे[12] दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥ २८
अयं विधिस्तु[13] कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
संभ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥ २९
सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
[14]उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३०

देवांशजा इति लोकपालांशविनिर्माणा राजानः। वेदेषु तथाध्यात्मशास्त्रेषु वेदान्तेषु, येषामनेन प्राधान्यमुक्तम्। (अनुकरणं) देवादीनां वर्णनात्, उक्तं च विराजाविद्धराजगुह्यमिति (?) देवानुकरणे नाल्पत्वमित्यर्थः। अयमिति चतुष्कल इत्यादिः। स्वच्छन्दगमनं स्वस्था गतिः। संभ्रम आवेगः उत्पातोऽत्रोन्मादादिः। [उक्त] प्रमाणमिति उक्तरूपमित्यर्थः। एतदेवास्य दूषयति [1]चतुर्धं द्वे उत्तमस्य, एका मध्यमस्य, अर्धं नीचस्य; अवस्थान्तरबलात् सर्वासां

---

1 ड - अत्राह 2 ड - तया दैवगतिः 3 न - गते 4 ड - दिव्यामानुष 5 ड - मानुषा 6 ड - विज्ञेयो 7 ज - नाट्यस्य प्रक्रियां ड नाट्यनृत्तक्रियां 8 प दैवी ब - देवा हि 9 प - राजानो वै 10 छ - यात्वन्यलोक 11 ड - प्रकीर्तिताः 12 ड - देवानुसरणे 13 ड - विधेयः 14 प - मध्योत्तमाधमानाम् ।

---

1 चतुर्थत्वे ।

[1]चतुरर्धकलं वा [2]स्यात्तदर्धकलमेव च ।
[3]अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद्गतिविचेष्टितम् ॥ ३१
[4]ज्येष्ठे चतुष्कलं यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
[5]द्विकला चोत्तमे यत्र [6]मध्ये त्वेककला भवेत् ॥ ३२
[7]कलिकं मध्यमे यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत् ।
एवमर्धार्धहीनं तु जडानां संप्रयोजयेत् ॥ ३३
ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ।
[8]विस्मये चावहित्थे च तथौत्सुक्यसमन्विते ॥ ३४
शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा ।
[9]गतिः स्थितलया कार्याधिकलान्तरपातिता ॥ ३५

(प्रकृतीनां, गतिरिति कलालयतालाश्रिता) । सर्वमेतदिति तु युक्तम् । (नीचेष्वर्धकलं भवेदिति) अनेन कलातुर्यभागो भरतमुनिना सूचितोऽयं लक्षणविदो वृत्ताकारं द्रुतमाहुः, यद्यथा पञ्चमांश उक्तनीत्या श्वासादिविश्रान्ति-पूर्वक इति चतुर्धा स एव द्रुतो युक्तः । चतुष्कलादप्याधिक्यमस्तीति दर्शयति । ज्वरार्त इत्यादि । भयेन योऽन्वितो जातोरुस्तम्भः, अन्यथा ह्यस्य त्वरिततरा गतिर्वक्ष्यते । विस्मय इति तत्कृतस्तम्भ इत्यर्थः । अवहित्थ इति कृतकधैर्याणां कृतकं हि नः सुश्लिष्टं कर्तुं पार्यत इति । तत्राधिक्यमेव भवति तत एव हि कुशलाः कृतकतां विदुः । अत्यादरवदौत्सुक्येन सम्यगन्वितो य एव । शृङ्गारभेदस्तत्रैव विप्रलम्भ इति यावत् । स्वच्छन्दगमन इति कार्येण विना क्रीडाचङ्क्रमणे[1] । अधिकले इत्यधिशब्दोऽधिकार्थः । अधिकलामिति केचित् । आधिक्यं प्रकर्षेण[2] चतुःस्वरूपेण संख्या चैतत्[3] प्लुतस्य विगमस्य च स्वरू-

1 ड - चतुर्थैककलं ढ - चतुर्थ्यैकक 2 ड - स्यात्तथापिकलं 3 ड - अथवान्तरं 4 चछ योर्द्वौ श्लोकौ न विद्येते 5 ड - त्रिकला 6 न - मध्यमे कलिकं 7 श्लोकार्धं भमयोरेव वर्तते 8 ड - विक्षते 9 चछ योरेव ।

1 चंक्रमेण 2 प्रकर्षौ 3 क - चेतनप्लुतस्य ख - चैतदप्लुतस्य ।

[1]पुनश्चिन्तान्विते चैव गतिः कार्या चतुष्कला ।
[2]अस्वस्थकामिते चैव [3]भये वित्रासिते तथा ॥ ३६
आवेगे चैव हर्षे च कार्ये यच्च त्वरान्वितम्[4] ।
अनिष्टश्रवणे चैव [5]क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥ ३७
अपि चात्ययिके कार्ये दुःखिते शत्रुमार्गणे ।
[6]अपराद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥ ३८

पाधिक्ये तालबोधः संख्याधिक्येन षडष्टकलादेर्विकृष्टमधिकृतं कलान्तरं परि माणं यथा तथाभूतः पादपातो यस्याम् । अत एवैतदापानप्रसङ्गविचारणा-द्रक्ष्यति—

[1]षट्कलन्तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं तद्भवेत् स्त्रियाः ॥ (१२-१७२) इति ।

चतुर्थैककलमिति वचसा सप्तकस्य च निषेधेन च त्रिकलपञ्चकला-दीनामभावं सूचयति । विषमाणां सपरिमाणोत्क्षेपणनिपातनात् योगात्ताल-विदां हि साम्यमुपनिषङ्गतं तच्चात्र स्फुटयति ।

एवमेतेषु षट्कलादप्यधिकं मानं, तथा च तपःशान्तानां परिक्रमे यत्तूल्ल-(स)नाख्योलयः कोहलादिभिरुक्तो [2]यस्यातिविलम्बितः कालावधौ। एवं कला-धिक्यमभिधाय न्यूनत्वमप्यस्तीत्याह अस्वस्थकामितमित्यादि । अस्वस्थे प्रच्छन्नकामिते हि त्वरातिशयः, अनिष्टं यदा बान्धवादेः श्रुतं तदा [3]तदन्तिकं द्रुतगमनं, अद्भुतदर्शनविषये यदा क्षेपः प्रक्षिप्तता[4], पुनरेतन्न दुष्यत इति। अत्य-योऽतिक्रमणं शीघ्रसंपादनं प्रयोजनमस्य । यन्नाभिरुचितमवश्यकर्तव्यं च तत्त्वरया क्रियते, त्वरयान्वितं सुकार्यं अभिरुचितमेवेति विशेषः त्वरान्वित-

---

1 च छ योर्न विद्यतेऽर्धश्लोकः 2 न - अस्वस्थे 3 ड - भया ढ - भय 4 ड - यच्चतुरान्विते 5 ड - कोपेर्ष्याद्भुतदर्शने 6 प - अवरुद्धानुकरणे न - अपराद्धानुकरणे ।

---

1 षट्कलस्तु 2 यस्यातिविलम्बिताकालापधामाधिक्यं विधाय 3 तदन्तिकं 4 क्षिपता 5 अभिकुपितम् ।

[1]एतेष्वेवं गतिं प्राज्ञो [2]विकलां संप्रयोजयेत्।
[3]उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत्॥ ३९
[4]या गतिर्मध्यमानां तु न तां नीचेषु योजयेत्[5]।

मिति । इयता यद्यपि सर्वं लभ्यते तथापि कविनटव्युत्पादनाय प्रपञ्चः । अपराधोऽभिनेयः शत्रोरन्य एव, यद्वा यस्यापराधः कृतो गुर्वादेस्ततश्च रुषा गतः सोऽपराद्धः । एतेष्विति एवंप्रकारेष्वन्येषु मदादिष्वपीत्यर्थः । विकलामिति विकलः कलापरिमाणं यस्याः कला अर्धकला तुर्या सा यद्यपि तत्र नादरणीयं तत्त्रिभागषड्भागादिरपि तत्र भवति । अत एव संभ्रमोत्पातरोषेषु चतुरर्धकलमित्यनेन पौनरुक्त्यं तस्याविषयत्वादस्य तु विषमभागविषयत्वात् । तथाहि मत्तगतौ शेखरकस्य खण्डकप्रयोगे हि 'गहिदुं धि' इत्येवंरूपे मात्रा तृतीये तृतीयस्य नामात्र धं धग् इत्येकः पातः, त्सुक इति द्वितीयो, धि इति तृतीयो नचैषां साम्यम् । एतेन च कलानां साम्यं न्यूनाधिकतानिरूपणेन समविषमकलाभाग*भङ्गाभिधानेन गुरुलघुद्रुतप्लुतानां स्वीकाराच्चद्वैचित्र्यम् । इयमपि (भङ्गोपभङ्गविभङ्ग)प्रकारप्रस्तारसंगृहीता लक्ष्यसिद्धा भङ्गलयव्यवस्था प्रतिपाद्याक्षरतदर्थादिरूपा च धाराबन्धादिविषयाघातमार्गशब्देन प्रसिद्धा व्यवस्था स्फुटमेव दर्शिता । माभूदेवं कालप्रमाण(कलापरिमाण ?)नियमाभिधानं गजस्नानीभूतमित्याह उत्तमानां गतिर्या त्विति । तुरेवार्थे [1]अन्यक्रममनेनैवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अनियमेन निदर्शितेन नियमो विप्लुतः, तथापि कलाधिक्ये ष्‌ कलतोत्तमस्य तत्र मध्यमस्य चतुष्कलता,अधमस्य द्विक-

1 न - एतेष्वेव 2 ड - द्विकलां 3 अयं श्लोको जादि बान्तेषु "ज्वरार्ते" इति श्लोकात्पूर्वमेव वर्तते 4 ड - मध्यमानां गतिर्या तु 5 न - कारयेत् ।

1 अन्यक्रमेणैवेति

* भङ्गा द्वादश चच्चत्पुटः,चाचपुटः, षट्पितापुत्रकः, संपक्वेष्टकः, हेला, त्रिगता, नर्कुटः, नर्कुटी, खञ्जकः, खञ्जिका, आक्रीडिता, विलम्बिता च । उपभङ्गाः षट्—कुटिला, आक्षिप्तिका, त्र्यश्रा, चतुरश्रा, चटुला, संयुक्तिका च । विभङ्गाः विशेषः, माला, सुभद्रं, संगतं च।लयतालानां भङ्गप्रस्तारद्वारेण यद्यवधिर्न स्यात् , तेषां ध्रुवातालेतिप्रसिद्धाश्चत्वारिंशत् कोहलोक्ता गतिपरिक्रमे विनियुज्यन्ते । ध्रुवातालानामुदाहरणानि विक्रमोर्वश्यादौ द्रष्टव्यानि, तुम्बुरुदत्तानि तालाध्यायमुद्रणावसरे सूचयिष्यामः ।

गतिः शृङ्गारिणी कार्या [1]स्वस्थकामितसंभवा ॥ ४०
दूतीदर्शनमार्गस्तु[2] प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
[3]सूचया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम्[4] ॥ ४१
[5]हृद्यैर्वस्त्रैस्तथा गन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च भूषितः[6] ।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभिः समलंकृतः ॥ ४२
गच्छेत्सललितैः पादैरतिक्रान्तास्थितैस्तथा[7] ।
तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालवशानुगैः[8] ॥ ४३
पादयोरनुगौ [9]चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
[[10]उत्क्षिप्य हस्तं पातेन पादयोश्च विपर्ययात् ॥] ४४

लता । यत्र न्यूनकलमुक्तं तत्राप्युत्तमस्य कला, मध्यमस्यार्धकला, अधमस्य कलातुर्यभाग इति कथं विप्लवः ।

एवं प्रकृतिभेदेन[1] गतिमभिधाय रसविषयेण दर्शयितुं प्रथमं पुरुषार्थोपयोगिरसविषयाणि निरूपयन् प्राधान्याच्च शृङ्गारे तावदाह गतिः शृङ्गारिणीत्यादि । स्वस्थकामितमप्रच्छन्नम् । अर्थसमाश्रये[2] सिद्धे सूचायाः पुनर्वचनं, हृद्यस्य पदार्थस्य पर्यालोचनं सातिशयं चमत्कारकारीति निरूपयितुं तत्र चर्वितचर्वणवत्पुनः पुनः कंचिदपि भागमत्यजन् सूचां[3] शृङ्गारे कुर्यादिति दर्शयति । [4]युद्धवीरादौ हि प्रधानानुसंधानमेवोचितं[5] तन्मध्यपतितानां कार्यान्तराणामपर्यालोचनीयत्वात्[6], पर्यालोचने आचार्यं मातुलान् भ्रातॄन् स्वजनमित्याद्यापत्तेः, येऽपि चान्तरमार्गा इत्यतत्त्वान् [7]नृत्ते सूच्यान् परिहर्तुमित्यर्थस-

---

1 ज - स्वस्थाकामित प - स्वस्थकामित्व 2 प - मार्गेण 3 छ - सूचया चाभिनयनं प - सूचया चाभिगमनं 4 न - अर्थस्य संश्रयम् ढ - समाश्रयाम् 5 ड - हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रैरलंकारैश्च भूषितः 6 ढ - भूषितम् प - योजितः 7 क - अतिक्रान्तैः स्थितैस्तथा न - उत्थितैरथ 8 ज - समन्वितै 9 ड - हस्तौ नित्यं कार्यं ढ - हस्तौ नित्यं कार्यौ 10 ड - उत्क्षिप्तः सह पादने पतनेनाविपर्ययः

1 प्रकृतेर्भेदेन 2 अर्धसमाश्रयत्वे 3 सूच्या 4 अर्धवीरादौ 5 मोहोचितं 6 अपर्यालोचितत्वात् 7 नृत्तसूचाम् ।

प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ।
[1]विसर्जितजनः स्रस्तस्तथा दूतीसहायवान् ॥ ४५
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः[2] ।
वेलासदृशवस्त्रैश्च[3] सह[4] दूत्या शनैस्तथा[5] ॥ ४६
व्रजेत्प्रच्छन्नकामस्तु पादैर्निःशब्दमन्दगैः ।
[6]शब्दशङ्क्युत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्परः ॥ ४७
वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन्मुहुः ।

माश्रयमित्यसत् । सापि हि निरर्थिका सूचैव हि कथं स्यात् । सूचातोऽपि चानन्तरमस्य प्रकृतां गतिमाह । नृत्तकन्यादि शोभनो गन्धः सुगन्धः नानापुष्पैः सहायानामिति समासान्ताभावः । सललितैः सविलासैः । सौष्ठवेनाङ्गचातुरश्र्येण युक्तैः, लयो विलम्बितं तालं चतुरश्रादि भूयः पुनः सामान्येन युक्ताप्युत्तमगतिः पुनर्विशेषतां निरूप्यत इति भावः । प्रच्छन्नं कृत्वा कामितं यत्र शृङ्गारे सागरिकादाविव वत्सराजादेः, तदन्यो वा सीतादाविव पौलस्त्यप्रभृतेस्तु, वेपमानदेहः । स्खलन्नित्यादिकलातुर्यांशानुत्सुक इत्यादिना कार्ये निर्वाणदीपः शब्दाशङ्कीत्यादिना खण्डितां कलां सूचयन् मिश्रप्रयोगं गतिमत्राह । अथैवंविधकामिविषयमेव *सुभद्राभिधानं ध्रुवातालमाहुः कोहलाद्याः । तस्य हि प्रस्तारो द्रुतलघुमिश्रः । वेलातुल्यवस्त्रा इति तथा चन्द्रालोके सितवस्त्रावगुण्ठितो घनसारपरागपुञ्जमञ्जुगात्रो मुक्ताप्रायप्रचुराभरणो वस्त्राद्युपलक्षणम् । विप्रलम्भे तु शृङ्गारिण्येव करुणव्यामिश्रा गतिर्व्यभि-

---

1 ज - विसर्जितगतिस्तत्र तथा दूतसहायवान् 2 ज - विभूषितैः 3 ड - वस्त्रं च 4 ज - तथा 5 ढ - सहायवान् 6 ड शब्दशक्त्युत्सुकश्च ।

---

* सुभद्रमित्युपभङ्गविशेषः । तल्लक्षणं तु कोहलमते "—नवमः पञ्चमश्चैव षष्ठः पुनरिहेष्यते । शेषास्तु गुरवः सप्त सुभद्रे रौद्रवीरयोः । त्रिमात्रान्ते प्रभावत्यां टक्करागस्य भाषया" ॥ इति त्रिमात्रान्तविरामं प्रभावतीनामकद्विपदीच्छन्दः प्रयुक्तं च सुभद्रम् ।

रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥ ४८
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः।
नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥ ४९
तथा [1]स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकल्पितः[2]।
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥ ५०
तथा पिशितहस्तश्च [3]रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः।
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥ ५१
स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्रः प्रकीर्तितः।
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विकृतस्वरः ॥ ५२
रूक्षो निर्भर्त्सनपरो रौद्रे सोऽथ स्वभावजः।
चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः [4]पादैस्त्वन्तरपातितैः ॥ ५३

चारिसंवादिन्यभिप्रेत्य पृथङ्नोक्ता। एवं विषयाभिलाषे प्राणे शृङ्गारेऽभिधाय तद्रूप एव रौद्रे गतिं निरूपयति रौद्रे रसे त्विति। दैत्यादिप्रयुक्तं यदुक्तं तत्के-नाशयेनेति शङ्काशमनायाह एक एवेति। ननु किं तेषां क्रोधेन विनापि रौद्रता, ओमिति ब्रूमः। कथमिति चेत् रसाध्यायोक्तन्यायेनानु रसयितुमाह नेपथ्य-रौद्र इत्यादि स्वभाव इत्यन्तम्। एवमेक एव रसस्तेषामिति कथितं, रसाध्याये चैतत्प्रपञ्चितम्। चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैरिति तालान्तरपातित्वं द्वितीयताला-न्तरालापेक्षयेति केचित्। उपाध्यायास्तु—तालशब्देनात्र कालमानमुक्तं न तु देशमानं, तेन यावता कालेनोत्क्षेपस्ततो न्यूनेन पतनं—इति। एतदनु

---

1 छ - स्वभावतः प - स्वभावजश्चेति 2 ड - प्रकीर्तितः 3 ड - रौद्रनेपथ्यजस्तु 4 न - पादैरुत्यन्तरपातितैः।

गतिरेवं प्रकर्तव्या तेषां ये चापि तद्विधाः ॥ ५४

[1]अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ।
गतिं तत्र प्रयुञ्जीत [2]बीभत्साभिनयं प्रति ॥ ५५

क्वचिदासन्नपतितैः [3]विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
एलकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः ॥ ५६

तेषामेवानुगैर्हस्तैर्बीभत्से गतिरुच्यते[4] ।
अथ वीरे च कर्तव्या[5] [6]पादविक्षेपसंयुता ॥ ५७

प्रकृतिसन्धिसंरम्भत्वं चाभिदधता विषमगतित्वमेषामनुज्ञानम् । तथा च कोहलमुखाः कलातदर्धद्वयलक्षणेन *नर्तनकोत्फुल्लकादिना रौद्रादौ परिक्रममाहुः । तद्विधा इति भीमसेनादयः अनेन युद्धवीरेऽप्येषैव गतिरिति सूचयति ।

अथ रौद्रप्राणाश्रयविवक्षामध्ये[1] पुरुषार्थप्राणायातबीभत्साश्रयां गतिमाह अहृद्यात्विति । श्मशानरूपा युद्धपतितकबन्धप्रभृतिविराजिता[2] अत एव रणेन कश्मला जुगुप्सिता । आसन्नपतितत्वेन कलार्धतुर्यांशत्वादि, विकृष्टपतितत्वेन कलासार्धकलादि सूचयति ।

अथ वीरगतिमाह अथ वीरे चेति । विस्तारेण क्षेप इति स्यन्दितापस्यन्दितादेर्ग्रहणम् । तत्र च कलयार्धकलादि च प्रयोगः । तत एवोल्लासनिकाख्यं§

---

1 न - अहृीर्णा 2 ड - बीभत्सानुनयं 3 न - चकितः 4 ड - इष्यते
5 ड - प्रकर्तव्या 6 ड - पद ।

---

1 विवक्षयमध्ये 2 बन्धविहृतिपरिरचिता

* नर्तनकस्य लक्षणं तिस्रोऽथ यतयः कार्या विरामोऽन्ते गुरुस्त्रिभिः । लयो नर्तनकः प्रोक्तः सौम्यात्र द्विपदी भवेत् । विजयारम्भहर्षेषु मत्तोन्मत्तप्रवेशके । नर्तनकः प्रयोक्तव्यष्टक्करागस्य भाषया ॥ इति । उत्फुल्लकस्य तु द्वौ द्रुतौ लघुरेकश्च चतस्रो यतयः स्मृताः । छिन्नकस्य विरामोऽन्त्य लयमुत्फुल्लकं विदुः । उत्तमाधममध्यानां कामोन्मादविलासयोः । परिक्रमे प्रवेशेन नाटके सचतुष्टयम् । मध्यमोत्तमपात्राणां प्रफुल्लकमिहेष्यते । छन्दश्चतुष्पदा चात्र गुरुमध्यविवर्जिता ॥

§ उल्लसनाख्यलयतालस्य लक्षणं कोहलमते—तोटकस्यैव यः पादः द्रुतद्वयलयत्रयः । मालिनी द्विपदा चात्र टक्करागस्य भाषया । अन्योन्यकार्ये संसर्गे मदे गर्वे प्रहर्षिते । उल्लसना प्रयोक्तव्या सर्वदा लयवेदिभिः ॥

[1]द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला ।
पार्श्वक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ॥ ५७
कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद्गतिम् ।
उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ॥ ५८
मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ।
विस्मये चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा ॥ ५९
आसाद्य तु रसं हास्यमेतच्चान्यं च[2] योजयेत् ।

तालमत्राहुर्लक्ष्यविदः । द्रुतेन प्रचारेणाधिष्ठानं गन्तव्ये देशे यस्यामिति । मल्लघटीत्र्यश्रादि विकृष्टपतितत्वे कलासार्धलघुद्रुतप्रचारं सूचितमनेन वीरे रौद्रे वा प्रवेगस्य स्पर्शभावत्वात् । तत्र गतिमाह कलाकालगतैरिति । पादैरिति बहुवचनेन त्रयः पादपाता गृह्यन्ते[1] । तेन कलया कालेन च सन्निधानात् तालगतैवगतिरिति लघुपातनं येषा, अथ वैको लघुपातो द्वावन्योन्यद्रुतपातौ कलामात्रं च विराममित्येवम् । उत्फुल्लकपरिक्रमः स चोभयोर्वीररौद्रयोः क्रमः । उत्तमानामिति । [2]ननु बीभत्सस्यैवोत्तमविषयतैवं? केनैतदुपदिष्टं भवतः ? । पुरुषार्थसाधनो बीभत्सः उत्तमेष्वेवैतदभिहितरसविषयव्यभिचारियोगे तु[3] । मध्यमानां गतिमाह विस्मये चेति । चकारादावेगादौ व्यभिचार्यन्तरेष्वपि । विक्षिप्तः इतस्ततो गतो व्याकुलप्रायो लघुद्रुतबहुलः परिक्रमो यस्य । तथा विस्मय एव व्यभिचारिरूपे स्थायिनि अद्भुतरसरूपे मध्यमानाम् । पुनरेवामिति पुनर्ग्रहणादुत्तमानामद्भुतेऽपि स्वच्छन्दगतिरेव पूर्वोक्तेति दर्शयति । केवलं तत्र [4]विस्मयो वदन उत्पाद्यो मुखरागे[5] । एतच्चेति परं हास्यं स्मिताद्यतिहसितपर्यन्तं, यदोत्तमानां स्वस्थगतिरेव तदा मध्याधमानान्तु अपहसितातिहसितयोर्विक्षिप्तगतित्व-

1 ढ - द्रुता प्रहरणाविद्धा 2 ज - एताश्चान्याश्च ।

1 दृश्यन्ते 2 न तु बीभत्सस्य नोत्तम 3 योगिगत 4 विस्मयोचितं 5 मुख्यानि ।

पुनश्च करुणे कार्या गतिः [1]स्थितपदैरथ ॥ ६०
[2]बाष्पाम्बुरुद्धनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ।
उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा [3]सस्वनरोदनः ॥ ६१
गच्छेत्तथाध्यर्धिकया[4] [5]प्रत्यग्राप्रियसंश्रये ।
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ॥ ६२
उत्तमानां तु कर्तव्या [6]सधैर्या बाष्पसंगता ।
निःश्वासैरायतोत्सृष्टै[7]स्तथैवोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥ ६३
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ।
[8]मध्यानामपि सत्त्वज्ञा गतिर्योज्या विधानतः ॥ ६४
[9]उरःपातहतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः[10] ।

मेव। अन्यच्चेति तावद्विदूषकगतौवक्ष्यमाणम्, एवं प्रसङ्गाद् द्रुतहास्ययोग्यगतिरभिहिता[1]। करुणे तूच्यते पुनश्च करुण इति। "ज्वरार्ते चे"त्यादिश्लोकेन [2]यद्यपि-स्तोकगतिरुक्ता तथापि यद्वक्ष्यत इति पुनश्शब्दार्थः। स्थितपदैः विलम्बितैः। आयतं दीर्घं कृत्वा उत्सृष्टैस्त्यक्तैः। ऊर्ध्वनिरीक्षणैःदैवोपालम्भसूचकैः। न प्रमाणं तथाविधमिति नात्र सर्वथा प्रमाणाभावःअपि त्वनियन्त्रितमेव पातात्मकं प्रमाणम्। अत एवात्र विलम्बितलयेन लघुत्रयेण द्रुतलयेन गुरुप्लुतमात्रेण च विरामेण जम्भटिकाख्यो लयः कोहलेन दर्शितः। उरसः पात आभुग्नत्वात्।

1 ड - स्थिरपदैः 2 ज - बाष्पाम्बुनद्ध 3 ड - सस्वर 4 ड - तथाविद्धः कया 5 ड - प्रत्यग्रगति न - प्रत्यग्रप्रिय 6 ड - सधैर्यं 7 ड - उत्कृष्टैः 8 नडजझ - आदर्शेषु श्लोकार्धं न वर्तते 9 ज - नतः पाद ड - उरःपाद 10 ज - शोकव्याकुलचेतस ड - शोकव्याकुलचेतनः।

1 धृतहास्यात्रिभिरभिहिता 2 राजार्केति 3 यद्यस्तोक।

* जम्भटिकालक्षणमुक्तं तुम्बुरुणा—आदावृजुद्वयं कृत्वा द्विद्रुतान्तविरामिकम्। पुनरप्येवमेव स्याज्जम्भटी नाम कीर्तिता। करुणारसपात्रेषु जम्भटीं संप्रयोजयेत्॥ तदेव कोहलमते—"लघुद्वयं विधायाथ द्वौ द्रुतौ सविरामकौ। पुनरप्येवमेव स्याज्जम्भटीपात इष्यते। मरणे पतने चैवाप्रियस्य श्रवणे तथा। जम्भेटिका सदा कार्या ह्युत्तमाधममध्यमैः। गुरुद्वया चतुर्मात्रा गुरुरन्ते व्यवस्थितः। ककुभेन प्रयोक्तव्या जम्भटी लयकोविदैः॥" जम्भटी, जम्भेटी, जम्भटिका, जम्भेटिका च पर्यायवाचकाः.

नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने ॥ ६५
गाढप्रहारे [1]कार्या च [2]शिथिलाङ्गभुजाश्रया ।
विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ॥ ६६
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिद्रुतस्य च ।
गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ॥ ६७
पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
करौ वक्षसि निक्षिप्य [4]कुब्जीभूतस्तथैव च ॥ ६८
दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य प्रकम्पनम् ।
कार्यं शनैश्च[6] कर्तव्यं शीताभिनयने गतौ ॥ ६९
तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ ७०

करुणप्रसङ्गात्प्रहारे गतिमाह । चूर्णानि परिमितोत्क्षिप्तानि अधिकपतितानि पादानि, [1]तेनाध्यर्धिकातोऽल्यान्तरंस्यात् । करुणे रसे दारिद्र्यमभिभवस्तत्र [2]शीतः वर्षभवः संभाव्यत इति । नावगतिमाह शीतेन चेति । अथेत्यनेन मध्यमोत्तमानामनुभावन्यूनभावेन [3]शीतादिगतिं सूचयति । तेषामिति पिण्डीकृतानां गात्राणां, चकारेण कम्पनं सङ्कोचनं समुच्चीयते । एवकारेण सौष्ठव चातुरश्र्यादि निरस्यते । कराविति कटिपातरूपावित्यर्थः । गात्राणि पिण्डीकृत्य करौ वक्षसि च कृत्वा या गतिः लोके तस्याभिगमने [4]योऽयं शीताभिनयस्तत्र कर्तव्यः । प्रयोक्तृभिर्नटैर्गात्रकम्पनं[5] कुब्जीभूतो देह इत्यादि कार्यमिति पदसङ्गतिः । एवंकरुणे तत्प्रसङ्गेन चान्यत्रापि गतिमभिधाय भयानके कथयति येचान्य इति । येषामुत्तमत्वं [6]कुलाद्यौचित्यात् । अथ सत्त्वविहीनाः ।

---

1 ड - कार्यै 2 ड - शिथिलांस 3 ड - गतिर्घूर्णपदैः 4 ड - अभिहतस्य 5 ढ - कुब्जीभूतः 6 ड - तु कम्पनम् न - च कम्पनम् 7 न - शनैस्तु ।

---

1 तेनाध्यङ्घ्रिकातो 2 शीतभावः 3 गीतादि 4 यो भावः क्रियते शीताभिनयः 5 नात्र कम्पनम् 6 क - कलाद्यौचित्यात् ख - कुलायौचित्यात् ।

विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं[1] च शिरस्तथा।
भयसंयुक्तया दृष्टया पार्श्वयोश्च विलोकितैः[2] ॥ ७१
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव[3] बध्वा हस्तं कपोतकम्।
प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठः स्खलितं व्रजेत् ॥ ७२
एषानुसरणे[4] कार्या तर्जने त्रासने तथा।
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतं रवम्[5] ॥ ७३
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या[6] नृणामाक्षिप्तविक्रमा[7]।
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥ ७४
एलकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरि पातितैः।
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं भीतेषु योजयेत् ॥ ७५
वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा।

---

[1]तद्यथा— विराटपुत्र उत्तरः। द्रुतैरित्यनेन *धारालयादिः कोहलोक्तः सूचितः। अनुसरण इति शत्रोः पृष्ठतः आगमनमित्यर्थः। नृणां पुनराक्षिप्तविक्रमं यत्तनोपाहृतं मध्येमध्ये कृतधैर्यं यस्यामित्यर्थः। तेन मध्ये गुरुलघुपादपाता अपि। तदाह—क्वचिदासन्नपतितैरित्यादि।

अथ शान्तरसेगतिर्वक्तव्या। सचप्राधान्येन तथा प्रयोगसौन्दर्य-मावहति, अतोऽन्तस्संस्काररूपता येषां वणिक्प्रभृतीनामस्ति "वीर-प्रशान्ता वणिज" इति वचनाद्यतिप्रभृतयोऽपि च शान्तरसप्रधानाः ये नाटकादौ प्रसक्ताः भवन्ति तेषामुभयेषामपि गतिमाह वणिजामित्यादिना। सचिवाः अमात्याः। स्वभावशब्देन तत्र तत्रानाविष्टमेव रूपमाह[2]। नैष्ठिका-

---

1 ड - विधातं 2 ड - विलोकनैः 3 घूर्णपदैश्चैव 4 ड - अनुकरणे 5 ढ - विकृतस्वरम् न - विकृतं रवम् 6 ड - प्रकर्तव्या 7 नृणांच।

---

1 ख - सत्त्ववादिना 2 क - अनाविष्टं भावाविष्टमेव।

* धारालक्षणं कोहलमते आदावष्टौ द्रुता ज्ञेया अन्ते चापि द्रुताष्टकम्। विरामरहिता धारा अधमेषु द्रुते लये।

[कृत्वा नाभितटे [1]हस्तमुत्तानं खटकामुखम् ॥ ७६
आद्यं चारालमुत्तानं[2] कुर्यात्पार्श्वे [3]स्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि [4]परिवाहितम् ॥ ७७
कृत्वा गात्रं [5]तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ।]
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ॥ ७८
यतीनां[6] श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
तेषां कार्या गतिर्ये तु नैष्ठिकं व्रतमास्थिताः ॥ ७९
[7]अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः[8] ।
[9]उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥ ८०
अचञ्चलमनाश्चैव [10]यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च भवेत्काषायवसनस्तथा ॥ ८१
प्रथमं समपादेन स्थित्वा[11]स्थानेन वै बुधः[12] ।
हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत्[13] ॥ ८२
[14]प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम्[15] ।
[16]अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद्व्यतिक्रमात्[17] ॥ ८३

नामिति ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्तिता इत्यर्थः । युगं [1]चतुरहस्तम् । उपस्थिता झटिति संस्कारप्रबोधप्रभवा स्मृतिर्यस्य । शान्तत्वादेव हि हृदयं नियम्यभेषां[2] वणिगमात्ययतिप्रभृतीनां[3]निर्जने विषयेति सन्धिबन्धमेव नित्यनिरूपणपरं यस्य ।

---

1 ढ - हस्तमुक्ताङ्गे 2 ड - मुक्तानां 3 ड - तथान्तरे 4 न - चैव 5 न - ततो 6 ढ - श्रवणानां न - श्रमणानां ज - श्रमणीनां 7 ढ - आलोल 8 न - मात्रावलोकनः 9 च - उपस्थितगतिः 10 ड - तथालिङ्गसमाश्रितः 11 ढ - कृत्वा 12 ड - बुधैः 13 ड - प्रयोजनम् 14 न - प्रसन्नवदनं 15 ढ - वशानुगः 16 न - सुनिषण्णेन 17 ड - गच्छेदतिक्रमात् ।

---

1 क - चतुर्हस्तं 2 क - निर्गमवेलायां 3 क - निर्गम ।

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥ ८४
तथा[1] व्रतानुगावस्था अन्येषां लिङ्गिनामपि ।
विभ्रान्ता चाप्युदात्ता वा विभ्रान्ता निभृतापि वा ॥
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ।
कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्धतगामिनी ॥ ८६
अन्धकारेऽथ याने च[2] गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मार्गप्रदर्शिभिः ॥ ८७

लिङ्गं जपभस्मकौपीनादि । अन्येष्विति नाममात्रवृत्तिषु तत्र तु विपर्यासो यथोचितं द्रष्टव्यः । तद्यथा, लोलं चक्षुः मनश्च, लिङ्गं पुनर्जटादि भवति, एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । व्रतानुगत्वं स्फुटयति विभ्रान्ता चेति । [1]उन्मत्तादिव्रतं हि श्रूयते आगमेषु [2]तत्तदुचितैरित्येवमेव गतिरित्यर्थः । [3]क्रमणादुत्क्रान्तं कृत्वा गतिः पाशुपतानां परमेश्वरव्रतधारिणां गतिरत्युदात्तेत्यर्थः । यदि वा परमयोग्यवस्थायां [4]नाकुलदर्शनप्रतिपन्नानामुन्मत्तव्रतमप्यस्ति, तद्विषयमेवोद्भ्रान्तत्वं गतो । एवं रसान्तरसङ्गतिरुक्ता । [5]यच्चान्यैः रौद्रानन्तरं शान्तरसाभिप्रायेण पठितं ।

[6]"रूपादित्वनिराशंसः परोपायविचिन्तकः ।
चतुष्कलैर्द्विपातैश्च पादैर्भ्रान्तगतिं व्रजेत्" इति ।

[7]तदनर्थमेव, एतद्ग्रन्थे[8] पुनरुक्तमपुष्कलार्थं, पुस्तके कथं दृष्टमिति स्वकल्पितमेवेत्युपेक्ष्यम्[9] ॥

एवं रसानुसारेण गतिमुक्त्वा देशानुसारेणाप्याह । अन्धकार इति अन्धत्वेन गमन इति[1] । विसर्पितैरपक्षेपणशून्यैः । मार्गप्रदर्शिभिः मार्गान्वेषण-

---

1 ङ - व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः 2 ङ - अन्धयानेन ।

1 क - उत्तमादि 2 क - तत्र तदुचितैरेवं 3 क - भ्रमणात् 4 कख - नाकुटिल 5 क - यस्त्वन्यैर्वीररौद्रान्तरं 6 क - रूपाद्रिसत्त्व 7 ख - तदानवमेन 8 क - तद्ग्रन्थस्य 9 ख - उत्प्रेक्ष्यम् 10 ङ - इत्यर्थः ।

[1]रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ ।
समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥ ८८
धनुर्गृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कूबरम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः[2] ॥ ८९
वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले[3] ॥ ९०
विमानस्थस्य कर्तव्या ह्येषैव स्यन्दनी गतिः ।
[4]आरोढुमुद्वहेद्गात्रं किंचित्स्यादुन्मुखस्थितम्[5] ॥ ९१
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।

षरैरित्यर्थः। कर्तव्या गतिरिति च्छेदः [1]तदाह चूर्णपदैः । समपादेन स्थानकेन [2]रथेन गतिः यस्मिन् देशे तं व्रजेत्, रथविशिष्टा वा गतिः, सामान्यके अकर्मकरभासिका शास्त्र इतिवत् । चूर्णपदैरित्यनेन *खण्डधारालयं द्रुतबहुलं गुर्वन्तं कोहलोक्तं सूचयति। कूबरं युगन्धरं, प्रतोदः प्रेषणकः, प्रग्रहो वल्गा, रथ्यानि वाहनानि तानि, प्रकृतिविभागौचित्येन विचित्राणि तुरगबलीवर्दखरोष्ट्रकानि चित्राणि लिखितानि अस्य सूतस्यैव कर्तव्यानि तच्चित्रपटं सूतस्यैव हस्ते वर्जयेदिति यावत् । चूर्णपादानां लयविशेषनिरूपणाय पुनर्ग्रहणं द्रुतैरिति[3] । रङ्गमण्डल इत्यनेनेदमाह- ३वस्तुतोऽसौ[4] रथ्यामण्डल एव गतिक्रियां करोति तथात्र सर्वं तच्चित्रं[5] तद्रथाकृति कर्तव्यं तच्चानुगतपदमात्रमेव, येन रथो यातीति प्रतीयते। एवं सर्वत्र, अत एवाह विमानस्थस्यापीति । दिव्यस्याकाशगामिनोऽपि पुष्पकादेरित्यर्थः । अथ रथप्रसङ्गादुद्भूतं क्रियान्तरमप्याह आरोढुमिति । उद्वहेदूर्ध्वं प्रापयेत् । वैपरीत्येन अधोमुखत्वेन गात्राधोनयनेन

1 ड - अश्वस्थस्यापि 2 ड - प्रग्रहाकुलम् 3 न - रङ्गमण्डलम् 4 ड - आरूढं 5 ड - स्थितः ।

1 क - तामाह 2 ख - अश्वमेन 3 ख - पुनर्ग्रहध्रुरिति 4 ख - रभ्या 5 ख - तच्छत्रम् ।

* खण्डधाराया लक्षणं—"वेदस्त्रिद्राः खण्डधारा"

अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ॥ ९२
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ।
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ॥ ९३
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद्गतिम् ।
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैरथ ॥ ९४
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ।
विकीर्णवसना[1] चैव तथा भूगतलोचना ॥ ९५
प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशात्तथा[2] ॥ ९६
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य गात्रं पादं च न्यसेत्सोपानपङ्क्तिषु[3] ॥ ९७
[4]तथावतरणं चैव गात्रमस्यैव कारयेत्[5] ।
प्रासादे [6]यन्मया प्रोक्तः प्रतारः केवलो भवेत् ॥ ९८

चेत्यर्थः । अथाकाशगतिं विमानप्रसङ्गादाह - अधोऽवलोकनेनेति। मण्डलावर्त- परिवर्तुलगतिरितिकेचित् । आकाशीयानां चारीमण्डलानां पुनःपुनरावर्तनेनेति तूपाध्यायाः। एतामिति वक्ष्यमाणां कारयेन्नाट्याचार्यो नटैः। ऋजुभिः सरळ- ललितजङ्घैः । अत एवायतैरुत्क्षिप्तपातितैः, कुटिलया गत्या आवर्तितैः भ्रमितैः। उन्नतनतैरित्यन्ये पठन्ति, उत्क्षेपकाले उन्नतैः पातनकाले तु नतैरिति व्याच- क्षते । [2]भ्रश्यत इत्यबुद्धिपूर्वकं पतत इत्यर्थः । अपविद्धौ त्वरितडोलाकारपातौ भुजौ यस्याम् । अर्थवशादिति स्फुटयति प्रतार इति । तटादवतीर्य ततः शरीरं

---

1 ढ - वदना . ङ - वशाद्बुधैः 3 ङ - सोपाने निक्षिपेन्नरः 4 ङ - अथा- वतरणं 5 न - गात्रमानस्य रेचयेत 6 ङ - या मया प्रोक्ता प्रतारे केवलं भवेत् ।

1 ख - नाट्याचार्यों......सरल 2 ख - हश्यतः ।

जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ।
तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षः[1] प्राज्ये पाणिविकर्षणैः ॥ ९९
किंचिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ।
प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणैः[2] ॥ १००
तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा च वारिणा[3] ।
अशेषाङ्गाकुला[4] धूतवदना गतिरिष्यते ॥ १०१
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः[5] ।
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयोनञ्चितेन च ॥ १०२
प्रासादारोहणे यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ।
केवलं[6] तच्च विक्षेपमङ्घ्रिष्वङ्ग[7] भवेदथ ॥ १०३
द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः[8] पदैः ।

प्रयोगेन तारयेत् । प्रतारणमिति [1] एतत्प्रकारं व्याचष्टे । जलप्रमाणापेक्षा त्विति । एतत्स्फुटयति तोयेऽल्प इति । उत्कर्षः ऊर्ध्वं नयनं, प्राज्ये भूयसि जले यः प्रचारस्तत्र पाणिविचित्रकर्षणेन पताकसर्पशीर्षकादिनोपलक्षितगतिरिति संबन्धः । अबुद्धिपूर्वकन्तु जलेन नीयमानस्य गतिमाह प्रसार्येति । एकैकमिति पर्यायेणेत्यर्थः । अशेषेऽङ्गे आकुलत्वं यस्यां गतौ तथा आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहितं तुलयत्, अस्वतन्त्रत्वाच्चैवं भवति । कैश्चित्तु पर्यायशः पार्श्वत्व-मुक्तं, तदसत् । परिवाहितं ह्येतत् बुद्धिपूर्वके च जलप्रतरणे तत्स्यात्, नत्विह । जलप्रसङ्गात् नौगतिमाह—नौस्थस्येति । एवं प्रसङ्गान्नौगतिमुक्त्वा प्रकृतमेवा-रोहणमनुसन्धत्ते । प्रासादारोहणमिति । ननु वृक्षप्रासादादि तत्र किं रङ्गमण्डले

---

1 न - उत्कर्षैः 2 ड - बाहुविकर्षणैः 3 ढ - वारिणः 4 ड - पूर 5 च - द्रुतैस्तूर्णैः पदैर्गतैः 6 ड - तूर्ध्वं 7 न - अङ्गे 8 ड - अतिक्रान्तोत्थितैः ।

1 ख - एत्त्वप्रकारं क - एत्त्वप्रचार ।

सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥ १०४
एतदेवावतरणं सरित्स्वपि[1] नियोजयेत् । *
अनेनैन विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ॥ १०५
संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ।
[2]कस्मान्मृत इति प्रोक्ते किं मर्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥
अङ्कुशग्रहणान्नागं खलीनग्रहणाद्धयम् ।
[3]प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ॥ १०७
[4]अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
तथा चूर्णपदैश्चित्रैरुपर्युपरि पातितैः ॥ १०८
[5]पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंयुतैः[6] ।
पार्श्वक्रान्तपदं कृत्वा[7] स्वस्तिकं रेचयेदिह[8] ॥ १०९

रथचित्रपटादिन्यायेन दर्शनीयं, नेत्याह संज्ञामात्रेणेति । संज्ञा उक्तरूपारोहणाद्यभिनयः ।

प्रसङ्गादन्यत्राप्यभिनयं दर्शयति । अङ्कुशग्रहणादित्यादि । तेन चित्रपटादिक्रियोगेऽपि रथगमनाद्यभिनयनं न युक्तम् । सौकर्यात्तु तत्करणमपि भवत्विति भावः । स्वस्तिकसंयुतैरित्युक्तमेव विभजति पार्श्वक्रान्तमिति । एवं देशापेक्षया गतिरुक्ता । नागादिप्रसङ्गात्तु सर्पगतिरपि ।

---

1 न - सरस्स्वपि

* "अतिक्रान्तेन......नियोजयेत्" (१०२-४) इति त्रयः श्लोकाः जादिबान्तेष्वादर्शेषु "तथाऽवतरणं चैव" (९७ इति श्लोकार्धस्य पश्चात् "प्रासादे यन्मया" इति श्लोकार्धस्य पूर्वं वर्तन्ते ।

2 च - तस्मान्मृत इति 3 न - प्रतोदग्रहणाद्यानं 4 द - आदर्शेऽयं श्लोको न विद्यते 5 द - अन्तस्थानां 6 च - संज्ञितैः 7 ड - कुर्यात् 8 न - योजयेदिह ।

विटस्यापि च कर्तव्या गतिर्ललितविभ्रमा[1] ।
पादैराकुञ्चितैः किंचित्तालाभ्यन्तरपातितैः ॥ ११०
स्वसौष्ठवसमायुक्तौ[4] तथा [5]हस्तौ पदानुगौ ।
खटकावर्धमानौ तु[6] कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ॥ १११
कञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोऽवस्थाविशेषतः ।
[7]अवृद्धस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥ ११२
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तथा ।
[8]समुद्वहन्निवाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत्[9] ॥ ११३
अथ वृद्धस्य कर्तव्या [10]गतिः कम्पितदेहिका[11] ।
[12]विष्कम्भनकृतप्राणा[13] मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥ ११४

अथावस्थाभेदेन गतिं निरूपयन् विटावस्थायां तावदाह विटस्यापि चेति । स्वं प्रकृत्युचितं यत्सौष्ठवम् । कञ्चुकमिति तन्नेपथ्योचिता वृत्तिः तदिच्छत्यात्मन इति "क्यचि च" कञ्चुकीयः । वयोऽवस्थाविशेषत इति यदुक्तं तद्विभजत्येवमिति वक्ष्यमाणक्रमेण । विष्कम्भः स्थैर्यं तद्येषामिति मत्वर्थीयोऽकारः। समुद्वहन्निति यत्नेनाकर्षन् ।

एतदेव दृष्टान्तेन शिक्षयति पङ्कलग्न इवेति । अत एव * खञ्जकहेलाविलम्बितलघुमयस्य कोहलोक्तस्य सङ्ग्रहः । विष्कंभने यष्ट्यादिके कृतं सम-

---

1 ड - विक्रमा 2 न - आकुञ्चिता 3 ड केचित् ढ - कैश्चित् 4 ड - पदायुक्तौ 5 न - हस्त 6 द - च 7 ढ - आवृद्धस्य 8 ड - समुद्वहन्स्तथाङ्गानि न - समुद्वहंश्च गात्राणि 9 ढ - व्रजन् 10 न - हृतः 11 न - देहिता 12 ड - विष्टम्भन 13 ढ - कृताप्राण ।

---

* खञ्जकस्य लक्षणं तुम्बुरुणोक्तं यथा—प्रथमं कुटिलं कृत्वा घनमेकं द्रुतद्वयम् - गुर्वन्तं खञ्जकं नाम शम्यातालो निरन्तरः॥ हैलायास्तु तेनैव —चत्वारोऽथ नखाः पूर्वं द्विवक्रं तदनन्तरम् । पुनरप्येवमेव स्याच्छम्यातालो निरन्तरः । पादैर्द्वादशभिर्युक्तः । कार्याः शेषाश्चतुर्गुणम् । चच्चत्पुटस्य भेदोऽयं हेलाया विधिरुच्यते । वेश्याद्विजवधूनः च क्रीडारम्यकुटुम्बिनाम् । भवनप्रतिहाराणां योजयेत्तत्परिक्रमे॥ कोहलमते तु तस्याः

[1]कृशस्यापि हि कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
[2]व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च तपःश्रान्ते क्षुधान्विते ॥ ११५
[3]विष्कम्भनकृतप्राणः[4] कृशः क्षामोदरस्तथा ।
[5]क्षामस्वरकपोलश्च दीननेत्रस्तथैव च ॥ ११६
शनैरुत्क्षेपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ।
कम्पनं चैव गात्राणां [6]क्लेशनं च तथैव हि[7] ॥ ११७
[8]दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
विकूणनं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ॥ ११८
स्थूलस्यापि हि[9] कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ।
समुद्वहनभूयिष्ठा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥ ११९
[10]विष्कम्भगामी च भवेन्निश्वासबहुलस्तथा ।
श्रमस्वेदाभिभूतश्च व्रजेच्चूर्णपदैस्तथा ॥ १२०
मत्तानां तु गतिः कार्या मदे[11] तरुणमध्यमे ।

न्धितं प्राणो बलं येन । विकूणनं सङ्कोचनं विमर्दनमिति मिश्रपरिहारार्थम् । स्थूलस्येति महाकायस्य श्रमकृत्स्वेदः ।

---

1 प - कृशस्याप्यभिनेयावै 2 द - व्याधिग्रस्तस्य च तथा तपःशान्तस्य चैवहि 3 द - विष्टम्भन 4 न - कृतःप्राणः 5 द - क्षामस्वरश्चैवभवेत् 6 द - क्लेशेन च 7 ड - च 8 द - दूताध्वगस्यापि गतिःशनैः 9 ड - तु 10 द - विष्टम्भ 11 द - पदे ड - मन्दे ।

"चत्वारो लघवः पूर्वमन्ते च गुरुणी तथा । पुनरप्येवमेव स्यान्मात्रा ह्यधमजातिषु । प्रयोक्तव्याध्रुव हेला तालश्चचत्पुटस्य च ॥ उद्यानभवनक्रीडादीपिकालोकने तथा । भविष्यन्नायके चैव कन्यानां टक्करागतः । मालववेसरिकाख्यो रागोऽत्र विहितः सदा॥ इति । विलम्बितालक्षणं तु कोहलेन "लघुनी गुरुणीचैव लघू आद्यन्तयोर्गुरू विलम्बिता ध्रुवा ज्ञेया षट्पितापुत्रभङ्गकृत् । सर्वासामेव नारीणामभिसारपरिक्रमे । सौम्या तु द्विपदीचात्र गेया मालवकैशिके ॥" इति ।

वामदक्षिणपादाभ्यां [1]घूर्णमानाऽपसर्पणैः ॥ १२१
[2]अवकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ।
विघूर्णितशरीरा च [3]करैः [4]प्रस्खलितैस्तथा[5] ॥ १२२
उन्मत्तस्यापि कर्तव्या [6]गतिस्त्वनियतक्रमा ।
[7]बहुचारीसमायुक्ता [8]लोकानुकरणाश्रया ॥ १२३
[9]रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ॥ १२४
गायत्यकस्माद्धसति [10]सङ्गेचापि न सज्जते[11] ।
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यपि वा पुनः ॥ १२५
कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते[12] ।
कदाचिदुपविष्टस्तु[13] [14]शयानः स्यात्कदाचन ॥ १२६
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्तो भवति ह्येवं[15] तस्यैतां[16] कारयेद्गतिम् ॥ १२७
स्थित्वा नूपरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
[17]बद्धां चारीं तथा चेवं कृत्वा स्वस्तिकमेव च ॥ १२८
अनेन चारीयोगेन [18]परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
बाह्यभ्रमरकं चैव [19]रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥ १२९

---

1 ड - घूर्णमानोऽपसर्पणैः 2 ड - अपकृष्टे 3 ड - पदैः 4 द - प्रचलितैः 5 द - अथ 6 न - गतिस्तु नियत ड - गतिश्च ।नेयत द - गतिस्त्वभिनयक्रमा 7 द - बाहु 8 द - लोकार्थं 9 न - रूक्षस्फन्दित ड - रूक्षस्फाटिक प - रूक्ष-स्फुरित 10 न - रुदतीह तथा पुनः 11 द - संइते 12 ड - अवतिष्ठति 13 प - उपतिष्ठति 14 ड - शयितः स्यात् 15 ड - एष 16 प - तस्य तां 17 ज - बध्वा 18 ड - परिक्रम्य चतुर्दिशम् 19 द - रङ्गकोणं तु योजयेत् ।

त्रिकं सुवलितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सह गतिर्भवेत् ॥ १३०
[1]त्रिविधा तु गतिः कार्या खञ्जपङ्गुकवामनैः ।
विकलाङ्गप्रयोगेण [2]कुहकाभिनयं प्रति ॥ १३१
[3]एकः खञ्जगतौ [4]नित्यं स्तब्धो वै चरणो भवेत् ।
तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः ॥ १३२
[5]स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ।
[6]गमनेन निषण्णः [7]स्यादन्येन चरणे न तु ॥ १३३
इतरेण [8]निषीदेच्च क्रमेणानेन वै व्रजेत् ।
एषा [9]खञ्जगतिः कार्या तलशल्यक्षतेषु[10] च ॥ १३४
[11]पादेनाग्रतलस्थेन गतिः कार्याञ्चितेन तु[12] ।
निषण्णदेहा पङ्गोस्तु[13] [14]नतजङ्घा तथैव च[15] ॥ १३५

पद्भ्यां सह विपर्ययगतैरिति पादचेष्टा तथा करकर्मण्यनुवर्तनीयेति । कुहकाः अधमा लिङ्गिन इति केचित् । कुहकशब्देन हास्यरस इत्येतत् । तले पादतले [1]शल्यादिक्षतमस्य तस्मिन् गतिमाह पादेनाग्रतलस्थेनेति * नर्कुटः ।

1 ड - विविधानुगतिः 2 द - कुहना 3 ड - एतत् 4 द - नित्यस्तब्धो 5 न - स्तब्धेनोद्वाहनं द - स्वयैनोत्थापनं (?) 6 द - आदर्शे - श्लोकार्धं न दृश्यते 7 ड - विषण्णः 8 ड - विषीदेत् 9 न - खण्डप्रयोगेषु 10 न - कृतेषु 11 न - पुनरग्रतले गम्ये 12 ड - अञ्चितेन व्रजेत्तथा 13 न - कार्या तु प - कर्तव्या 14 द - नते जङ्घे 15 ढ - तु ।

1 कस्यादि

* नर्कुटस्य लक्षणं यथा--"गुरुणी लघुनी गद्विद्विरभ्यस्ते प्रयोजयेत् । तद्ध्रुवा नर्कुटं प्रोक्तमेतदर्धेन नर्कुटी ॥ शकारेण प्रयोक्तव्यं हास्ये विटविदूषकैः ! नर्कुटं नर्कुटे वृत्ते हिन्दोलस्य तु भाषया ॥" इति । तुम्बुरुणापि "वेश्याचेटविटप्रेष्यस्त्रीविधानां नियोजयेत्" इति नर्कुटीनर्कुटयोर्विनियोग उक्तः ॥

सर्वसंकुचिताङ्गा च [1]वामने गतिरिष्यते ।
न तस्य विक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य च ॥ १३६
सोद्वाहिता चूर्णपदे सा कार्या कुहकात्मिका ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता[2] ॥ १३७
अङ्गकाव्यकृतं [3]हास्यं हास्यं नेपथ्यजं[4] स्मृतम् ।
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ॥ १३८
[5]यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत्[6] ।
[7]यदा तु बकवद्गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥ १३९
[8]अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः ।
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः[9] ॥ १४०
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः ।
[10]चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु माण्डितः[11] ॥ १४१
यस्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ।
तस्मात्तु [12]प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यं च तत्त्वतः॥ १४२
[13]गतिप्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ।

---

[1]प्रवेश इति यद्यस्मादीदृशः प्रवेश्यमानः पात्रविशेषः रङ्गे भवति ततोऽङ्गहास्यमिति । प्रवेशपदेन नाट्य एव रसो न लोक इति दर्शयति । असंबद्धं निरर्थमनुचितं च, तद्व्याचष्टे अनर्थकैरश्लीलैश्चेति, अश्रियमशोभां रातीति रेफस्य लत्वम् । तस्मादिति त्रिप्रकारं हास्यमाश्रित्य क्वचिदेकः प्रकारः क्वचित् द्वौ

---

1 ढ - वामेन 2 ड - समन्विता 3 ड - वाक्यकृतं 4 ड - नैपथ्यजं 5 ड - च ईदृशः न - यदीदृशो भवेद्विप्राः अङ्गहास्यं तु तत्स्मृतम् 6 ढ - तत्स्मृतम् 7 द - अयं श्लोकः "काव्यहास्य"मिति श्लोकस्यानन्तरं नेपथ्यहास्यलक्षणमिति दृश्यते लेखकप्रमादात् । 8 द - आयतत्वाश्वतत्वाच्च (?) हास्यं नेपथ्यजं तु तत् 9 ड - असंबन्धप्रभाषणात् 10 द आदर्शे अयं श्लोको न वर्तते 11 प - गैरिकादिविभूषणैः 12 ड - प्रकृतीर्ज्ञात्वा 13 प - गतिं ।

1 पङ्क इतीयमन्यस्मात् ।

[1]स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥ १४३
तथा दक्षिणहस्ते च[2] कुर्याच्चतुरकं पुनः[3] ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ॥ १४४
[4]पर्यायशः [5]संनमयेल्लयतालवशानुगः ।
[6]स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥ १४५
[7]अलाभलाभाद्भुक्तस्य[8] स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ।
[9]कार्या चैव हि नीचानां चेटादीनां परिक्रमात् ॥ १४६
अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाश्च ते पुनः ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ॥ १२७
[10]शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।

कश्चित्सर्व इत्यनेन क्रमेण बिदूषकः स्वामिनः प्रकृतिं राजामात्यश्रेष्ठि[1]प्रकृति-भावं चित्तवृत्तिं करणीयं ज्ञात्वा विभागः कार्यः । [2]न च राजनि संनिवृत्तेऽश्लीलभाषणं समुचितम् । एवं सर्वत्रोह्यम् ।

गत्युपयोगिनं वृत्तान्तमस्याभिधाय गतिमाह—स्वभावजायामिति । अनावेशे सति [3]बकवद्गमनस्योक्तत्वात् । लयो विलम्बितः, तालः प्लुतलघुगुरुप्राय इह स्वीकृतः । [4]अन्या द्रुतलयत्वेन प्लुतकालमानाद्बाहुल्येन [5]शोकादिः स्वभावजा । गर्वात्मकोऽपि विकारो भवतीत्याशयेनाह अलाभलाभादिति । अलाभः लाभपूर्वकाल्लाभात् । भुक्तं वस्त्राद्युपलक्षयति । भयादौ तु [6]परित एवास्य

ड - सभावजाया 2 ड - हस्तं च ढ - हस्तं तु ड - ततः ढ - तथा 4 ड - पर्यायतः 5 न - संनमेत्तत् ड - संनमेत प - स्वभावजाता 7 ड - अलभ्य 8 ड - भक्षस्य द - उत्कस्य 9 द - मातृकायामयं श्लोको न वर्तते 10 ड - इदं श्लोकार्धं नसंज्ञकादर्शेऽत्रैव वर्तते । प - मातृकायां तु "अलाभलाभा"दिति श्लोकार्धानन्तरमेव । जझढडत मातृकासु तु न विद्यते ।

1 प्रभृति 2 स हि 3 वक्रत्वं गमनस्य 4 न्यायतरं चरत्वेन प्लुतकालः 5 अद्यशोकादिः क - अन्यशोकादिः 6 प्रोक्तं न प्राक्.

गतौ नमेत चेटानां दृष्टिश्चार्थविचारिणी[1] ॥ १४८

[2]वस्त्राभरणसंस्पर्शैर्मुहुर्मुहुरवेक्षितैः ।

[3]गात्रैर्विकारविक्षिप्तैर्लम्बवस्त्रस्रजा तथा ॥ १४९

[4]सगर्विता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।

[5]जात्या नीचेषु योक्तव्या[6] विलोकनपरा गतिः॥ १५०

क्रमः । (शकारस्यापीति) शकारबहुला यस्य भाषा स शकारः । शकारोपलक्षितशकादिजनपदवासीत्यन्ये, यद्वक्ष्यते 'शकाराभीरचण्डाल' (अध्या १७—६०) इत्यादि । हीनाशय उत्तमपदेऽभिरोपितः शकार इत्यन्ये ।

[1]अध्वहारस्य श्लोकः—

प्राकृतेऽपि शकारस्य विभूतिर्न प्रसिद्धये ।
तद्विभूतिरपभ्रंशे तापस्येव प्रकाशिता[2] (?) ॥

ममापि चात्रार्थे श्लोकः—

लब्धापशब्दघटना विधुतश्च धर्मः
स्वार्थप्रतीतिकलनां प्रति का कथैव ।
[3]मूर्धन्यतां गमयता भवता शकारः
शक्नोति यत्र न विधे हृदि किं न्यधायि ॥

तथा—

सकलजनतालभ्यः सोऽयं शकार इति स्फुटं
विरचयति यन्मूर्धन्यत्वं विशुर्हतलक्षणा ।
हततनुरियं लोके जातापशब्दपरम्परा
परिचयमयी वार्ता कीर्तिं निकृत्य निकर्तनी ॥ इति

प्रतिज्ञाचाणक्ये तन्महाकविना भीमेन राजापि विन्ध्यकेतुः शकार इति भूयसा व्यवहृतः । वस्त्राभरणसंस्पर्शालोकनगर्वयोगोऽत्र पक्षे क्लिष्ट-

---

1 न - अर्धनिमेषिणी 2 न - वज्राभरणसंस्पर्शै 3 द - मातृकायां श्लोकार्धं नास्ति 4 ड गर्विता चूर्णपादस्य 5 श्लोकोऽयं द मातृकायां न वर्तते 6 ज - कर्तव्या ।

---

1 अथ हासस्य 2 प्रकाशिका 3 मूर्धन्यतोऽङ्गममता ।

असंस्पर्शाच्च लोकस्य [1]स्वाङ्गानि विनिगूह्य च ।
म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादयः[2]॥ १५१
तेषां देशानुरूपेण[3] कार्यं गतिविचेष्टितम्[4] ।
पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ॥१५२
स्वस्वजातिसमुत्थेन स्वभावेन गतिर्भवेत्[5] ।
सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः॥ १५३
या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
[6]आलीढं स्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम्॥ १५४
जानूपरि करं [7]ह्येकमपरं [8]वक्षसि स्थितम् ।
[9]अवलोक्य दिशः[10] सर्वाश्चिबुकं बाहुमस्तके ॥ १५५
गन्तव्यं विक्रमैर्विप्राः पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
[11]नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ॥ १५६
सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ।
शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानं च योजयेत् ॥ १५७

तरः न चार्यदेशजातिः शकारः कश्चित्प्रसिद्धः, म्लेच्छजातीनां पृथगेव निर्वक्ष्यते "म्लेच्छानां जतयो यास्तु" इत्यादिना, तस्मादिहायमीदृश एव शकार इति युक्तम् ।

प्रभविष्णुनेति वचनादिदं सूचयत्यसाववतरणप्राधान्येन, ये ऋक्षवानरादयो जाम्बवत्सुग्रीवाङ्गदहनूमत्प्रायाः, तेषामेवेयं गतिः । अन्येषां तु स्वजात्यानुरूप्येणैव । तस्यैवेत्यालीढस्यानुगतं गात्रं वामभागगमनमित्यर्थः ।

---

1 ड - अङ्गानि 2 द - पुलिन्दाद्या द्विजोत्तमाः 3 ड - गतिविचारेण 4 द - विचेष्टितैः 5 द - प्रतियोजयेत् 6 ड - आलीढस्थानकं 7 ड - चैकं 8 न - चोपरि द - चैव स्वस्थितम् 9 द - विलोलितं शिरः कृत्वा न - विलोकितं शिरः कृत्वा 10 ड - दृशः 11 श्लोकोऽयं दसंज्ञके नास्ति ।

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेताः प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ॥ १५८
[1]नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च[2] लोकतः ।
[3]अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥ १५९
स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभाषणेषु च[4] ।
आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च[5] ॥ १६०
[6][स्थानान्येतानि नारीणामथ लक्षणमुच्यते] ।
[7]वामः स्वभावतो यत्र पादो विरचितः समः ॥ १६१
तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
प्रसन्नमाननमुरः समं यत्र समुन्नतम् ॥ १६२
लतानितम्बगौ हस्तौ स्थानं ज्ञेयं तदायतम्* ।
[दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ १६३
वामः समुन्नतकटिश्चायते स्थानके भवेत् ।
आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च[8] ॥ १६४
चिन्तायां चावहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत्]
[9]रङ्गावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥ १६५

---

1 ड - नोक्ताश्च 2 ड - ताश्चापि 3 द - आदर्शे श्लोकस्यार्धं न वर्तते 4 ड - आभरणेषु च 5 द - वा 6 द - आदर्श एव दृश्यते 7 ढ - स्थानकत्रयलक्षणविनियोगपाठः कखगघचभम - आदर्शेषु समान एव। कुण्डलीकृतस्तु पाठो तदन्येष्वादर्शेषु दृश्यते। जायसेनापतिशार्ङ्गदेवकुम्भकर्णैः पूर्वः पाठ एव गृहीतः, भोजदेवेन त्वपर इति ज्ञायते। 8 ढ - निर्वहणेषु च - ढ निर्बलेषु च 9 द आदर्शे श्लोकद्वयं न वर्तते। ड - आदर्शे वर्तते.

* आयतं स्त्रीणामेव स्थानकमिति केचित्, रङ्गावतरणारम्भे पुरुषाणामपीति परे ॥

मन्मथेर्ष्योद्भवं कोपं तर्जन्यङ्गुलिमोटनम् ।
निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनं मानावलम्बनम् ॥ १६६
स्थानेऽस्मिन् संविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
[[1]समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥
समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्थं तु तद्भवेत्] ।
[2]पुरो विचालितस्त्र्यश्रस्तदन्योऽपसृतः समः ॥ १६८
पादस्तालान्तरन्यस्तस्त्रिकमीषत्समुन्नतम् ।
पाणिर्लताख्यो यत्रैकस्तदन्यस्तु नितम्बगः ॥ १६९
अवहित्थं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः ।
[3]विलासलीलाबिब्बोक[4]शृङ्गारात्मनिरूपणे[5] ॥ १७०
स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं [6]भर्तृमार्गावलोकने ।
[स्त्रीणामेतत्स्मृतं[7] स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥ १७१
निश्चये परितोषे च वितर्के [8]लज्जिते तथा] ।
पादः [9]समस्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाञ्चितः ॥ १७२
सूचीविद्धमविद्धं वा [10]तदश्वक्रान्तमुच्यते ।
[11]स्खलितं घूर्णितं चैव गलिताम्बरधारणम् ॥ १७३
कुसुमस्तबकादानं परिरक्षणमेव च ।
वित्रासनं सललितं तरुशाखावलम्बनम् ॥ १७४

1 द - समस्थितो वामपादस्त्र्यश्रस्तालान्तरोऽपरः 2 ड - श्लोकद्वयं—कादि चान्तेषु भमयो श्च वर्तते, नान्येषु । 3 ड - अयं कखगघचछडभम - आदर्शेष्वेव ड - विवाहलीलालावण्ये 4 ड - शृङ्गारादि 5 क - निरूपणैः 6 ड - तथा 7 द - स्थितं 8 ड - चिन्तने 9 ड - समुत्थितः द - समस्थितस्त्वकः 10 द - ह्यश्वक्रान्तं तदुच्यते 11 दनजझठप - मातृकासु श्लोकद्वयं न दृश्यते ।

स्थानेऽस्मिन्संविधानीयं स्त्रीणामेतत्प्रयोक्तृभिः ।
[2][शाखावलम्बने कार्यं स्तबकग्रहणे[1] तथा ॥ १७५
विश्रामेष्वथ नीचानां[3] नराणां चार्थयोगतः[4]]
[5]स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ॥ १७६
[6]भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चेत्समुपस्थिता ।
एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ॥ १७७
[7]पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम्[8] ॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ।
ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम्[9] ॥ १७९
दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपार्श्वे विनिक्षिपेत् ।
तेनैव समकालं च [10]लताख्यं वामकं भुजम्[11] ॥
दक्षिणं विनमेत्पार्श्वं न्यसेन्नाभितटे ततः[12] ।
नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥ १८१

स्खीलतमिति पदम्। [1]तथा विशेषेण च्युत इत्यर्थः। प्रकृतिसंस्थितामित्यविशेषोक्ता प्राधान्यात्प्राथम्यात् [2]तदस्ति(?)गतिरित्युच्यते । [3]कृत्वावहित्थमित्यादि । वामश्चेति । [4]लताख्यं बाह्यपार्श्वे कनिष्ठाङ्गुलिदेशे ।

---

1 न - ग्रहणं 2 श्लोकोऽयं कादिचान्तासु मातृकासु न वर्तते 3 ड - देवानां 4 द - नराणामर्थयोगतः 5 श्लोकोऽयं कादिछान्तेष्वेव वर्तते 6 छ - भग्नेऽवस्थानके 7 श्लोकार्धमिदं कखगचछेषु न वर्तते 8 ड - करम् 9 द तालमात्रं समुत्क्षिपेत् 10 ढ - तालाख्यं 11 द - वामपादकम् 12 द - पुनः ।

---

1 क - पदं 2 क - तमस्ति 3 क - कुलावहित्थामिति ख - तूलावहित्थमिति 4 ख - लतास्यं ।

ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं[1] च दक्षिणम् ।
लीलयोद्वाहितेनाथ [2]शिरसानुगतेन च ॥ १८२
[3]किंचिन्नतेन[4] गात्रेण गच्छेत्पञ्चपदीं ततः ।
यो विधिः पुरुषाणां तु[5] रङ्गपीठपरिक्रमे ॥ १८३
स एव प्रमदानां वै कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ।
षट्कलं तु न कर्तव्यं[6] तथाष्टकलमेव च ॥ १८४
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं[7] तद्भवेत्स्त्रियाः ।
सयौवनानां नारीणामेवं कार्या गतिर्बुधैः ॥ १८५
[8]स्थानीया याः स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतिम् ।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ॥ १८६
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥

यो विधिरिति वामवेधं ततः कुर्यादिति। अतिदेशेन चेदं दर्शयति यावती काचिद्रसप्रकृतिदेशकालापेक्षा नृणां गतिरुक्ता सा सर्वैवोक्तविलासरूपप्रकारानुविद्धा[1] स्त्रीणामपि विवक्षिता । [2]दिक्कलापरिमाणत्वं यत्र शोभोदात्तं तत्र विशेषमाह । एतत्प्रागेव व्याख्यातं चतुष्कलादभ्यधिको न स्त्रीणां मानविधिरिति । अष्टकलग्रहणं तदप्यधिकं मानं पुरुषेष्वपि नास्तीति सूचयति । अन्यथा षट्कले निषिद्धे [3]काष्टकलस्य संगतिस्तन्निषेधेन । स्थानीया मध्यमवयसः, अत एव मध्यमप्रकृतित्वमनूद्यम् । [4]आद्यं दक्षिणम् । परिवाहितमिति

1 ङ - पादं 2 ङ - शिरसोऽनुगतेन द - शिरसात्र 3 सार्धं एकः श्लोकः कखङढ - मातृकास्वेव 4 द - नमत 5 द - हि 6 द - षट्कलं तत्तु कर्तव्यं न - न प्रयोक्तव्यं 7 द - खेदने 8 ङ - स्थवीयसीनामेतासां ।

1 ख - रूपानुविद्धा 2 क - दिक्कालपरिमाणत्वं ख - दिक्काल 3 क - काष्ठकलास एकत्रिकः ख - काष्ठकलासंकेतिकं तन्निषेधेन 4 ख - अथ ।

कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥ १८८
[1]किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्ध भुजविक्रमा ।
स्थानं कृत्वावहित्थं च[2] वामं चाधोमुखं भुजम् ॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ॥
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ।
या पूर्वमेवाभिहिता [3]ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥ १९१
स्त्रीणां कापुरुषाणां च [4]ततोऽर्धार्धं तु[5] योजयेत् ।
मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद्गतिचेष्टितम् ॥ १९२
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ।

सविभागमधमानां गतिमाह प्रेष्याणामित्यादि । उद्भ्रान्तगामिनीति समदविकारा, आविद्धो वर्तनाबहुलो बाहुजानां [1]विक्रमस्य नार्या अर्धमिति नपुंसकलक्षणा तृतीयप्रकृतिरुच्यते, [2]समप्रविभागविवक्षया चार्धनपुंसकमिति समासः [3]उदात्तत्वं पुरुषाणां लालित्यं योषितां गतौ । गति रिति चतुस्ताला चतुष्कला च, अनुत्तमस्त्रीणां द्वितालां द्विकलेति ततोऽप्यर्धा कापुरुषाणां, तत्कर्मकराणामेकताला [4]एककला चेति । किमुत्तमानामेवेयं स्थाने दर्शयति मध्यमोत्तमानां नृणां [5]अपुंसां यद्गतिचेष्टितं तदेव तदोदात्तमध्यमोत्तमनीचानां स्त्रीणां तथा तत्कर्मकराणां कुर्यादित्युत्तमग्रहणम् ।

---

1 ड - क्वचित् 2 च - तु 3 द - पूर्वमेव वि हेता 4 द - तदर्धेन तु
5 ड - च ।

---

1 क - विक्रमः स्यात् 2 क - संप्रति विभाग 3 क - उदारत्वं 4 क - द्विकला
5 ख - अयं सा ।

बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा[1] ॥ १९३

न तस्यां[2] सौष्ठवं कार्यं प्रमाणं न प्रयोक्तृभिः ।

[3][तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ॥ १९४

नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत्]

विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसकैः[4] ॥ १९५

स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।

[5]व्याजेन क्रीडया वापि तथाभूयश्च वञ्चनात् ॥ १९६

स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।

[6]धैर्योदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥ १९७

[7]स्त्री पुमांसं त्वभिनयेद्वेष[8]वाक्यविचेष्टितैः ।

सर्वग्राहकं दर्शयितुं यत्रोत्तमादिविभागो नोद्भिन्नः तत्र गतिमाह बालानामपीति । तद्भावगमनादिति । यदेव रूपं यो गृह्णाति तदीयैव तस्य गतिः । विपर्ययपरिग्रहे च विशिष्टार्थं [1]कारणमाह व्याजेनेति । व्याजः कस्यचित्कार्यस्य साधनाय, यथा विदूषकस्य संकेतस्थाने चेटिकावस्त्रधारणम् । क्रीडा-यथा इष्टजनस्याकृतौ नायिकानाम् । वञ्चनादिति यथा विदूषकं वञ्चयितुं चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम् ।

अपिचेति ग्रहणात् स्त्रीपुंसयोर्नपुंसकेन सह तस्य च ताभ्यां सह विपर्ययं दर्शयति । अत्रैव विपर्यये गतिविपर्ययप्रसङ्गेन व्यभिचारिभावसात्त्विकोपाङ्गाद्यभिनयविपर्ययमप्याह धैर्यौदार्येणेति । [2]धैर्यौदार्ये सामान्याभिनयोक्ते । ताभ्यां भावा उपलक्ष्यन्ते । बुद्ध्येति स्थायित्वम्, सत्त्वेनेति सात्त्विकाः, कर्मणेति [3]स्थानकादिविषयः, वेषेति आहार्यप्रकाराः, वाक्येति वाचिकगतसंस्कृतादिप्रयोगः, चेष्टितैरिति अन्तरालस्थाने त्रिपताकादयः ।

---

1 ड - गतिविक्रमा 2 द - तस्य ड - तस्याः 3 - अयं श्लोकः कादिछान्तेष्वादर्शेषु न वर्तते 4 ढ - नपुंसके 5 न - व्यायामेन क्रीडयापि 6 ड - धैर्योदारेण 7 ड - न स्त्रीपुंस 8 प - एष छ - एव ।

1 ख - करणं 2 ख - धैर्यौदार्या 3 क - सात्त्विकादि ।

स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः [1]प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥ १९८
[2]मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान्स्त्रीभावमाचरेत्।
[[3]जातिहीनाश्च[4] या नार्यः पुलिन्दशबरा ङ्गनाः॥ १९९
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः।
व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथा पुनः[5]॥ २००
स्वस्थानां चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत्।
उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि वा ॥ २०१
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम्]।
[6]तथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च[7] ॥ २०२
नानाभावसमायुक्तस्तथैव[8] शयनाश्रयः।
विष्कम्भिताञ्चितौ पादौ [9]त्रिकं किंचित्समुन्नतम् ॥
[10]हस्तौ कट ूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने।

यथास्थानकगतैः पूर्वपश्चाद्भावि तथोपवेशनात्मकमासनमपीति तद्विध-माह तथासनविधिरिति। तथैवेति गतौ [1]हि शयनमपि पूर्वपश्चाद्भावि शयनाश्रय इति शेषः; विष्कम्भेन वैशाखस्थानकोचितेन विस्तारेणाञ्चितौ विस्तीर्णान्तरौ सुन्दरौ पादौ, न त्वत्राञ्चितपादलक्षणयोगः। स्वस्थे पुंसि यदुपवेशनमासनपीठिकादौ तत्र त्रिकमुन्नतं स्यादिति संबन्धः। "इति शब्देन वाक्यार्थः,स्यादित्यत्र कर्तव्याख्येय" इति स्यादिति। हस्ताविति कर्कटरूपौ

---

1 ङ - प्रेषिताप्रेषितैः 2 ङ - मृदुमन्द द - मृदुसत्व 3 श्लोकत्रयं कादि छान्तेषु न दृश्यते 4 ङ - विजातीयास्तु 5 ङ - तथैव च न - तथापरः 6 छादिसकलादर्शेषु—अथासनविधिः 7 ङ - नृणां स्त्रीणां विशेषतः द - वा 8 ङ - तथा च 9 ब - वक्षः 10 स्वस्थाद्यासनलक्षणविनियोगश्लोकाः नम - मातृकयोः पाठभेदतया दृश्यन्ते। नमातृकापाठस्तु भमपाठक्रम एव दीयते संवादबाहुल्यात्

---

3 क - गते ख - गतो

पादः प्रसारितः किंचिदेकश्चैवासनाश्रयः ॥ २०४
शिरः [1]पार्श्वानतं चैव सचिन्त उपवेशने ।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥ २०५
संप्रणष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने[2] ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा [3]चापाश्रयाश्रितः ॥ २०६
[4]मूर्छामदश्रमग्लानिविषादेषूपवेशयेत् ।
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु संयुक्तैः[5] पादजानुभिः ॥ २०७
[6]व्याधिव्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथाचोत्कटिकं स्थानं[7] स्फिक्पार्ष्णीनां समागमः ॥
पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि[8] च ।
विष्कम्भितं पुनश्चैव [9]जानु भूमौ निपातयेत् ॥ २०९

समाहारद्वन्द्वे । संप्रणष्टशब्देनेन्द्रियमात्र[1] इति पाठः मन इति पाठे प्रोच्यत्वे कृते त्वध्याहृत्य संगतिः कार्या । अपाश्रयन्तीत्यादिकमाश्रितम् । उपवेशयेदिति स्वार्थे णिच आचार्ये वा कर्तृभूतमात्रम्, आचार्यास्तु बाहू प्रसार्यैवासने उपवेशयेत् विश्रामयेदित्याहुः । पिण्डितत्वमङ्गानां जानुविश्लेषादूर्ध्वकायं कुटिलीकरोतीत्युत्कटं [2]संज्ञायां कुटते[3] । अत्र च विरलत्वं जानुनोः स्फिग्भ्यां भूमेः परामर्शः[4], पूर्वत्र तु नैतदुभयमपीति विशेषः । पित्र्य इति श्राद्धादौ, निवापसलिल इति पितृतर्पणे प्रतिग्रहार्थं परस्य सलिलदाने तत्प्रतिग्रहे च । सन्ध्याशब्देन तदवसरोचितं जपध्यानादि । विष्कम्भितमिति विस्तारितमेकं

---

1 ड - पार्श्वगतं छ - पार्श्वोन्नतं 2 ड - शोकौत्सुक्योपवेशने 3 न - चोपाश्रयाश्रितः 4 प - मोहमूर्छामदग्लानि 5 ढ . संयुक्तः 6 द - व्रीडावहित्थास्वध्याने 7 छ - उत्कटकस्थान ढ - उत्कुटिकस्थानं 8 च - आचमनेषु 9 ढप - जानुं ।

---

1 क - शब्देन विशेषणेन संप्रणष्टेन्द्रियमात्र 2 क - पुंसंज्ञायां 3 क- कुटेः 4 क - परस्पर्शः ।

[1]प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
[2]महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥ २१०
देवाभिगमने कार्यं[3] रुषितानां प्रसादने[4] ।
शोके [5]चाक्रन्दने तीव्रे [6]मृतानां चैव दर्शने ॥ २११
त्रासने च कुसत्त्वानां नीचानां चैव याचने[7] ।
[8]होमयज्ञक्रियायां च [9]प्रेष्याणां चैव कारयेत् ॥ २१२
मुनीनां नियमेष्वेव भवेदासनजो विधिः ।
*तथासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः ॥ २१३
स्त्रीणां च पुरुषाणां च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा ।
[आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च] २१४
देवानां नृपतीनां च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः ।
[10]पुरोधसाममात्यानां [11]भवेद्वेत्रासनं तथा ॥ २१५

भूमौ जानु द्वितीयं यथास्थितं, यन्त्रनिकटढौकगमनशंक्यं सन्तापादिभयात् । तत्र च कार्यं मन्त्रं तदुपलक्षणम् । होमादिकरणेष्विति । अभिगमनं वन्दनम् । शोके चेति नीचानामिति सर्वत्रात्र संबध्यते । नीचानां शोकजनितो यस्तीव्राक्रन्दस्तत्रैव, नीचा यदा मृतमवलोकयन्ति, संबन्धमात्रे षष्ठीत्युभयप्राप्त्यभावान्न नियमः । कुसत्त्वाः शिवादयः यदा नीचानां त्रासयन्ति तदा । नीचा यदा किंचिद्याचन्ते तदा जानुद्वयक्षेपो भूमौ ।

अथासनात्मककालसंनिवेशप्रसङ्गेन तदधिकरणेषु विधिमाह तथासनविधिरिति । बाह्यः सर्वजनविषयः आभ्यन्तरो राजोचितः ।

---

1 द च - प्रिय 2 द - महीमुखाभ्यां 3 ड - चैव 4 च - च सांत्वने द - च याचने 5 द - चाक्रन्दकामेन 6 ढ - भूतानां 7 ढ - दर्शने 8 द - शेष छ - सोम 9 छ - प्रेक्षाणां चैव योजयेत् 10 न - पुरोधः श्रेष्ठयमात्यानां 11 द - भवेदर्धासनं * सकलेष्वादर्शेषु "अथासनविधिः" इति ।

मुण्डासनं तु[1] दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां[2] [3]कुमाराणां कुथासनम् ॥ २१६
एवं राजसभां प्राप्य [4]कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
स्त्रीणां [5]चैवासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥ २१७
सिंहासनं तु राज्ञीनां देवीनां मुण्डमासनम् ।
[6]पुरोधोऽमात्यपत्नीनां दद्याद्वेत्रासनं तथा ॥ २१८
भोगिनीनां [7]तथा चैव वस्त्रं चर्म कुथापि वा ।
[8]ब्राह्मणीतापसीनां च पट्टासनमथापि च ॥ २१९
[9]वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि[10] मसूरकम्[11] ।
शेषाणां प्रमदानां च भवेद्भूम्यासनं द्विजाः ॥ २२०
एवमाभ्यन्तरो[12] ज्ञेयो [13]बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥ २२१

---

[1]मुण्डासनं चातुरी, [2]मसूरकं वस्तुशून्यं, काष्ठासनं [3]पीठकं, वेत्रलताकृतं वेत्रासनं वेत्रासनादन्य एव रूढो वर्णकम्बलखण्डः विस्तारिकेत्यन्ये। राज्ञी राजवंश्या देवी, सेनापतिप्रभृतिपुत्र्यो राज्ञा परिणीता भोगिन्यः [4]संगृहीतकन्याः । भूमिरेवासनं भूम्यासनं । [5]एवमिति नरपतिसंनिधौ । अन्यदात्मस्वेच्छयेति दर्शयति तथा स्वगृहेति । वार्ताशब्देन सेनापतेरमात्यगृहगमन इत्यादि सूच-

---

1 ड - च 2 ड - द्विजातीनां न - द्विजानां च 3 ढ - कुमाराणां द - कुमाराणामथाशुभम् (?) 4 द - कार्यं आसनजो 5 ड - चाप्यासन 6 द - पुरोधसां तपस्वीनां भवेत् 7 द - पुनश्चैव कृत्वा चर्म कथा (कुथा ?) तथा 8 ड - ब्राह्मणीनां यतीनां च द - आदर्शेऽयं श्लोको न दृश्यते 9 न - वेश्यानां च प्रदातव्यं 10 ड - च 11 ड - मयूरकम् 12 ढ - अन्तःपुरे 13 द - बाह्यश्चासने

---

1 ख - दण्डासनं 2 क - पसूरकं 3 ख - पीठनं 4 ख - संगीतकन्या 5 क - एष विधिः ख - एष्विति ।

[1]नियमस्थो मुनीनां च भवेदासनजो विधिः।
[2]लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः॥ २२२
[3]ब्रुसीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि वा[4]।
[5]होमे यज्ञक्रियायां च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत्॥ २२३
स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः।
तेषामासनसत्कारः [6]कर्तव्य इह पार्थिवैः॥ २२४
समे समासनं दद्यान्मध्यमे मध्यमासनम्।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं भवेत्॥ २२५
उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो[7] बुधैः।
भूम्यासनं तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम्॥ २२६
नौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः[8]॥ २२७

यति। नियमस्थ इति कस्यचिदङ्गविष्टरोऽन्यस्य मृगाजिनम्। लिङ्गिनामिति। यथा शाक्यानां ब्रुसी, शैवानां मुण्डासनं, क्षपणकानां वेत्रवल्कलडिम्बकम्। तदेवाह ब्रुसीत्यादि। स्थानाय हिता वृद्धाः तन्निकटे व्यवस्थादृष्टादृष्टोपयोगिवृद्धा ये भवन्ति अत एवाह कुलविद्येति। आसनसत्कार इहास्यतामिति।

[1]तत्र विभागमाह सम इति तत्तुल्यजाति[2]विद्यः। सममिति त्वित्वाच्चासनापेक्षया मध्य इति किंचिदूनेन, मध्यममिति स्वासनात्प्रमाणतोऽप्यूनं हीन इति स्वापेक्षया भूम्या सह भूमिरेव इहास्यतामिति निर्देश्या स एव तस्यासनसत्कारः। काष्ठमिति एकमेव दीर्घं भरसहं पर्यङ्कं दर्शयितुं काष्ठमित्युक्तं न तु काष्ठमयमिति।

---

1 ढ - नियमस्थं ड - नियमस्य द - नियमस्थे 2 द - लिङ्गिनां चासनविधिः 3 ड - दण्डमुण्डब्रुसीप्रायं 4 ड - च 5 श्लोकार्धं द संज्ञके नास्ति 6 न - कर्तव्यो गुरुपार्थिवैः 7 ड - गुरूणामग्रतो 8 द - उपाध्याये गुरौ नृपे।

1 ख - तन्त्रविभागं 2 ख - विन्याससममिति।

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तने[1]।
उद्वाहितं [2]नतं चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥ २२८

[3][सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत्॥ २२९

उत्तानितमुखं चैव [4]प्रत्यङ्मुक्तकरं तथा।
समं नाम प्रसुप्तस्य[5] स्थानकं संविधीयते ॥ २३०

एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम्।
स्थानं प्रसारितं नाम [6]सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥ २३१

अधोमुखस्थितं चैव [7]विवर्तितमिति स्मृतम्।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ २३२

[8]अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलायां वचने[9] प्रभोः ॥ २३३

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र [10]स्रष्टौ करावुभौ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते] ॥ २३४

अथ शयनसंनिवेशनमाहाकुञ्चित(मिति) दिक् या निजशरीरस्य कुटिलीकरणात्सा स्यात्। बाहुमध्यमपसरेण विक्षेपयोगात् पार्श्वे संनिवेशनवशात्[1] पूर्वकायस्यापरकायस्योर्ध्वनयनं[2] नान्यशयनसंनिवेशात्।

---

1 न - विवर्तिते 2 न - नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् द - तथा चैव
3 श्लोकाः षट् आकुञ्चितादिलक्षणविनियोग निरूपकाः कखगघचद मातृकासु न वर्तन्ते 4 ड - स्रस्तमुक्तकरं 5 ड - तु सुप्तस्य 6 ड - खलु 7 ड - विवर्तन
8 न - हस्तोपरि 9 ज - वेशने 10 ज - स्रस्त।

---

1 ख - संनिवेशनात् 2 ख - शयनम्।

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः[1] ॥ २३५

[2]अतःपरं रङ्गपरिक्रमस्य
वक्ष्यामि कक्ष्यान्तरसंविधानम्[3] ॥ २३६

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम
द्वादशोऽध्यायः[4] ।

अर्थवशेनेति लौकिकेनेत्यर्थः । अथैतदुपसंहृताध्यायानन्तरावकाशं संगतिप्रदर्शनपूर्वकमाह अतःपरमिति । रङ्गे यत्परिक्रमात् परिक्रमणवृत्ते गत्यध्याये निरूपितं तदुपयोगः कक्ष्याविशेषविभाग इति शिवम् ।

यावद्गतिभेद(विधि)प्रकटनमध्यायमिह विवृणुते ।
स्मरमथनचरणसरसिजपरागभूतोऽभिनवगुप्तः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां गत्यध्यायो
द्वादशः समाप्तः ।

---

1 द - शाश्वतः 2 द - ज्ञेयं 3 ज - कक्ष्यादिविभागयुक्तम् 4 जादि बान्तेष्वादर्शेषु त्रयोदशोऽध्यायः । दमातृकायामस्मिन्नध्याये श्लोकसंख्या २०९ इति, आदितः २१४९ इति च लिखितम् ।

•

भ म मातृकाभिन्नपाठक्रमो द्वादशोऽध्यायः
गतिप्रचारः ।

एवं व्यायामसंजातं कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥ १

तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
यथामार्गरसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशनम् ॥ २

ध्रुवायां संप्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥ ३

स्थानं तु वैष्णवं कार्यमुत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा ॥ ४

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥ ५

कर्णाभ्यां बाहुशिरसी स्यातामष्टाङ्गुलस्थिते ।
[1]उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥ ६

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीं नाभिं तु संस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटस्थितः ॥ ७

[2]पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
पादोत्क्षेपश्च कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥ ८

चतुस्तालो द्वितालश्च तथा स्यादेकतालकः ।
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥ ९

द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
[[3]चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ।
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ॥

---

1 भ - ऊरुदेशाच्च   2 श्लोकार्धं भमातृकायां न दृश्यते   3 भ मातृकायां न वर्तते । म संज्ञके तु सार्धं श्लोकद्वयं कुण्डलीकृतम् ।

तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ।
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम् ॥
यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत्] ।
स्वभावेनोत्तमगतौ जानुं कुर्यात्कटीसमम् ॥ १०

युद्धचारीप्रचारेषु जानु स्तनसमं भवेत् ।
अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ॥ ११

संभ्रमोत्थानरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ।
दृप्तानां दैत्ययक्षाणां तथा पन्नगरक्षसाम् ॥ १२

चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्या तु गतिर्बुधैः ।
दिवौकसां तु शेषाणां मध्यमा गतिरुच्यते ॥ १३

तत्रापि चोत्तमा ये तु तेषां देवैः समा गतिः ।
पुळिन्दाः शबराश्चैव शेषा ये म्लेच्छजातयः ॥ १४

तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
जलाशयमृगव्याळपशुश्वापदपक्षिणाम् ॥ १५

देशजातिसमुत्थेन गतिं भावेन योजयेत् ।
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधैः ॥ १६

पादयोः पतनं सम्यक्प्रकुर्वीत यथाक्रमम् ।
स्थैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसंस्थितानाम् ।
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥ १७

चतुष्कलं तूत्तमानां मध्यानां द्विकलं भवेत् ।
तथा चैककलं पातं नीचानां संप्रयोजयेत् ॥ १८

यः समैः संहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
चतुष्कलश्च द्विकलस्तथा चैककलः पुनः ॥ १९

अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेत्संपरिवारितः ।
चतुष्कलस्तथार्धं च तथा चैककलो भवेत् ॥ २०

एवमेष तु विज्ञेयः कलानां गमने विधिः।
पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ॥ २१

पार्श्वाक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ ।
[1]रङ्गकोणोन्मुखो गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु ॥ २२
एवं गतागतैर्गत्वा पदानामेकविंशतिम् ।
वामबन्धं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥ २३
रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः ।
त्र्यश्रस्त्रिकोणे चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव ॥ २४
द्रुता गतिस्तु कर्तव्या द्विकलापादपातने ।
ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या द्विकला तत्र मध्यमे ॥ २५
द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत् ।
कलाप्रमाणं मध्ये च नीचे त्वर्धकला ततः ॥ २६
एवमर्धार्धहानिं तु कलानां संप्रयोजयेत् ।
उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत् ॥ २७
या गतिश्चैव मध्यानां न तां नीचेषु योजयेत् ।
उत्तमानां मयोक्ता तु गतिर्विप्रा यथायथम् ॥ २८
मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ।
वणिजां मन्त्रिणां चैव गतिः कार्या स्वभावजा ॥ २९
अतिक्रान्तपदैः सा तु द्वितालान्तरगामिभिः ।
कृत्वा नाभितटे हस्तमुत्थानं कटकामुखम् ॥ ३०
आद्यं चाराळमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वस्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ॥ ३१
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तैनै(न?)वाद्यक्रमेण तु ।
हासे त्वथ गतिः कार्या तथा खञ्जनवामने ॥ ३२
द्विकलार्धप्रयोगेषु कुहकाभिनयं प्रति ।
खञ्जे गतिस्तु कर्तव्या स्तब्धैकचरणाश्रया ॥ ३३
तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः ।
स्तब्धेनोन्नमनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥ ३४

---

1 सार्धश्लोकद्वयं भ संज्ञके न विद्यते ।

गमने च निषण्णः स्यात्तथान्यचरणाश्रये ।
एष खञ्जप्रयोगेषु तलशल्यक्षते तथा ॥ ३५
पादेनाग्रतलेनाथ गतिः कार्याञ्चितेन तु ।
निषण्णदेहा कर्तव्या नतजङ्घा तथैव तु ॥ ३६
सर्वसंकोचिताङ्गी च वामने गतिरिष्यते ।
न तस्यातिक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य तु ॥ ३७
उद्वाहिता चूर्णपदैः सा कार्या कुहकात्मिका ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ॥ ३८
अङ्गहास्यं कार्यहास्यं हास्यं नेपथ्यजं तथा ।
कुब्जः खञ्जोऽथ खलतिर्दन्तुरो विकृताननः ॥ ३९
यत्तादृशो भवेद्विप्रा अङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ।
[1]यदा तु बकवद्गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥ ४०
अत्यायतपदत्वाच्चाप्यङ्गहास्यो भवेत्तु सः ।
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकादिविभूषणैः ॥ ४१
यत्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यं नेपथ्यजं तु तत् ।
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः ॥ ४२
अनर्थवाक्यैर्विविधैस्तथा चाश्लीलभाषणैः ।
तस्य तु प्रकृतिं ज्ञात्वा तथा भावं विचक्षणः ॥ ४३
गतिप्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ।
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥ ४४
दक्षिणं चैव हस्तं तु कुर्याच्चतुरकं तथा ।
पार्श्वमेकं शिरश्चापि हस्तं चरणमेव च ॥ ४५
पर्यायतः सन्नमयेल्लयतालवशानुगम् ।
स्वभावजाता तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥ ४६
लाभे तथा च भुक्तस्य तुष्टे चापि गतिर्भवेत् ।
शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ॥ ४७

---

1 अयं श्लोको भ मातृकायां न वर्तते ।

वस्त्राभरणसंस्पर्शं सम्यक्पञ्चपदानि तु ।
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च ॥ ४८

परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत्कोणं ततः परम् ।
तत्रापि वामवेधं तु विक्षेपो दक्षिणेन च ॥ ४९

ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेदेतान्येव पदानि तु ।
एवं गतागतैर्गत्वा पदानि त्वेकविंशति ॥ ५०

वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च ।
एषा स्वभावगमने गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ ५१

अवस्थान्तरयोगे तु गतिं समनुबोधत ।
अस्वस्थकाश्रिते(?) चैव भयवित्रासयोस्तथा ॥ ५२

आवेगे च तथा हर्षे तथानिष्टश्रुतावपि ।
कालातिक्रमणे चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥ ५३

कार्ये आत्ययिके चैव दुःखिते चारिमार्गणे ।
अवरुद्धानुकरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥ ५४

गतिमेतेषु भावेषु द्विकलां संप्रयोजयेत् ।
दिव्यानां नृपतीनां च गतिरेवं विधीयते ॥ ५५

अत्रोच्यते कथं देवैः समा राज्ञां गतिर्भवेत् ।
दिव्या तु प्रकृतिर्ज्ञेया तथान्या दिव्यमानुषी ॥ ५६

मानुषी चैव मन्तव्या नाट्यवृत्तिक्रियां प्रति ।
दिव्या तु देवप्रकृती राज्ञां स्याद्दिव्यमानुषी ॥ ५७

अन्या या लोकसंस्था तु मानुषी सा प्रकीर्तिता ।
तस्माद्देवानुकरणे दोषस्तत्र न विद्यते ॥ ५८

गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसंभवा ।
चतुष्कलाप्रमाणेन सविलासा तथैव च ॥ ५९

दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
सूच्या चैवाप्यभिनयं प्रकुर्यादर्थसंश्रयम् ॥ ६०

हृद्यैर्वस्त्रैस्तथा गन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च योजितैः ।
सुगन्धिभिश्च मालाभिर्विचित्राभिरलंकृतः ॥ ६१
गच्छेत्सललितैः पादैरतिक्रान्तोत्थितैरथ ।
सौष्ठवेन समायुक्तैर्लयताळवशानुगैः ॥ ६२
पादयोरनुगौ चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ॥ ६३
विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसमन्वितः ।
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ॥ ६४
वेलासदृशवस्त्रश्च निवृत्तस्तु शनैः शनैः ।
शब्दशंक्युत्सुकश्चापि पश्चाल्लोकनतत्परः ॥ ६५
वेपमानशरीरश्च प्रस्खलंस्तु मुहुर्मुहुः ।
शङ्कितः पुरुषो गच्छेद्दिदृक्षुर्वल्लभं जनम् ॥ ६६
उत्तमानामियं कार्या पुरुषाणां गतिर्बुधैः ।
मध्यमानां गतिं चैव संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ६७
ज्वरार्ते च रुजार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ।
विक्षते च्छन्नगमने त्ववहित्थे तथैव च ॥ ६८
चिन्तान्विते तथा स्वस्थ औत्सुक्ये संहते तथा ।
गतिः स्थिरलया कार्या करणाश्रयभाविनी ॥ ६९
भये विलासिते चैव प्रमत्ते शङ्किते तथा ।
व्याधिते हर्षिते क्रोधे कार्यं तु चतुराश्रितम् ॥ ७०
संभ्रमाद्भुतसंदर्शे मुहुर्मुहुरवेक्षणैः ।
कम्पनेन च गात्राणां वस्त्रस्याकर्षणेन च ॥ ७१
सुसन्धिता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ॥ ७२
समुद्वाहितगात्रा च विलम्बितपदक्रमा ।
विष्कम्भगामिनी चैव निश्वासबहुला तथा ॥ ७३
अतिक्रान्ता च कर्तव्या तथा चूर्णपदैः सदा ।
कार्या चैव तु हीनानां चेट्यादीनां द्विजोत्तमाः ॥ ७४

अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाः कुवृत्तयः ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करं चरणमेव च ॥ ७५

नामयेत्तद्गतौ किंचित्कुजन्मा चेटसंज्ञितः ।
जातिनीचेषु कर्तव्या विलोकनपरा गतिः ॥ ७६

विकला बकसंचारा गात्रं सर्वं नियम्य च ।
स्वजातिसदृशी चैव तथा देहानुकर्षिणी ॥ ७७

संभ्रमे चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा ।
आसाद्य हास्यं तरसमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥ ७८

पुनश्च करुणे कार्या गतिः स्थिरपदक्रमा ।
सबाष्पः साश्रुनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ॥ ७९

उत्क्षिप्तपातितकरः तथा सस्वनरोदनैः ।
गच्छेदथाध्यधिकया प्रत्यग्राप्रियसंश्रयात् ॥ ८०

एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वेषु चैव हि ।
उत्तमानां तु कर्तव्या सबाष्पा धैर्यसंयुता ॥ ८१

निश्वासैरायतोत्सृष्टैस्तथा चोर्ध्वनिरीक्षणैः ।
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं यथोदितम् ॥ ८२

नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने ।
गाढप्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥ ८३

विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ।
गतिः काञ्चुकिनी प्रोक्ता वयोऽवस्था विशेषतः ॥ ८४

वृद्धे वा मध्यमे वापि तथा चैव कनीयसि ।
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तदा ॥ ८५

उद्वहन्निव गात्राणि पङ्कमग्न इव व्रजेत् ।
अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ॥ ८६

विष्कम्भितगतिप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदा तथा ।
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिहतस्य च ॥ ८७

गतिं प्रयोक्तृभिः कुर्यात्स्त्रीनीचप्रकृतैः सदा ।
पिण्डीकृत्य च गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनात् ॥ ८८

करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जदेहा तथैव च ।
दन्तोष्ठस्फुरणाच्चैव चिबुकस्य प्रकम्पनात् ॥ ८९

शनैः शनैश्च कर्तव्या शीतार्ताभिनये गतिः ।
उष्णे चापि प्रयोक्तव्या गतिर्दाहसमाकुला ॥ ९०

नेत्रसंकोचनस्वेदगात्रसंहरणान्विता ।
अतिक्रान्तैरपक्रान्तैरेलकाक्रीडितैस्तथा ॥ ९१

क्रमैरभिनयैर्युक्ता तथा चूर्णपदैरपि ।
एतानन्यांश्च युञ्जीत नाट्यज्ञैः करुणे रसे ॥ ९२

रौद्रे रसे प्रवक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान्प्रति ।
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ॥ ९३

नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयः स्वाङ्गरौद्रस्तथैव च ।
अथ स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ९४

रुधिरक्लिन्नदेहो यो रौद्राभिविकृताननैः ।
तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नैपथ्यजस्तु सः ॥ ९५

बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ।
स्थूलकायस्त्वतिप्रांशुरङ्गरौद्रस्तु स स्मृतः ॥ ९६

रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च कृष्णाङ्गो विकृतस्वरः ।
रौद्रनिर्भर्त्सनकथो रौद्रोऽयं स्यात्स्वभावजः ॥ ९७

चतुस्तालोत्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्त्र्यन्तरपातितैः ।
गतिरेवं प्रकर्तव्या शेषा ये चापि तद्विधाः ॥ ९८

एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
विग्रहः प्रहसश्चैव तथा शृङ्गार इष्यते ॥ ९९

तथा भयानके चापि गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ १००

विष्फारितचलन्नेत्रो विधून्वन् स्वशिरस्तथा ।
भयाकुलितचित्तत्वात्पार्श्वानि च विलोकयन् ॥ १०१

द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव कृत्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रलेपितशरीरस्तु शुष्कोष्ठश्च स्खलन्व्रजेत् ॥ १०२

एषानुकरणे कार्या तर्जने कलहे तथा ।
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतस्वरम् ॥ १०३
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या स्त्रीणां चाक्षिप्तविक्रमा ।
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥ १०४
एळकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः ।
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिर्भीतेषु योजयेत् ॥ १०५
अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ।
गतिस्तत्र प्रकुर्वीत बीभत्साभिनयं प्रति ॥ १०६
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
अतिक्रान्तैः पदैर्गच्छेज्जुगुप्सितगतिं प्रति ॥ १०७
तथा वीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
द्रुतप्रचारणाविद्धा नानाचारीसमाकुला ॥ १०८
पार्श्वाक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
कलाताळगतैः पादैरावेगे योजयेद्गतिम् ॥ १०९
विटस्यापि तु कर्तव्या गतीर्ललितविक्रमाः ।
किंचिदाकुञ्चितैः पादैस्ताळाभ्यन्तरपातितैः ॥ ११०
रङ्गसौष्ठवसंयुक्तं तथा हस्तौ कटिस्थितौ ।
खटकावर्धमानौ च कृत्वा कार्या विटे गतिः ॥ १११
कृशाङ्गानां तु कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
व्याधिग्रस्तो ज्वरार्तश्च तपश्श्रान्तः क्षुधान्वितः ॥ ११२
विष्टम्भनगतप्राणस्तथा क्षामोदरः सदा ।
क्षामस्वरकपोलश्च सन्नगात्रस्तथैव च ॥ ११३
हस्तपादसमुत्क्षेपं शनैस्तत्र प्रयोजयेत् ।
कम्पनं चैव गात्राणां श्लथनं चैव योजयेत् ॥ ११४
प्रकर्तव्याध्वगस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा ।
विकूणनेन वक्त्रस्य जानुनोश्च विमर्शनात् ॥ ११५
नीचानां मध्यमानां च गतिः कार्या सदा बुधैः ।
ताळमात्रोत्थितैः पादैस्तथा व्याकुञ्चिताञ्चितैः ॥ ११६

यतिनश्चाश्रमस्था ये ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
ऋषयस्तापसाश्चैव नैष्ठिकं व्रतमास्थिताः ॥ ११७

आलोलचक्षुः स्याच्चैव युगमात्रनिरीक्षणे ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं नियम्य च ॥ ११८

अचञ्चलमनाश्चैव गच्छेल्लिङ्गसमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च तथा काषायवसनोऽपि च ॥ ११९

प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन नाट्यवित् ।
हस्तं चतुरकं कृत्वा तथा चैतत्प्रसारयेत् ॥ १२०

प्रसन्नवदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम् ।
सुनिषण्णेन गात्रेण गतिं कुर्याद्यतेस्तथा ॥ १२१

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु लिङ्गिषु ॥ १२२

तथा व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
हस्तौ तदनुगौ चापि यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ १२३

[1]विभ्रान्ता वा ह्युदात्ता च विक्रान्ता विहृता तथा ।
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ॥ १२४

कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ।
[2]एवं लिङ्गस्थितानां हि प्रयोज्यैव गतिर्बुधैः ॥ १२५

अन्धस्येव गतिं कुर्यादन्धकारेषु योगवत् ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तदर्शितमार्गकैः ॥ १२६

रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदक्रमा ।
समपादन्तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥ १२७

धनुरेकेन हस्तेन गृहीत्वान्येन सायकम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ॥ १२८

करणानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागतः ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डलम् ॥ १२९

---

1 श्लोकार्धं भसंज्ञके नास्ति 2 श्लोकार्धं भादर्शे न वर्तते ।

विमानस्थस्य कर्तव्या गती रथगतोपमा ।
आरोढुमुद्वहेद्गात्रं किंचित्स्यादुन्मुखस्तथा ॥ १३०
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।
अधोऽवलोकनेनैव मण्डलावर्तनेन च ॥ १३१
आकाशगमने चैव कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ।
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरथ ॥ १३२
व्योम्नस्त्ववतरेद्यस्तु तस्येमां कारयेद्गतिम् ।
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैस्तथा ॥ १३३
भ्रममाणस्य चाकाशादपरुद्धभुजागतिः ।
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ॥ १३४
द्रुमप्रासादशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद्बुधैः ॥ १३५
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
[1]उद्वाह्य गात्रं पादं च सोपानं निक्षिपेद्बुधः ॥ १३६
तथावतरणे चैव गात्रमानम्य रेचयेत् ।
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाश्चितेन च ॥ १३७
प्रासादारोहणं यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ॥
केवलं तूर्ध्वविक्षेपमद्रिष्वङ्गं भवेदथ ॥ १३८
द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तोत्थितैः पदैः ।
सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥ १३९
एवं देवावतरणं प्रयोज्यं सरिदादिषु ।
प्रासादेषु तथा प्रोक्तं तथैवोत्तरणं भवेत् ॥ १४०
द्रुमप्रासादशैलेभ्यः संज्ञामात्रेण दर्शयेत् ।
[1]जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ॥ १४१
तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षैः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः ।
किंचिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥ १४२

---

1 श्लोकत्रयं भसंज्ञके न दृश्यते ।

प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणैः।
तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा स्ववारिणा ॥ १४३
अशेषाङ्गाकुलाधूतवदना गतिरिष्यते।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः ॥ १४४
अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम्।
(संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम्) ॥ १४५
अङ्कुशग्रहणान्नागं प्रग्रहग्रहणाद्रथम्।
खलीनग्रहणादश्वं नावं चैवावरोहणात् ॥ १४६
अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु।
तथा चूर्णपदैश्चैव ह्युपर्युपरिपातितैः ॥ १४७
पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंस्थितैः।
पार्श्वाक्रान्तक्रमं कृत्वा स्वस्तिकं योजयेत्तथा ॥ १४८
मत्तानां तु गतिः कार्या तरुणे मध्यमे मदे।
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणात् ॥ १४९
[2]आकाशस्खलितैः प्रायः पादैश्चाप्यनवस्थितैः।
विघूर्णितशरीरा च करैः प्रचलितैस्तथा ॥ १५०
उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियमक्रमा।
बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥ १५१
रूक्षस्फुरितकेशस्तु रेणुध्वस्ततनुस्तथा।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवाक् ॥ १५२
प्रगीतहसितश्चापि नानाविकृतभूषणः।
नृत्ते गीते च वाद्ये च भाषणे च सदारतः ॥ १५३
कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते।
कदाचिदुपविष्टस्तु शयानश्च कदाचन ॥ १५४
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः।
उन्मत्ताभिनयस्त्वेवं तस्येमां कारयेद्गतिम् ॥ १५५

---

1 सार्धं श्लोकचतुष्टयं भ.संज्ञके न वर्तते 2 भ. अपकृष्टमदे चैव।

स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
कृत्वा चारीं तथोद्धद्धामथ स्वस्तिकमेव च ॥ १५६

अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
वक्रं तु भ्रमणं चैव रङ्गकोणेषु योजयेत् ॥ १५७

त्रिकं सललितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पादैर्हंसगतिं व्रजेत् ॥ १५८

सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
[1]या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १५९

आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ।
ऊर्ध्वजानु च विक्षिप्य करमेकं च संस्थितम् ॥ १६०

विलोलितं शिरः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ।
गन्तव्यं विक्रमैश्चैव पञ्चतालान्तरस्थितैः ॥ १६१

[2]नियुद्धे संशये चैव रङ्गावतरणे तथा ।
सिंहादीनां च योक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ॥ १६२

शेषाणामर्थयोगेन स्थानान्यपि तु कारयेत् ।
गजवाजिरथादींस्तु चिह्नमात्रेण कारयेत् ॥ १६३

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेताः प्रयोक्तव्या नृणां तु गतयो बुधैः ॥ १६४

अत्र नाभिहिता यास्तु विज्ञेयाः शास्त्रलोकतः ।
[3]अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥ १६५

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभाषणेषु च ।
आयतं चावहित्थं च तथाश्वक्रान्तमेव च ॥ १६६

दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामो नतः कटीपार्श्वमायतस्थानके भवेत् ॥ १६७

---

1 भ - या पुरा च कृतासम्यक् 2 भसंज्ञके नास्ति 3 श्लोकार्धं भ - संज्ञके न वर्तते ।

अथवा—

[1]वामः स्वाभाविको यत्र पादो विरचितस्ततः ।
तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ १६८

प्रसन्नमाननमुरस्समं यत्र समुन्नतम् ।
लतानितम्बगौ हस्तौ ज्ञेयं स्थानं तदायतम् ॥ १६९

रङ्गावतरणारम्भं पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ।
मन्मथेर्ष्योद्भवः कोपस्तर्जनाङ्गुलिमोटनम् ॥ १७०

निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनमायावलम्बनम् ।
स्थानेऽस्मिन् सन्निधानीयं दिगन्तरनिरूपणम् ॥ १७१

आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ।
चिन्तायामवहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ॥ १७२

समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामोन्नतं त्रिकं यस्मिन्नवहित्थं तदुच्यते ॥ १७३

स्थानमेतत्तु नारीणां सल्लापे तु स्वभावजे ।
निश्चये परितोषे च वितर्के लज्जिते तथा ॥ १७४

एकः समस्थितः पाद एकस्त्वत्र तलाञ्चितः ।
सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥ १७५

[2]स्खलिते घूर्णिते चैव स्खलिताम्बरधारणे ।
चित्रासने सललिते स्थानमेतत्तु रक्षणे ॥ १७६

शाखावलम्बने कार्या स्तबकग्रहणे तथा ।
विश्रान्तिषु तथैव स्यात्पादताडन एव च ॥ १७७

[3]स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ।
भग्नं च स्थानकं नृत्ते (नृत्त) चारीसमन्विताः ॥ १७८

एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां सम्यग्द्विजोत्तमाः ।
पुनरासां प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥ १७९

---

1 श्लोकाश्चत्वारो भसंज्ञकादर्शे न विद्यन्ते 2 भसंज्ञके श्लोको नास्ति
3 अयं श्लोको भसंज्ञके न दृश्यते ।

कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ॥ १८०

ततः सललितं पादं तालमात्रं समुत्थितम् ।
दक्षिणं वामपादस्य बाह्ये पार्श्वे विनिक्षिपेत् ॥ १८१

तेनैव समकालं च लताख्यं वामकं भुजम् ।
दक्षिणं च नयेत्पार्श्वं न्यसेन्नाभितटे ततः ॥ १८२

नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम् ।
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ॥ १८३

लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसानुगतेन च ।
किंचिन्नतेन चाङ्गेन गच्छेत्पञ्चपदीं ततः ॥ १८४

यो विधिः पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ।
स एव प्रमदानां तु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥ १८५

षट्कलं न प्रयोक्तव्यं तथाष्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदजं तद्भवेत्स्त्रियाः ॥ १८६

सयौवनानां नारीणां कार्या त्वेवं गतिर्बुधैः ।
स्थानीया या स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतीः ॥ १८७

कृत्वाऽवहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ।
आद्यं चाराळमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ॥ १८८

न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवाद्यक्रमेण तु ॥ १८९

प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिर्विभ्रान्तगामिनी ।
किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धपदविक्रमा ॥ १९०

स्थानं कृत्वावहित्थं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ॥ १९१

अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ।
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ॥ १९२

या मयाभिहिता पूर्वमुत्तमानां गतिर्बुधाः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ततोऽर्धार्धं च कारयेत् ॥ १९३

उत्तमाधममध्यानां नृणां यद्गतिचेष्टितम् ।
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ॥ १९४

बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा ।
न तस्यां सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥ १९५

[1]तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसके ।
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥ १९६

विपर्यस्तप्रयोगस्तु पुरुषस्त्रीनपुंसके ।
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा परभावेन योजयेत् ॥ १९७

निजां प्रकृतिमुत्सृज्य क्रीडया वञ्चनेन वा ।
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात्स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ॥ १९८

सौष्ठवेनाथ सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ।
स्त्री पुमांसं ह्यभिनयेद्वेषवाक्यविचेष्टितैः ॥ १९९

स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तं प्रेक्षिताप्रेक्षितस्मितैः ।
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥ २००

[2]जातिहीनास्तु या नार्यः पुलिन्द शबराङ्गनाः ।
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ॥ २०१

व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथा पुनः ।
खस्थानां चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ॥ २०२

उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि वा ।
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ॥ २०३

अथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणां तथैव च ।
नानाभावसमायुक्तं तथैव शयनाश्रयः ॥ २०४

[3]स्वस्थं मन्दालसं क्रान्तं[4] स्रस्तालसमथापि च ।
[5]विष्कम्भकमुत्कटिकं मुक्तजानु तथासनम् ॥ २०५

जानूगतं विमुक्तं च स्थानकान्युपवेशने ।
लक्षणं पुनरेतेषां विनियोगं च वक्ष्यते ॥ २०६

---

1 एकः श्लोकः भमातृकायां न वर्तते 2 श्लोकत्रयं भसंज्ञके न विद्यते 3 श्लोकद्वयं भमातृकायां नास्ति 4 न - कान्तं 5 न - विष्कंभितमुत्कटिकम् ।

विष्कम्भेनाश्रितौ पादौ किंचिद्वक्षः समुन्नतम् ।
हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ [1]स्वस्थे स्यादुपवेशने ॥ २०७

स्वभावाभिनये चैव तथा स्वस्थोपवेशने ।
[2]आविष्कृतेषु सर्वेषु भावेष्वेतत्प्रयोजयेत् ॥ २०८

[3]एकः प्रसारितः किंचित्पादोऽन्यस्त्वासनाश्रितः ।
[4]शिरः [5]पार्श्वगतं चैव स्थानं मन्दालसं तु तत् ॥ २०९

चिन्तायां च तदौत्सुक्ये निर्वेदे विरहे तथा ।
विवादादिषु चाधेयं स्थानमेतत्प्रयोक्तृभिः ॥ २१०

चिबुकापाश्रयौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रयं शिरः ।
[6]संप्रनष्टेन्द्रियमना विज्ञेयं [7]क्रान्तमासनम् ॥ २११

[8]बलेन विगृहीतस्य रिपुणा खण्डितस्य च ।
शोकग्लानस्य चौत्सुक्ये स्थानमेतद्विनिर्दिशेत् ॥ २१२

स्रस्तौ हस्तौ विमुक्तौ च शरीरमलसं तथा ।
खेदालसं तथा चक्षुर्यत्र स्रस्तालसं तु तत् ॥ २१३

श्रमग्लानौ मदे चैव मूर्छायां व्याधितेषु च ।
मोहे प्राणभये चैव विषादे चैव तद्भवेत्[9] ॥ २१४

---

1 भ - स्वभावापि प्रवेशने (मध्ये लुप्तः स्यात्) 2 म - अविकृतेषु 3 न - एकः प्रसारितः पादस्त्वन्यश्चैवासनाश्रितः 4 भ - "शिरः पार्श्वगतं चैव चिन्तायुक्तोपवेशने"—इति सार्धश्लोकद्वयस्थाने । 5 न - पार्श्वानतं कार्यं

6 संप्रनष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथाचापाश्रयाश्रितः ॥
श्रमग्लानिविषादेषु मदे चोपविशेद्बुधः ।
सर्वैः पिण्डीकृतैरङ्गैः स्रस्ताङ्घ्रिकरजानुकम् ॥
व्याधावार्तौ च निद्रायां ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथा चोत्कटिकं स्थानं पुनः पार्ष्णिसमागमः ॥
पित्रोर्निवापजप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेषु च ।
आकुञ्चितः पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥
प्रियप्रसादने कार्ये होमादिकरणेषु च ।
इति सार्धश्लोकाष्टकस्थाने भसंज्ञके वर्तते ।

7 न - क्रान्तं 8 न - छलेनापि 9 न - विषादेषूपवेशयेत् ।

विष्कम्भादञ्चितौ पादावूरू विष्कम्भितौ भुजौ ।
निमीलितं तथा चक्षुः स्थाने विष्कम्भनामनि[1] ॥ २१५

स्ववक्षोगतया दृष्ट्या योगध्याने विलीयते ।
स्वभावसंस्थया चैव नटानामुपगम्यते[2] ॥ २१६

समौ पादौ समाधाय समं यदुपविश्यते ।
अस्पृष्टभूतलं चैव ज्ञेयमुत्कटिकासनम् ॥ २१७

पित्र्ये समाधिजप्ये च होमादिकरणेषु च ।
एतत्स्थानं विधातव्यं तथाचमनकर्मणि ॥ २१८

एकं जानु यदास्यैव महीपृष्ठे निधीयते ।
मुक्तजानुकमेतद्धि विज्ञेयं ह्यासनं बुधैः ॥ २१९

एतत्कृतव्यलीकानां प्रियाणां संप्रसादने ।
मार्जने कुट्टिमानां च तथाभूम्यनुलेपने ॥ २२०

[3]महीगताभ्यां जानुभ्यां स्थानं जानूगतं भवेत् ।
[4]देवाभिवन्दने कार्यं रुष्टानां च प्रसादने ॥ २२१

शोके चाक्रन्दने तीव्रे [5]मृतानां चैव दर्शने ।
[6]संत्रासने कुसत्त्वानां नीचानां चैव याचने ॥ २२२

[7]भूमौ यदूर्ध्वपतनं तद्विमुक्तमिति स्मृतम् ।
प्रहारे तत्प्रयोक्तव्यमावेगे क्रन्दिते तथा ॥ २२३

[8]तथासनविधिः कार्यो विधिवन्नाटकाश्रयः ।
स्त्रीणां च पुरुषाणां च बाह्योऽथाभ्यन्तरस्तथा ॥ २२४

देवानां नृपतीनां च योज्यं सिंहासनं तथा ।
पुरोधःश्रेष्ठ्यमात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥ २२५

मुण्डासनं तु कर्तव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमाराणां कुथासनम् ॥ २२६

स्थानीया ये तु पुरुषाः कुलविद्याप्रकाशिताः ।
तेषामासनसत्कारः कर्तव्यो गुरुपार्थिवैः ॥ २२७

---

1 न - गामिनि 2 न - जटानामुपवेशने 3 भ - महीगताभ्यां पादाभ्यामधोमुखमवस्थितम् 4 न - देवपूजाभिगमने कुपितप्रिययाचने 5 न - भूतानां 6 न - त्रासने च 7 श्लोकोऽयं भसंज्ञके न विद्यते 8 न - अथासनविधिः ।

समे समासनं चैव मध्ये मध्यं तथासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं तथा ॥ २२८

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनं तथा कार्यं काष्ठासनमथापि वा ॥ २२९

नौनागरथभूमीषु तथा काष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥ २३०

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
प्रकृतीनां तु सर्वासां तथा ज्ञानसमुत्थितम् ॥ २३१

पुरुषाणां भवेदेष विधिरासनसंश्रयः ।
स्त्रीणां चैवासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३२

सिंहासनं महादेव्या राज्ञीनां मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥ २३३

भगिनीनां तु कर्तव्यं वस्त्रचर्मकुथापि वा ।
[1]ब्राह्मणीनां तापसीनां पट्टासनमथापि च ॥ २३४

वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानां तु भवेद्भूम्यासनं बुधाः ॥ २३५

एवमन्तःपुरे ज्ञेयो बाह्यश्चासनतो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥ २३६

नियमस्थो मुनीनां तु भवेदासनतो विधिः ।
लिङ्गिनां चासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥ २३७

[2]बृसीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि च ।
होमयज्ञक्रियायां च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ॥ २३८

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
उद्वाहितं नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् ॥ २३९

[3]सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥ २४०

---

1 भ - एकः श्लोको भसंज्ञके नास्ति 2 श्लोकाः षट् भसंज्ञायां मातृकायां न वर्तन्ते ।

उत्तानितमुखं चैव प्रत्यञ्चुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥ २४१

एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥ २४२

अधोमुखस्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ २४३

हस्तोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलयाविशने विभोः ॥ २४४

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥ २४५

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः ।
त्र्यश्रे त्रिकोणश्चतुरश्रके वा समैर्गतैरर्थवशेन नित्यम् ॥ २४६

वयोऽनुरूपः प्रथमस्तु वेषो वेषानुरूपेण गतिप्रचारः ।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥ २४७

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं नोक्तस्तु यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतःपरं रङ्गपरिक्रमस्य वक्ष्यामि कक्ष्यानुगतं विभागम् ॥ २४८

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम
द्वादशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

त्रयोदशोऽध्यायः †

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
तेषां विभागं विज्ञाय ततः *कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥ १

देहस्तु(स्य ?) बाह्यान्तरभेदिकक्ष्या-
विभागधर्मीविविधां प्रवृत्तिम् ।
आसूत्रयन्दोषविशुद्धिदक्ष-
‡क्रमोऽर्कदृष्टिर्जयताद्वृषाङ्कः ॥

इहाभिनयानन्तरं यद्यपि सर्वा वृत्तिप्रवृत्तय उद्दिष्टाः सर्वान्ते च रङ्गे (३६) सूचिता कक्ष्या[1], तच्चतुर्विधाभिनयाभिधानानन्तरमेतदध्यायार्थो वक्तव्यः । तथापि प्रत्यभिनयमियतीतिकर्तव्यतोपयुज्यते । तदभिधानं विना-(ना-)ङ्गिकमेवोक्तं[2] स्यादिति वक्तव्यम् । [3]तदुद्देशे तु सामान्यशब्दत्वान्नास्ति प्रत्येकमुद्देशने [4]गतिः । तथोद्देशनेऽपि च गौरवं स्यात् । अत एवंवादिना[5] कक्ष्यादेरपृथग्भावे यो हेतुरुक्तः [6]क्रमोल्लङ्घनादिति तस्यासिद्धत्वं विरुद्धता च, प्रत्युत प्रत्येकप्रसङ्गत्वलाभात् क्रमस्यापदार्थत्वान्नार्थप्रमाणकत्वान्मुख्यश्रौतपदार्थ - बाधकत्वमयुक्तं, श्रुत्या वाक्यप्रमाणस्य बाधनादिति तु भट्टलोल्लटोक्तं प्रकृते सिध्यति विरोधाभावात्, क्रमस्य च मध्यत्वात् गतिरूपप्रयोगहेतुत्वात्,

---

† कखचभम संज्ञेषु विना सर्वेष्वादर्शेषु 'चतुर्दशोऽध्यायः' इति वर्तते । कक्षा शब्दः * कखचद संज्ञेषु मात्र एव लिखितोऽपि, कक्ष्येति यान्तेषु विश्वप्रकाशामरहैमादिषु पठितत्वात् तद्रूपमेव गृहीतम् । अभिनवभारत्यादर्शयोरपि तदेव भाति ॥

‡ क्रमशब्देनः पादः स्थानकभेदश्च सूचितः । पादस्तु षट्त्रिंशत्तत्त्वमध्ये त्रयोदशतत्त्वम् । स्थानकं तु गतिप्रधानत्वात्कक्ष्यायां विनियुक्तम् । *षष्ठेऽध्याये दशमश्लोके उपादेयांशा उद्दिष्टाः तत्र कक्ष्या न दृश्यते ।

---

1 क - सूचिताकक्ष्या ख - सूचिताःकार्याः 2 ख - उक्ता 3 कख - तद्देशे 4 ख - इतिः 5 क - एव वादिना ख - एवोपादिना 6 क - योगेत्युक्तः ।

[1]ये [2]नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते[3] ।
[4]तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥
[5]कक्ष्याविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।

अतस्तदवसर एवाभिधानं युक्तम् । [1]तद्द्वारेणाभिनयाङ्गतामगात् । [2]तद्देशत्रयं [3]वक्तृत्रयं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं कक्ष्याभिधानेऽयमभिप्रायः इह[4] गतिर्गन्तव्यदेशाश्रयात्, देशश्च[5] जलस्थलादि[6] बहुतरसमविषमादिस्वभेदसहितं काव्यार्थतामात्रेणैवेह संभवन्नपि प्रयोगस्थाने न संभवत्येवेति, तस्य परिहारार्थं [7]कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम् । अत एव पूर्वाध्यायान्त उक्तं परिक्रमे गतावुपयेगिनं स्थानविशेषाणां सम्यग्विभागं वक्ष्यामीति । सेयमध्यायसंगतिस्तां दर्श[8]यितुमाह ये तु पूर्वमिति । तु शब्दाद्दूरत्वं पूर्वतायाः सूचयन् द्वितीयाध्यायार्थं स्मारयति तेषामिति प्रत्येकमित्यभिप्रायः । मण्डपस्य यो विशिष्टो भागोऽन्तरङ्गपीठात्मकस्तं विज्ञाय विभागतो ज्ञात्वा कक्ष्यागत्युपयोगिनं स्थानविशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन संबन्धं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण [9]प्रकोष्ठे त्यक्ते यो देशोऽवशेष्यते तत्रैव चातुरश्रीयम् । अत एव वामदक्षिणभागयोः कुतपविन्यासः शिष्टे[10] कक्ष्याविभागः ।

रङ्गस्य [11]को विभाग इत्याह ये नेपथ्यगृहद्वार इत्यादि । (पूर्वमिति) द्वितीयाध्याये प्रकीर्तिते भाण्डस्य [12]ततातोद्यसहितस्य त्रिपुष्करस्य । ततः किमित्याह कक्ष्याविभाग इति । तेन भाण्डेन[13] यत्परित आक्रान्तं तद्विवर्ज्य[14] शेषे रङ्गपीठदेशे निष्क्रमणप्रवेशगत्याद्युपयोगी स्थानविभागो निर्देश्यः प्रेक्षकावधिः

1 भम - नैपथ्यरङ्गभूमौ तु यौ विभागौ प्रकीर्तितौ 2 द - नैपथ्य 3 न - प्रकीर्तिताः 4 न - तेषां 5 भम - कक्ष्याविभागौ निर्देश्यौ रङ्गपीठपरिक्रमैः ।

1 ख - तद्द्वारेऽभिनयाङ्ग 2 क - तद्देह 3 ख - वस्तु 4 क - अतिप्राथन्तु वा 5 क - देशाश्रयात्मदेशाश्च 6 क - स्थलानि 7 क - कक्ष्यादिरूपणं 8 क संगतिम् 9 क - च दोषे त्यक्तो वा विशिष्यते 10 क - श्लिष्टे 11 क - कोऽपि 12 क - ने पक्षातोन्य 13 क - दण्डेन 14 क - विभज्य ।

[1]परिक्रमेण रङ्गस्य [2]ह्यन्या कक्ष्या भवेदिह ॥ ३
कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च[3] ।
उद्यानाराम[4]सरितस्त्वाश्रमा [5]अटवी तथा ॥ ४
[6]पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
[7]वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा[8] ॥ ५
[6]आलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
[10]दैत्यनागालयाश्चैव गृहाणि[11] भवनानि च[12] ॥ ६

संक्रमयितव्यः । ननु [1]कः स्थानविभागः आह—परिक्रमेणेति । परिक्रामन्त्यनेनेति परिक्रामः चार्यादिसंनिवेशः तद्वशादेकस्यापि रङ्गदेशस्य स्थानभेदनापत्यागः[2], यथा—"आरोढुमुद्वहेद्गात्रं", "अतिक्रान्तेन पादेन" (१२-१०२) इत्यादिना विशेषे तु प्रासादपर्वतादिरूपत्वमस्यैव । ननु भाण्डवाद्यविनिर्मुक्ते रङ्गपीठदेशे क्रमविशेषस्थानभेद क्लृप्तिः । [3]तन्नेत्याह कक्ष्याविभाग इत्यादि विशिष्टे शिष्टे देशे स्थानान्तराणि कल्पनीयानि तानि कविजनस्मरणार्थमुपलक्षणत्वेन पठन्ति । [4]गृहादीनि पृथिवीस्वर्गपातालभेदात्पुनरुदाहृतानि सर्वसंग्रहाय त्रैलोक्यमित्युक्तेऽपि स्मरणार्थं [5]वर्णनोद्देशः ।

ननु सर्वत्र प्रयोगे सर्वे त्रैलोक्यवर्तिनः स्थानभेदात्किं संभाविन[6]ः, नेति दर्शयति नगरे वेत्यादि । निपातैरनुक्ता अटव्यादयः साक्षात्[7] । तथा

1 ट - परिक्रमे च 2 ड - कक्ष्या ह्यन्या विधीयते द - अन्यकक्ष्या भवेद्यतः भम - कक्ष्यान्या त्वभिधीयते 3 म - नगराणि गृहाणि च 4 ड - सहितो देशो ग्रामोऽटवी तथा ट - सरित आश्रमा वलभीस्तथा 5 मभ - वलभीः 6 भमयोरस्य श्लोकस्य पूर्वोत्तरार्धे विपर्यस्ते । पाठस्तु—ससागरा च पृथिवी तथा त्रैलोक्यमेव च । द्वीपाः सप्ताथ वर्षाणि 7 प - द्वीपाश्च सप्तवर्षाणि 8 द - चतुर्थश्लोकानन्तरं "परिक्रमेण रङ्गस्य तथैवार्थवशेन च" इति श्लोकार्धं दृश्यते 9 द - सार्धं श्लोकद्वयं न वर्तते 10 ड - दैत्यानामालयश्चैव 11 ड - भुवनानि 12 भमयोः—भवनानि च । परिक्रमेण रङ्गस्य तथैवार्थवशेन च । बाह्यं वा—इत्यादि ।

1 क - क्रमस्थान 2 क - भेदं नापत्यागसह 3 क - तानेत्याह 4 क - गृहादीनि 5 ख - स्मरणोद्देशः, क - बचनेनोद्देशः 6 क - स्वभाविनः 7 क - अटव्यानयसाक्षात् ।

[1]नगरे वा वने वापि वर्षे वा [2] पर्वतेऽपि वा[3] ।
यत्र वार्ता प्रवर्तेत[4] तत्र कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥ ७
[5]बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।
रं वा सन्निकृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत्[6] ॥ ८
[7]पूर्वप्रविष्टा ये रङ्गं ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा बुधैः[8] ।
पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेया[9] कक्ष्याभागे तु बाह्यतः[10] ॥ ९
तेषां तु दर्शनेच्छुर्यः[11] प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
दक्षिणाभिमुखः [12]सोऽथ कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥ १०

वीप्साद्योते । यत्र यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तबलायातः प्रकर्षेण वर्तेत तत्र-मध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रङ्गपीठे दर्शयेत् न सर्वमित्यर्थः, विशिष्टे देश इत्युक्तं न रङ्गपीठस्य । विशेषं दर्शयति बाह्येचेत्यादि । भागत्रितये सति कस्मिंश्चिद्भागे देशादि कल्पयित्वा तत्रैव दूरादिभेदं परिकल्पयेत्, भूयस्त्वाल्पत्वादिभिन्नेन परिक्रमेण कल्पयेदित्यर्थः । बाह्यादिभेदं निरूपयति पूर्वप्रविष्टा इति पूर्वभूताः प्रधानभूताः सन्तः पूर्वं ये प्रविष्टास्ते, अभ्यन्तरा इति अधिष्ठितो देशविशेषोऽभ्यन्तरकक्ष्या प्रधानभूतस्तु पूर्वप्रविष्टोऽपि प्रधाने प्रविशति स्वकक्ष्यान्त्य इत्येव । पश्चात्प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यकक्ष्या । ते तु येन स्थानविशेषेण प्राक्प्रविष्टमुपसर्पन्ति सदेशो मध्यमा कक्ष्या । एतदुक्तं भवति पूर्वप्रविष्टस्य स्वस्थान एवेतिवृत्तोचितगृहोद्यानादिविभागः पश्चात्प्रविष्टस्यापि पूर्वप्रविष्टेन सह [1]यावन्न च संमिलनं तावत्प्रेक्षायामेव मध्यमकक्ष्यायां तु गतिपरिक्रमादिः तत्संमेलनार्थं संमिलितानां तु कक्ष्यविभागो विच्छिद्यत इति संमेलन इतिकर्तव्यतामाह तेषां त्विति पूर्वप्रविष्टानां, कर्मणि षष्ठी ।

---

1 ड - तथा सप्तसमुद्राश्च वर्षावै पर्वतास्तथा 2 ट - वै 3 ट - तथा 4 द - वार्ताः प्रवर्तन्ते 5 प - बाह्यं च । इदं श्लोकार्धं भमातृकायां नास्ति 6 भ - समुपपादयेत् द - समुपलक्षयेत् 7 दनयोः सप्त श्लोकाः "एवं तु भारते वर्षे" इति श्लोकात्पूर्वमेव निवेशिताः 8 न - तेऽभ्यन्तरस्थिताः 9 द - ज्ञेयाश्च 10 च - मध्यतः 11 द - दर्शनस्पर्शौ 12 न - सो वै ।

1 यानं संमीलनम् ।

[1]यतो मुखं भवेद्भाण्डद्वारं नेपथ्यकस्य च[2]।
[3]सा मन्तव्या तु दिक्पूर्वा नाट्ययोगेन[4] नित्यशः॥ ११
[5]निष्क्रामेद्यश्च तस्माद्वै स तेनैव तथा व्रजेत्।
यतस्तस्य [6]कृतं तेन पुरुषेण निवेदनम्॥ १२
[7][निष्क्रान्तोऽर्थवशाच्चापि[8] [9]प्रविशेद्यदि तद्गृहम्।
[10]यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्क्रमेत्[11]॥ १३
[12]अथवार्थवशाच्चापि तेनैव सह गच्छति।
तथैव प्रविशेद्रङ्ग[13]मेकाकी सहितोऽपि वा॥ १४

पूर्वप्रविष्टस्य यो दक्षिणो भागस्तं वीक्षमाणः स्थितो यथा प्रेक्षकस्य यः पराङ्मुखीभवतीत्यर्थः एषां प्रवृत्तये दाक्षिणात्यादिके क्रमः एतद्विपरीतमन्यत्र। प्रवृत्त्यवयवो द्राविनं क्रममथशब्देन सूचयति। तेनेदमाह (प्रा)धान्येनोत्तराभिमुख्यं दक्षिणस्यामात्मनिवेदनं यथावदितिवृत्तवशात्ताहङ्निबध्यते। यः पूर्वप्रविष्टैः सह संमिलितस्य सर्वबाह्यकक्ष्यायामेवेति तु शब्दस्यार्थः। का खल्विह दक्षिणा दिगित्याह यतोमुखमिति समासः यदपेक्षं भाण्डस्य मुखं सा दिक् पूर्वा। ननु भाण्डस्य मुखं दुर्मानमित्याह द्वारमिति। नेपथ्यग्रहणे गृहस्य यन्मुखद्वारं, भाण्डोपादानं तु तस्य प्रतियोजने पूर्वतां प्रकटयति प्राधान्यज्ञापनेन। तेनैवेति पूर्वप्रविष्टपात्रान्तर[1]योगेनेत्यर्थः।

---

1 अयं श्लोकोऽग्रे सुकुमाराविद्धगतिलक्षणानन्तरमेव जादिबान्तेषु, भमयोरध्यायान्ते च वर्तते। 2 ट - तु म - नेपथ्यमेव 3 भ - पूर्वादिदिक्षु विज्ञेयं प्रयोगे नाट्यसंश्रये। एवं कक्ष्याविभाग – इत्यादि। 4 ज - योगेषु ट - योगे तु 5 ड - निष्क्रामेच्चापि यस्तत्र नरः कार्येण केनचित्। सनिष्क्रामेत्तु तेनैव कृतं येन निवेशनं 6 द - कृते तेनपुरुषेण 7 पञ्चश्लोकाः कादिचान्तेष्वेव न विद्यन्ते प्रक्षिप्ता अपि तदन्येषु बहुपाठविपर्ययेण दृश्यन्ते। 8 न - वशाद्वापि 9 न - न विशेत् द - निवेशेदत्र तद्गृहम् ट - न विशेद्यदि तं गृहम् 10 ज - प्राप्तः स पुरुषो येन 11 न - स तेनैव यथा व्रजेत् 12 ट - यदप्यर्थवशाच्चैव 13 ट - विशेद्देहं 14 न - तयोश्चैव 15 न - काष्ठाम्।

---

1 भोगेन।

[1]तयोश्चापि प्रविशतोः [2]कक्ष्यामन्यां विनिर्दिशेत् ।
परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्ष्या विधीयते ॥ १५
समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवारितः ।
अथ [3]प्रेषणिकाश्चापि निर्देश्या ह्यग्रतो गतौ[4]]॥ १६
सैव भूमिस्तु बहुभिर्विकृष्टा स्यात्परिक्रमैः[5] ।
[6]मध्या वा संनिकृष्टा वा तेषामेवं विकल्पयेत्[7] ॥ १७
नगरे वा वने वापि पर्वते सागरेऽपि वा ।
दिव्यानां गमनं कार्यं वर्षे द्वीपेऽपि वा पुनः[8] ॥ १८
आकाशेन विमानेन माययाप्यथवा पुनः ।
विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः[9] ॥ १९
नाटके च्छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसंचरः ।

एवं बाह्ये वा मध्यमे वापि तथैवाभ्यन्तर इति [1]विकृष्टं दूरमित्यादि विभजति सैव भूमिरिति विकल्पानां [2]मध्याल्पत्वरचनादिश्च न केवलमल्पत्वबहुत्वकृतमेव । परिक्रमवैचित्र्यं यावदन्यदपीति दर्शयति नगरे वेत्यादिना प्रयोगत इत्यन्तेन । प्रयोगो नाट्ये । दिव्यानां देवयोनीनां पिशाचादिब्रह्मान्तानां यन्नगरादिद्वीपादिविषयागमनं तदाकाशेनैव विमानगामिना विमानेन मायया वा अदर्शरूपया अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रियाभिर्विविधप्रयोजनाभिः कार्यमिति संबन्धः । न च दिव्यानामेष एव प्रकारः किं तु अन्योऽप्यस्तीत्याह नाटक इति । [4]वेषशब्देन न चापादभूतलं वपुर्लक्ष्यते । तेन वरप्रदानाद्यनुग्रहनिमित्ताच्छन्नस्वरूपाणां देवानां मानुषैर्दर्शनं भवति, तदा

1 न - तयोश्चैव 2 न - काष्ठां 3 ड - प्रेक्षाणिकाः द - प्रेषणकाः न - प्रेषिणिकाः 4 भ - बहुभिर्गतैरन्याभिधीयते 5 इदं श्लोकार्धं भमयोर्न दृश्यते 6 च - विकल्पनात् 7 न - द्वीपवर्षेषु वा पुनः प - वर्षाद्वीपेषु वा पुनः] 8 न - प्रयोक्तृभिः ।

1 क - विभदूर 2 क - अत्यल्प 3 ख - प्रयोगः 4 क - विशेष ।

[1]मानुषैः कारणादेषां[2] यदा भवति दर्शनम् ॥ २०
[[3]भारतेऽप्यथ हैमे वा हरिवर्षे इलावृते ।
[4]रम्ये किंपुरुषे वापि कुरुषूत्तरकेषु वा] ॥ २१
दिव्यानां छन्दगमनं [5]सर्ववर्षेषु कीर्तितम्[6] ।
भारते मानुषाणां तु[7] गमनं संविधीयते ॥ २२
[[8]विकृष्टं यस्तु [9]गच्छेद्धि देशं कार्यवशान्नरः ।
[10]अङ्कच्छेदे तमन्यस्मिन्निर्दिशेद्धि प्रवेशके ॥ २३
[11]अङ्कः प्रमाणं गत्वा तु कार्यलाभं विनिर्दिशेत् ।
[12]तथालाभे तु कार्येऽस्या अङ्कच्छेदो विधीयते ॥ २४
क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके[13] ।
[14]एकाङ्के संविधातव्यो बीजस्यार्थवशानुगः[15] ॥ २५
[16]अङ्कच्छेदे तु निर्वृत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।

नाटके प्रयोगे तेषामपि भूमिसंचरः, संचरत्यस्मिन् भूमिरेव सञ्चरः । अयं तु देवेषु सामान्यकल्प इत्याह दिव्यानामिति । पुराणेषु त्वयं सामान्यविधिरित्याह भारत इति न त्विलावृतादावित्यर्थः । वर्षं प्रचारार्थमाह

---

1 द - श्लोकार्धं न विद्यते 2 न - कारणैरेषां 3 ड - भारते त्वथ 4 भ - नीले न - मातृकायां सार्धश्लोको न वर्तते .5 ड - वर्षेष्वेतेषु कारयेत् 6 ट. कारयेत् 7 ट - च 8 पञ्च श्लोकाः कादि चान्तेषु विना सर्वेषु दृश्यन्ते चैषां संवादिन्यः कारिका दशरूपाध्याये व्याख्याता वृत्तिकारेण 9 ड - गच्छेद्यदि विकृष्टस्तु देशकालवशान्नरः । ढ - गच्छेद्यदि विकृष्टं तु देशं कालवशान्नरः 10 ज - अङ्कच्छेदेन चान्यस्मिन्निर्दिशेत्तं प्रवेशके ड अङ्कच्छेदेन चान्यस्मिन् 11 ड - अध्व - प्रमाणं ज - अङ्कप्रमाणं 12 न - तथा लाभेषु कार्यं स्यात् म - तथालाभे तु कार्यं स्यात् ज - तथालाभे तु कार्यस्य अङ्क 13 ज - मध्याह्ना दिवसोऽपि वा 14 ज - अङ्केऽङ्के 15 म - त्वर्थबीजवशानुगः 16 ज - अङ्कच्छेदं पुनर्वृत्तम् ।

नोर्ध्वं [1]वर्षात्प्रकर्तव्यं कार्यमङ्कसमाश्रयम् ॥ २६

एवं तु भारते वर्षे [2]कक्ष्याः कार्याः प्रयोगतः।
मानुषाणां [3]गतिर्या तु दिव्यानां तु[4] निबोधत]॥ २७

हिमवत्पृष्ठसंस्थे तु[5] कैलासे पर्वतोत्तमे[6]।
यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥ २८

[7]रक्षोभूतपिशाचाश्च सर्वे हैमवताः[8] स्मृताः।
हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः[9] ॥ २९

सर्वे नागाश्च[10] निषधे [11]शेषवासुकितक्षकाः।
[12]महामेरौ त्रयस्त्रिंशज्ज्ञेया देवगणा [13]बुधैः ॥ ३०

नीले तु वैडूर्यमये सिद्धा [14]ब्रह्मर्षयस्तथा।
दैत्यानां दानवानां च श्वेतपर्वत उच्यते[15] ॥ ३१

पितरश्चापि विज्ञेयाः [16]शृङ्गवन्तं समाश्रिताः।
इत्येते [17]पर्वताः श्रेष्ठा [18]दिव्यावासा भवन्ति हि ॥ ३२

हैमवता इति हिमवति बाहुल्येनैषां गतिरित्यर्थः, एवं सर्वत्र। नील इति अद्रिविशेषे, तस्यैव विशेषणं वैडूर्यमये, एतच्च कवेः [1]शिक्षार्थम्। दिव्यानां पिशाचादिब्रह्मान्तानामावासः।

---

1 ज - वर्षात्तु 2 ड कक्ष्या कार्यां प्रयोक्तृभिः 3 ड - गतौ येषां ज - गतिर्ह्येषां द - गतीर्यास्तु ट - गतिर्ज्ञेया 4 न - तां 5 न - पार्श्वे तु 6 प - पर्वतोत्तरे 7 ट - रक्षः पिशाचा भूताश्च ज - रक्षःपिशाचभूताश्च 8 ज - हैमवते 9 ट - विज्ञेयाप्सरसांगणाः 10 ट - नागास्तु 11 म - शेषप्रभृतयः स्मृताः 12 म - तथा मेरौ 13 ट - द्विजाः 14 ज - देवर्षयः 15 ड - इष्यते 16 म - शृङ्गवद्गिरिवासिनः 17 ड - पर्वत 18 म - दिव्यवासाः प्रकीर्तिताः।

---

1 क - दीक्षार्थम्।

तेषां कक्ष्याविभागश्च[1] जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
[2]तेषां न चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥ ३३
[3]परिच्छ दविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
[4]सर्वे भावास्तु देवानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥ ३४
[5]तेषां त्वनिमिषत्वं यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
इह[6] भावा रसाश्चैव दृष्ट्यामेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
दृष्ट्या हि सूचितो भावः[7] पश्चादङ्गैर्विभाव्यते[8] ।

ननु [1]वर्षान्तरेषु दिव्यपर्वतेषु यदुचितं गमनं तत्कर्तुं शक्यमित्याह तेषामिति । चकार इहार्थे जम्बूद्वीप इव दिव्यानामपि कक्ष्याविभागस्थानविशेषोपलक्षिता गतिरित्यर्थः । एतत् स्फुटयति न तेषामिति । परिच्छेदविशेषश्च तदीयः परिचारः स्वामितो न कार्य इत्यर्थः, परिच्छेदो वा ज्ञानं तद्दूरव्यवहितादिविषयं न प्रदर्शनीयम् । कथं तर्हि, आह, मानुषगत एवैषां सर्वो भावः कार्यः, कथं, मानुषलोकवत् यथामानुषलोके अंशावतरणे नायकानां रामादीनां किंचिदुत्कृष्टं सातिशयं मानुष्योचितमेव चरितं तथैव दिव्यभावबहुवृत्तीनामपीत्यर्थः । न निमषतीत्यनिमिषं रूपं तेषां नैव कार्यम् । तुरवधारणे । अत्र हेतुरिहेति । भावा व्यभिचारिणो, रसाः स्थायिनो दृष्टावेवेति स्पष्टयति दृष्ट्यामिति । सूचितः सूचाभिनय एव विभाव्यते विभावादिशेषयुक्तत्वे स्फुटीभवतीत्यर्थः । अत एव न तेषां चेष्टितमित्यनेन साध्योऽप्ययमर्थः पुनरुपात्तः प्राधान्यात् ।

---

1 प - विभागस्तु 2 ट - एतेषां ज - तेषां तु न - तेषां च 3 ड - परिच्छेद 4 ड - सर्वे भावाश्च भ - सर्वो भावश्च दिव्यानां कार्यो मानुषसंश्रयः 5 भ - अनिमेषस्तु यस्तेषां स न कार्यः 6 ड - भावरसाश्चैव दृष्टावेव 7 ड - पुनः 8 अतःपरं भ मातृकायां धर्मीलक्षणमुक्तं तदनन्तरमेव प्रवृत्तीनाम् । एष क्रम एव षष्ठाध्यायोक्त(६-२०) संग्रहश्लोकानुसारीति कीर्तिधरप्रभृतिभिः स्वीकृतः ।

---

1 क - द्वीपान्तरेषु ।

[एवं कक्ष्याविभागस्तु मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ।
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ॥] ३६
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोक्तृभिः[1] ।
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चोढ्रमागधी[2] ॥ ३७

[3]अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मात्? [4]उच्यते - [5]पृथिव्यां नाना[6]देशवेषभाषाचारा वार्ताः ख्यापयतीति[7] वृत्तिः प्रवृत्तिश्च निवेदने[8]। अत्राह—यथा पृथिव्यां [9]नानादेशाः

एवं सर्वोपकारित्वादुद्देशस्य संग्रहे सर्वं पश्चादभिधानं तेनैवं न यद्यपि कक्ष्याविभागः सूचितस्तथापि चारीपरिक्रमप्रसङ्गेन गत्यध्यायानन्तरं दर्शितः॥ इदानीं त्वाङ्गिकोपयोगिधर्म्यादित्रयमुद्दिष्टं, तत्र वृत्तीनामग्रतो निरूपणं भविष्यति, तत्र च हेतुः वृत्त्यध्याय (अ २०) एव वक्ष्यामः । यद्यपि धर्मः पूर्वमुद्दिष्टस्तथापि 'यत्र वार्ता प्रवर्तत' इत्यनेन कक्ष्याविभागकल्पितदेशभेदाभिधानप्रसङ्गेन च देशविभागप्रतिपन्नाः प्रवृत्तय आक्षिप्ताः किं च पात्रस्य सति प्रवेशे कक्ष्याविभाग उत्तरद्वारेण दाक्षिणात्यावन्त्योः प्रवेशो, अन्ययोस्तु सव्येनेत्येवं प्रवृत्तिविभागं प्रवेशकभेदमाक्षिपति । सोऽपि तत्स्थानेनेदमिति तदुपयोगित्वेनापि समनन्तरं प्रवृत्तयो वक्तव्या इति मनसि कृत्वाह चतुर्विधेति। प्रवृत्तिः तस्मादित्यर्थः । प्रश्ना इति कस्मादिति चतुष्कप्रश्नः अर्थं तावदाह पृथिव्यामिति प्रवृत्तिः देशविशेषगता वेषभाषासमाचारवैचित्र्यप्रसिद्धिरुच्यते । तत्रैवं योजना—देशे देशे येष्वेव वेषादयो नैपथ्यं भाषा वा आचारो लोकशास्त्रव्यवहारः वार्ता कृषिपाशुपाल्यादिजीविका इति तान् प्रख्यापयन्ति, पृथिव्यादिसर्वलोकविद्याप्रसिद्धिं करोति प्रवृत्तिर्बाह्यार्थे यस्मान्नि-

1 म - विज्ञेया नाट्यकोविदैः न प्रयोज्या नाट्ययोक्तृभिः ड - प्रयोगतः द - समाश्रया 2 ढ - सोढ्रमागधी प - चान्ध्रमागधी ड- चैव मागधी 3 ड - 'अत्राह'—इति न दृश्यते 4 ड - अत्रोच्यते 5 ड - यथा पृथिव्या 6 न - देशकृतान् वेषकृतान् 7 ड - वार्ताः प्रख्यापयन्तीति म - आख्यापयतीति 8 म - निवेदनम् 9 म - बहवो ।

सन्ति [1]कथमासां चतर्विधत्वमुपपन्नं[2], समानलक्षणश्चासां[3] प्रयोगः? [4]उच्यते—[5]तत्तु सत्यं, आसां समानलक्षणप्रयोगः। किं तु नानादेशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य[6] नाट्यस्य मया [7]चतुर्विधत्वमभिहितं [8]भारत्यारभटी सात्त्वती कैशिकी चेति।

वेदने निश्शेषेण वेदने ज्ञाने प्रवृत्तिशब्दः। "अस्त्येषा[1] भुवने प्रवृत्तिरभवद्रामेण रामस्य यत्" इत्यादौ।

अथ संख्याप्रश्ने स्वाभिप्रायमाह यदेति। देशा इति। तत्कृत्वापि चतुष्टयी प्रवृत्तिरित्युक्तं न चत्वार एव देशाः। स्यादेतदेव तावत्यस्तावदुक्ता अभ्यधिकास्तु त्यक्ता इत्याशङ्क्याह समानलक्षणत्वात्प्रयोग इत्युच्यते महद्भिरिति शेषः। प्रयोग इति नाट्यम्। चतसृणामेव समानलक्षणानामेतत्प्रवृत्तिचतुष्टयसाधारणस्वभावः सर्वप्रयोगे युष्मन्मते न त्वन्यो व्यवहारः कश्चिद्दर्शितः। [2]तथा च लोभक्रोधमोहैस्तु साधारीकृतजगच्चिन्ताद्याशु प्रदेशः पराक्रियते तथा प्रकृतेऽपि।

ननु चतुस्साधारणप्रयोगो नत्वन्योऽत्र प्रविशति व्यवहार इत्येतदुक्तम्। विस्मरणशीलो भवान् न स्मर्यते। उक्तं पूर्वरङ्गान्ते (अध्या-५) "इत्येषोऽवन्तिपाश्चालदाक्षिणात्योढ्रमागधैः। कर्तव्यः पूर्वरङ्ग" स्त्विति पूर्वरङ्गस्य प्रयोगस्य गर्भाधानीयस्थानीय इत्युक्तम्। तत्रैवाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह। [3]तत्तु सत्यमित्यादिना वेषादीनामित्यन्तेन अभ्युपगमदेशादिशब्देन प्रवृत्तिमभिदधता। आसामिति व्याख्यातम्। [4]किंत्वित्यादिनोत्तरमाह। एतदुक्तं भवति—वृत्तिसंश्रितं वृत्तीराश्रितमेतचतुर्विधम्। ननु का प्रवृत्तिः

1 भ - तदा कथं ढ - तथा कथमेषां 2 प - समुपपन्नम् 3 ट - लक्षणं चासां 4 म - अत्रोच्यते एवमेतत् 5 प - सत्यमेतत् ट - एवमेते 6 म - वृत्तिसमाश्रितस्य प्रयोगस्य ट - संश्रितमस्य मया ड - लोकानुमतेऽनुवृत्तिसंश्रितस्य 7 म - चतुष्टयमुपपादितं 8 म - भारतीसात्वत्यारभटीकैशिकीवृत्तिसंश्रितेषु प्रयोगेषु देशा अभिरताः ड - भारतीसात्वती कैशिक्यारभटी वृत्ति संश्रितेष्वमीषु प्रयोगेष्वभिरता देशाः।

---

1 क - अस्त्यैषा 2 क - यथा 3 क - तत्र 4 क - किंचिदादिना।

वृत्तिसंश्रितैश्च [1]प्रयोगैरभिहिता देशाः, [2]यतः प्रवृत्ति-चतुष्टयमभिनिर्वृत्तं प्रयोगश्चोत्पादितः[3] । तत्र [4]दाक्षिणा-त्यास्तावद्बहुनृत्तगीतवाद्याः कैशिकीप्रायाः [5]चतुरमधुर-ललिताङ्गाभिनयाश्च । तद्यथा[6]—

महेन्द्रो मलयः सह्यो [7]मेकलः पालमञ्जरः[8] ।

प्रत्येकं तत्रैवाभ्युपगमः प्रवृत्तिः, नेत्याह लोकानुगुणानुसारेण । लोको हि दक्षिणापथः पूर्वदेशः पश्चिमदेशः उत्तरभूमिरिति [I]चतुर्धा विभागोऽस्ति, न चैष निर्बन्धनः सादृश्यगंभवाह् । तथाहि दाक्षिणात्येषु शृङ्गारप्रचुरतया कैशि-क्याः संभवः । पश्चिमेष्वावन्त्येव संगृहीतेषु सापि सति धर्मप्राधान्य इति सात्त्व-त्यस्ति । प्राच्येषु तु घटाटोपवाक्याडम्बरप्राधान्यो भारत्यारभटीयोगः । उत्तरभूमिः प्राधान्यात्तु भारत्यारभटीयोगेऽपि कैशिकीलेशात्तु प्रवेशसहि-ष्णवो यद्वक्ष्यते "प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ" (१३-५१) इति । अर्थशब्देन तत्प्र-योजनं नृत्तवाद्यादि । इत्येवं चित्तवृत्तिभेदसादृश्याल्लोको यश्चतुर्धाविभागः स एवास्मिन्नुक्तः ।

ननु किमित्ययं संक्षेप आदृतः, आह यस्माल्लोको बहुविधभाषाचारादि-युक्तः कस्तं प्रतिपदं वक्तुं शक्नुयात् शिक्षितुमभ्यसितुं वा प्रयोक्तुं द्रष्टुं वा, चित्तवृत्तिप्रधानं चेदं नाट्यमिति तदेव वक्तुं न्याय्यम् । एतदेव स्पष्टीकुर्व-न्नाह भारतीत्यादिना । प्रयोगे वागङ्गचेष्टासु अभिनिर्वृत्तं लोकप्रसिद्धमि-

---

1 ट - प्रयोगोचिता द - प्रयोगैरभिमता 2 द - यतो वृत्ति भ - यतस्ततः प्रवृत्तेश्चतुष्टयमिति निर्वृत्तं 3 दभ - मातृकयोर्दाक्षिणात्यालक्षणात्पूर्वमेवावन्ती-लक्षणमुक्तं यथा—

आनर्मदाया आसिन्धोरापूर्वावर्तिनस्तथा ।
आपश्चिमात्समुद्राच्च तथा सौवीरराष्ट्रतः ॥
आहिमाद्रेस्तथा देशा विदेशैश्चान्तरेण ये (वैदिशाच्चान्तरेण —भ) ।
सात्वतीकैशिकीयुक्ता तेषामावन्तिकी स्मृता ॥

4 म - दाक्षिणात्या.. वाद्या...प्राया...नया यथा 5 ड - चतुरललित 6 ट - यथा 7 ड - मेखलः न - मेलकः 8 ड - कालपञ्जरः म - मेलकः पालमर्जरः प - पलपञ्जरः ('पालमञ्जर' इति राजशेखरः) न - पालमञ्जकः ।

I क - चेड़ा ।

एतेषु संश्रिता देशास्ते ज्ञेया दक्षिणापथाः[1] ॥ ३९
[2]कोसलास्तोसलाश्चैव कलिङ्गा यवनाः खसाः[3] ।
[4]द्रमिडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैण्णा[5] वै वानवासजाः[6] ॥ ४०
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे[7] ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत[8] दाक्षिणात्यां तु नित्यशः[9] ॥ ४१
[10]आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा आनर्ताः सार्बुदेयकाः[11] ॥ ४२
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्त्तिकावताः[12] * ।
कुर्वन्त्यावन्तिकामेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥ ४३

त्यर्थः । चकारेण तत इत्याकृष्यते । तल्लोकप्रसिद्धचतुष्टयमवलम्ब्य ब्रह्मणा प्रयोग उत्पादितः। अयं ग्रन्थश्चिरन्तनैर्वृत्तीनां चतुष्ट्वेव दृष्टान्ततामाश्रित्य व्याख्यातः, तत्र च वैधर्म्येण दूषणमुक्तम्‡, वृत्तीनां हि सनिमित्तं चतुर्धादेः प्रवृत्तीनां तस्माच्चतुष्कमात्रेण दृष्टान्तोऽयमिति व्याख्यानेषु गजस्नानीयमानयेननालूनविशीर्णः कृत इत्यास्तां तावत्[1] ।

कैशिकी प्रायेणास्यामिति बहुव्रीहिः । असामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरण्येऽपि वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्त्वाभावान्न पुंवद्भावः। कैशैर्निर्वृत्तात्तेषु भवेदित्यादिर्व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । एतच्च वक्ष्यामः संक्षेपेण (अध्या—२०) । दक्षिणसमुद्रस्य विन्ध्यस्य च मध्ये ये देशास्तेषु दाक्षिणात्या । एतेनैव सिद्धे सति देशभेदानां प्रतिपाठस्तदन्तरालानां पर्वत-

---

1 न - स ज्ञेयो दक्षिणापथः 2 ड - कोशलास्तोशलाः 3 म - यवनौसलाः च - एव मोसलाः 4 द - द्रमिलाश्च 5 द - भिल्ला ('वैण्णा' इति कृष्णापिनाकिनी तीरवासिनः) 6 प - वानवासिकाः 7 द - चोत्तरे 8 ड - संश्रितास्तेषु 9 द - तेष्वियं कैशिकी स्मृता म - ये देशा दाक्षिणात्यास्तु वृत्तिमारभटीं श्रिताः 10 प - आनर्तकाः 11 द - सार्वदेशकाः 12 ज - वैमानिकावताः ड - वैवर्तिकावताः

* मृत्तिकावतीपुरवासिनः। ‡ चिरन्तनैरिति राहुलकादिभिः । उक्तमित्युद्भटेन।

सात्त्वतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषां समाश्रिताः[1] ।
भवेत्प्रयोगो नान्यत्र[2] स तु[3] कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ ४४
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवोढ्रमागधाः ।
[4]पौण्ड्रनेपालकाश्चैव [5]अन्तर्गिरबहिर्गिराः ॥ ४५
तथा [6]प्लवङ्गमा ज्ञेया मलदा मल्लवर्तकाः[7] ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा ॥ ४६
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः[8] ।
[9]प्राङ्गाः प्रावृतयश्चैव युञ्जन्तीहोढ्रमागधीम्[10] ॥ ४७
[11]अन्येऽपि देशाः प्राच्या ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते ह्येषा[12] प्रवृत्तिश्चोढ्रमागधी[13] ॥ ४८
पाञ्चालाः शौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
बाह्लीकाः [14]शाकलाश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥ ४९
हिमवत्संश्रिता ये तु[15] गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम्[16] ।

कच्छादिम्लेच्छानां निषेधेन प्रसिद्ध्या देशोपसंग्रहणार्थः कवीनाम् । एवमुत्तरत्र । नित्यानित्यमिति । अनादिरयं देशभेदेन चित्तवृत्तिक्रमः । दृष्टो हि वस्त्राभरणात्मना देशभेदोचितः स्वभावभेदः । बाहुल्येनेति नात्र भविष्यति प्रमाणाभावादित्यादिना शुष्कतर्केणासूचितव्यमिति भावः । एषेति अवन्तिप्राग्ज्योतिषकामरूपीया । पुराण इत्यागमपूर्वकत्वमाह । तुरुष्काश्चारट्टकुदरक-

---

1 म - वृत्तिमेते समाश्रिताः द - एषां समाश्रयः 2 ड - नाट्ये च 3 न - च 4 ड - पौण्ड्रा 5 म - ह्यन्तगिरि 6 ढ - प्रवङ्गमाहेन्द्र 7 म - मल्लवर्तिकाः ढ - मलवर्तकाः 8 ड - ताम्रलिप्तकाः 9 ड - प्रांशुप्रवृत्तयः द - प्रांशुप्रावृत्तयः न - प्राङ्गाः प्राभृतयः ट - प्राङ्गाः प्रवृत्तयः 10 न - ह्यौढ्रमागधीम् 11 अयं श्लोको भमयोर्न विद्यते 12 ड - त्वेषा ट - अप्येषा 13 प - चान्ध्रमागधी 14 ड - शाल्यकाः द - शाकका: ढ - शाल्यकाः 15 ट - च 16 न - तथा चाप्य प्रदक्षिणम् ।

[1]ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमा ॥ ५०
पाञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारभटी स्मृता[2] ।
प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ आविद्धगतिविक्रमः ॥ ५१
द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
प्रदक्षिणप्रवेशा च तथा चैवाप्रदक्षिणा ॥ ५२
आवन्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
अपसव्यप्रवेशा तु पाञ्चाली चोढ्रमागधी[3] ॥ ५३
आवन्त्यां दाक्षिणात्यायां [4]पार्श्वद्वारमथोत्तरम् ।
[5]पाञ्चाल्यामोढ्रमागध्यां योज्यं द्वारं तु दक्षिणम् ॥ ५४

खसप्रभृतयः मध्यमायामेव प्रविष्टाः, ते तु व्यवहारबहिष्कृतत्वात् स्वकण्ठेन न पठिताः । अल्पगीतार्थ इति लेशतः कैशिकीमनुजानाति । तत्र प्राग्देशानां सीमात्वेन दक्षिणत उद्राः समुद्रनिकटे, उत्तरतो मागधाः, तदुभयमध्यवर्तित्वादौढ्रमागधी[1], [2]अतएवोढ्रकलिङ्गानामुभयोपजीवित्वाभिप्रायेण वृत्तिद्वयमध्ये गणनम् । गिरीणामन्तर्थे भवास्तेऽन्तर्गिराः, 'गिरेश्च सेनक' स्येति समासान्ते मत्वर्थीये वाचि रूपम् । दक्षिणोत्तरव्यतिरेकेण परिक्रमणस्थानाभावात् नैकट्याद् द्वे प्रवृत्ती एकीकृत्य प्रयोगाभिधानम् । तत्र दाक्षिणात्य उत्तरेण द्वारेण प्रविश्य [3]पश्चिमायां दिशि परिक्रम्य ततोऽपि दक्षिणस्यां ततः पूर्वस्यां ततः उत्तरस्यां परिक्रमेत् । परिक्रम्य च तस्यामेव दिश्यात्मनिवेदनं कुर्यात् । [4]तदुक्तं दक्षिणाभिमुख इति । तत उत्तरस्यां पूर्वां ततोऽपि दक्षिणां ततः पश्चिमां प्राप्योत्तरद्वारेणैव निष्क्रामेत् । एवं सात्त्वत्यादौ, तद्विपर्ययेण पाञ्चाली।

---

1 न - ये चाश्रिता 2 न - श्रिता द - भृतः 3 न - ह्यौढ्रमागधी द - सोढ्रमागधी 4 ड - योज्यं 5 प - पाञ्चालमध्यामागध्योः ।

---

1 क - आन्ध्रमागधी 2 क - अत एवान्ध्रकालिङ्गानां 3 ख - मध्यमं क - पश्चिमं 4 ख - तदुत्तरम् ।

एकीभूताः पुनश्चैताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
[1]पर्षदं देशकालौ चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च[2] ॥ ५५

येषु देशेषु या कार्या[3] प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५६

[4]एकीभूताः [5]पुनस्त्वेताः [6]नाटकादौ भवन्ति हि ।
अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्कर्म समाचरेत्[7] ॥ ५७

तदस्या दक्षिणद्वारेण प्रवेशो निष्क्रमणं च प्रदक्षिणेन दक्षिणदिशा प्रवेशोऽभ्यन्तरकक्ष्याव्यवस्थितपात्रनिकट एवेति स्यात् । एवमपसव्यप्रवेश इति ।

विशेषान्तरमाह एकीभूता इति । (पार्षदमिति) परिषदि स्वामित्वकृतं वा प्राधान्यं देशकृतं कालकृतं प्रयोजनकृतं बहुतरपात्रपरीक्षायातोचितं यद्वैचित्र्यकृतमिदमवेक्ष्य सङ्करोऽपि कर्तव्यः, तदाह एकीभूता इति प्रधानानुयायिन्य एवेत्यर्थः ।

एवं प्रयोक्तरि परिक्रमोपयोगः । प्रवृत्तीनां प्रत्येकविषयेऽपि तं दर्शयन्नाह येषु देशेष्वित्यादि (या) प्रवृत्तिरित्यर्थः, सा वृत्तिर्येषु रूपकेषु । तेन तेन काश्मीरकनायक देशे नाटिकानुचिता, (?) तस्यां कैशिकीप्राधान्येन दाक्षिणात्योचितत्वात् । देशादौचित्ये तच्चेष्टितव्यावर्तनेन प्रतीतिविघाताद्रसमयत्वाभावः । रसाश्च नाट्यस्य प्राणाः व्युत्पत्तिरपि वा परेव भवेत्, असत्यताशङ्का च समूलघातं विहन्यादेव प्रयोगमित्यनेनाभिप्रायेणाह तद्वृत्तिकानीति । येषु देशेषु यो वृत्तिप्रकार उक्तः स येषु रूपकेषु नाटकादीनामन्यतमेषु भवति, तानि रूपाणि तेष्विति तद्देशगतनायकप्राधान्येन कर्तव्यं कविना नाटकेन च नाट्यशब्दवाच्यस्य प्रयोगस्याश्रयः । नाटकशब्दोऽत्र न रूपकविशेषे, अपि तु नाट्य एव । यथा—

---

1 म - देशं कालमवस्थां च काव्ययुक्तिमवेक्ष्य च 2 द - अवेक्षते 3 ड - पूर्वं
4 अयं श्लोको दचटजझढन मातृकासु न दृश्यते 5 म - यदा त्वेताः 6 ड - गानकादौ 7 ड - तत्तत्कर्माचरेत्सदा म - तद्धर्मांमाचरेत्तथा ।

[[1]सार्थे बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान् ।
[2]येषामन्यस्य बाहुल्यं प्रवृत्तिं पूरयेत्तथा]॥ ५८
प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रयः[3] ।
सुकुमारस्तथाविद्धो नाट्ययुक्तिसमाश्रयः ॥ ५९
[4]यत्त्वाविद्धाङ्गहारं तु छेद्यभेद्याहवात्मकम्[5] ।
मायेन्द्रजालबहुलं[6] पुस्तनैपथ्यसंयुतम्[7] ॥ ६०
[8]पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च ।
सात्त्वत्यारभटीप्रायं नाट्यमाविद्धमेव तत्[9] ॥ ६१
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
[10]एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६२

"हास्यस्थानानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके" । (अ-२२) इत्यत्र नाटक उन्नयति[1] प्रेक्षकान् संवेशेन व्युत्पत्त्या च तथा तद्भावानुप्रवेशेन प्रयोक्तॄनिति । नाटकं कृताविति पाठे गात्राणि विक्षिप्यन्ते अभिनयप्रयोगायास्मादिति संज्ञाकाले । अन्ये तु नटशब्दं कठादिवच्चरणादिच्छन्तो नटानां कर्म-श्लाघ्यमिति गोत्रचरणाच्च श्लाघादिविशेषणत्वाद् वुञित्याहुः (पा-५-१-१३४) लौकिकं च लिङ्गमिति नैवं शङ्कितव्यमेतद् वुञ् तस्यैकान्तिकं स्त्रीत्वमिति । आविद्ध उत्कटः, अङ्गानां हारो हरणं यत्र । छेदेन भेदेन प्रधानः आहवः संग्रामः, आह्वयन्ते परस्परं वीरा यत्रेति । मायामन्त्रौषधादिकृतं रूपपरिवर्तनादि, (इन्द्र) जालः हस्तलाघवसादृश्यादिकृतं, पुस्तं द्रुमृण्मयमाकृत्यादि । तथैव च नाविद्धं (आविद्धं ?) स्त्रीकर्मरूपाणां स्वरूपं स्वक्षेत्र एव वक्ष्यामः । शौर्यमभीरुत्वं,

1 अयं श्लोको डढ - मातृकयोरेव वर्तते 2 ढ - यस्यामन्येऽस्य 3 म - नाटकाश्रितः 4 द - तत्राविद्ध म - सत्त्वाविद्धाङ्गहारस्तु 5 म - आत्मकः 6 म - बहुलो 7 म - संयुतः 8 म - प्रयोगः पुरुषप्रायस्तथाल्पस्त्रीक एव च 9 म - आरभटीयुक्तो ज्ञेय आविद्धसंज्ञितः 10 म - आविद्धसंज्ञाविज्ञेयाः प्रयोगस्य वशानुगाः ।

1 क - नाटकलनमयति ।

एषां प्रायोगः कर्तव्यो [1]देवदानवराक्षसैः
[2]उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः[3] ॥ ६३
नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्क एव च[4] ।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितानि तु[5] ॥ ६४
[6]अथ बाह्यप्रयोगे तु प्रेक्षागृहविवर्जिते ।
विदिक्ष्वपि भवेद्रङ्गः कदाचिद्भर्तुराज्ञया ॥ ६५
पृष्ठे कृत्वा कुतपं नाट्यं युक्ते यतो मुखं भरतः ।
सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकालेन नाट्यज्ञः ॥ ६६
द्वाराणिषट्चैव भवन्तिचात्र रङ्गस्य दिग्भाण्डविनिश्चितानि
नाट्यप्रयोगेन खलु प्रवेशे प्राच्यांप्रतीच्यांच दिशिप्रवेशः

वीर्यमुत्साहः, बलं कायधर्मः पराक्रमः । मानुषेष्विति बाहुल्यापेक्षमेतत् । एवं चत्वारि भिन्नानि डिमाद्युद्धतानि वर्गसुकुमाराणि नाटकादीनि ।

एवमन्तरङ्गोपकारित्वात्कक्ष्यामाधारमुक्त्वा तदाक्षिप्तं च वृत्तिभेदमभिधाय धर्मा निरूप्यन्ते । तथा हि लोकस्वभावमेवानुवर्तमानं धर्मीद्वयम् । लोको नाम जनपदवासी जनः, स च प्रवृत्तिक्रमेण प्रपञ्चितः । तत्प्रसङ्गेनैव तावद्धर्म्यायाता । सा चाङ्गिकशेषतया वक्तव्या । प्रसङ्गाच्च वाचिकाहार्यादिविषयाण्युच्यन्ते तुल्यलक्षणत्वादिति । सा च द्वेधा । यद्यपि लौकिकधर्मव्यतिरेकेण नाट्ये न कश्चिद्धर्मोऽस्ति, तथापि स यत्र लोकागतप्रक्रियाक्रमो रञ्जनाधिक्यप्राधान्यमधिरोहयितुं कविनटव्यापारे वैचित्र्यं स्वीकुर्वन् नाट्यधर्मीत्युच्यते ।

---

1 ड - दैत्य 2 ढ - उद्धताश्चैव 3 ट - समन्विताः म - शौर्यधैर्यदयान्विताः 4 ड - नाटिके द - एव तु 5 म - योज्यान्येतानि मानुषैः 6 "यतो मुखमितिश्लोकः तदनन्तरं 'अथादि......कार्यः' इति अन्तं षट्श्लोकाः कादिचान्तेषु विना सर्वेष्वादर्शेषु निवेशिताः, ते प्रक्षिप्ततया न व्याख्याताः ।

निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं [1]तथ्यं चातथ्यमेव च ।
सिद्धिपूर्वं भवेत्तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम्[3] ॥ १२

सर्वं साध्वथवा रुणत्सि विरहक्षामस्य रामस्य चेत्
त्वद्दन्ताङ्कितवालिप(क?)क्षरुधिरक्लिन्नाग्रपुङ्खं शरम् ॥

अत्र हि रावणीयदशितिपरिघट्टित(वालिकक्ष)पाटने उदाहृते स स्वावमानोऽर्थेऽवगते सति तदपजयः तत्कक्षक्षय्यपरिग्रहस्तथैव चतुरर्णवभ्रमणं पुनः कृपामात्रेण त्यागः तत्राप्रतीकारः पुनरभिमानो दर्प इत्यादि गम्यते। अक्षरसंहतेश्च विशेषः—तत्रावयोपादातव्यशब्दान्तरस्थाने शब्दान्तरोपादानं हनूमत इति वक्तव्येऽक्षस्य हन्तुरिति, इह तु त्वद्दन्तेति तदीयाधिकारोदाहरणम्। अन्ये पठन्ति—

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ इति ।

तुल्यैरर्थैस्तत्समयभाविभिर्यदुक्तं यद्वाक्यमिति स एव फलतोऽर्थः ॥

अथ निरुक्तं—निरुक्तं द्विविधमिति । सिद्धिर्लक्षणेन स्वीकारः । तया प्रसाधितं तथ्यं, ततोऽन्यदतथ्यम् । उदाहरणं यथा ममैव—

वीरोत्सवे सङ्गरसीम्नि मूढं यः प्रापयत् सत्यपथं कथंचित्।
सत्यार्जुनः सोऽपि च नाम कृष्णः प्रसिद्धिरित्थं वितथैव सर्वा ॥

परस्परं नाम्नोरन्यत्र तथ्यत्वं स्वविषये त्वतथ्यतेति । न चायमर्थः श्लेषः, स हि तुल्यसंख्ययोः । यथा "गावो वः पावनानां" * इति गोशब्दस्य रश्मिषु सुरभिषु चानादित्वेन प्रसिद्धेः । इह त्वेकत्रान्यत्वे कृतः समय इति । एवं पृथक्तथ्यातथ्ययोरुदाहार्यम् । अन्यत्र पाठः—

1 भ - थ्यं 2 च - सिद्धिप्रसाधितं 3 भ - चाप्यसाधकम् ।

* संपूर्णः श्लोकः—

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥ (सूर्यशतकात्)

[1]गुणानुवादो हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।
यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम् ॥

पूर्वं यत्प्रोक्तो बाह्यस्य संबन्धी कश्चिदर्थस्तस्य प्रसिद्ध्येऽवद्यभावस्य वाचकं यदुच्यते तेन निरुक्तमिति निरर्थकमेवात्र वाच्यम् । यथा सत्यं सराजगतिषु रञ्जनादिति (?) ।

अथ गुणानुवादः—गुणानुवाद इति परिमितस्यापादितोत्कृष्टगुणेतयोपमा, तत्कृतो गुणानामुत्सेकः । यथा—

पालिता द्यौरिवेन्द्रेण त्वया राजन्वसुन्धरा ॥

ननूपमेयमलङ्कारः, किमतः, उक्तं ह्यलङ्काराणां वैचित्र्यं लक्षणकृतमेव । एत एव शिक्षितैरपि दण्डिप्रभृतिभिर्ये निरूपिता उपमाभेदाः, तत्र यो भेदकोंऽशः आचिख्यासासंश्रयनिर्णयादिरर्थः, स तादृक्पृथगलङ्कारतया गणितः । गणनेऽपि वा संसृष्टिसङ्करापत्तिः । अर्थमात्रं तादिति चेत् तर्हि तदेवलक्षणम् । यथा हि राजता विभज्य विचार्यमाणा इत्थमवतिष्ठते—मकुटाद्यलङ्कारः शौर्यादिगुणो व्यूढोरस्कत्वादिलक्षणसमुदायो राजालङ्कार्यश्च गुणवांश्च लक्षणीयश्च, तथा काव्यमपि तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्ताः सर्वे लक्षणमिति मन्तव्यम् । "अस्त्युत्तरस्यां*" इति हि पूर्वार्धे आख्यानं नाम लक्षणम् । नन्वेवं सर्वत्र लक्षणयोगः, क आक्षेपार्थः प्रियमेवास्माकमदः तत्सर्वमलङ्कारयुक्तं काव्यम् । ननु गौर्वाहीक इति रूपकयोगेऽपि, किं न कार्यं, दोषपरिवर्णन गुणवत्त्वरसवत्त्वादिवैकल्यादिति चेत्, अस्मास्वापादितो दोषस्त्वयैवोन्मूलित इत्यास्ताम् ।

अन्यत्र तु पाठः—

गुणाभिधानैर्विविधैर्विविधार्थप्रयोजितैः ।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरैर्वा भवेदिह ॥ †इति ।

1 भ - गुणाभिवादो ।

* अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

2 अस्य श्लोकस्य पाठभेदा अध्यायान्ते मतान्तरप्रवचने द्रष्टव्याः ।

† "गुणानुवादः स ज्ञेयो यत्राभेदोपचारतः ।
गौणीं वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ॥

इति गुणानुवादलक्षणमन्यैः पठितम् । उदाहृतं च शाकुन्तलात् "अनाघ्रातं" इत्यादि ।

[1]उत्तमार्थाद्विशिष्टो यः[2] स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥१३
बहूनां भाषमाणानां त्वेकस्यार्थविनिर्णयम्[3] ।

मधुरैर्गीतैः (गुणैः) निष्ठुरैर्वा उत्तमैर्वा उपमानभूतैर्ये प्रयोजिता गुणास्तदभिधानैरुपलक्षितो गुणानिपात इत्यर्थः ॥

अथातिशयः—उत्तमार्थाद्विशिष्ट इति उक्तादप्यर्थाद्विशेषो । यथा भट्टेन्दुराजस्य* ।

यावन्त्येव पदान्यलीकपिशुनैरालीजनैः शिक्षिता
तावन्त्येव कृतागसो द्रुततरं संपाद्य पत्युः पुरः ।
प्रारब्धापरतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितुं
प्रेम्णा मौग्ध्यविभूषितस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः ॥

अत्रेर्ष्यात्मा यः प्रेमण्युत्तमेऽर्थस्ततोऽपि विशेष उक्तः। प्रतिपदं चाभिप्रायोऽस्ति स विवेचनीयः । न चेयमतिशयोक्तिः संभाव्यमानत्वात्। सोऽपि वा लक्षणेनालङ्कार इति वक्ष्यामः समनन्तरमेव । अन्यत्र तु पठ्यते—

बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
विशेषः कीर्त्यते यत्र ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥ इति ।

अथ सहेतुः—बहूनां भाषमाणानामिति । बहून् भाषमाणाननादृत्यैकस्यासाधारणस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यत्वेनावलम्ब्य सिद्धस्य प्रमाणोपमानवचनमुपक्षेपवचनं मम तावदेवं प्रतिभासते इति सहेतुः । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

एके वारिनिधिप्रवेशमपरे लोकान्तरालोकनं
केचित्पावकयोगितां निजगदुः क्षीणेऽह्नि चन्द्रार्चिषाम् ।
मिथ्या चैतदसाक्षिकं प्रियसखि प्रत्यक्षतीव्रातपो
मन्येऽहं पुनरध्वनीनरमणीचेतोऽधिशेते रविः ॥

1 च - उत्तमार्थविशिष्टो 2 भ - विशेषो यः 3 भ - अनेकार्थविनिश्चयः च - अनेकार्थविनिर्णयात् ।

* द्वयोरप्यभिनवभारतीमातृकयोरयं श्लोको भट्टेन्दुराजस्येति वर्तते । अयममरुककाव्ये दृश्यते व्याख्यातश्चार्जुनवर्मदेवभूपालाभ्याम् । वृत्तिकारवचनप्रामाण्यादयममरुके प्रक्षिप्त इति संभाव्यते ।

सिद्धोपमानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः ॥ १४

[1]अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।

लक्षणसमानकरणा[2]त्सारूप्यं तत्तु विज्ञेयम्[3] ॥ १५

[4]अभूतपूर्वैर्यत्रार्थैस्तत्तुल्यार्थस्य निर्णयः ।

(एकस्येति) एकमसाधारणम् । (सिद्धोपमानेति) डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्योपमानम् । अन्यत्र पाठः—

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यं शिष्टार्थसाधनम् ।
समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संज्ञितः ॥ इति ।

सम्यगस्यते हृदि क्षिप्यते येन स समासः उपपत्तिस्तयोक्ता ।

अथ सारूप्यं—अपदेशस्तु परोक्षे यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेनेति । यथा ममैव—

सैन्दूरीकृतसान्द्रकुङ्कुमरसप्रच्छायमालोच्यते
यत्प्राच्यां दिशि वक्रिमा पदमिदं दृग्द्वन्द्वलेह्यं महः ।
तत्तेजो जरठांशुतां कलयता भाविप्रवासावधि
सन्ध्यामुग्धवधूकपोलफलके कीर्णो नखाग्राङ्कुरः ॥

अत्र यदिति निर्देश्यं परोक्षवस्तु तत्त्वस्यापरिज्ञानात् । अनुकरणेन प्रच्छायमात्रेण, अपदेश्यमालोच्यमिति लक्षणेन सैन्दूरीकृतेत्यादिना । समानं सप्रमाणकं करणं दर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि सारूप्यं लक्षणम् । पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दोर्भागो लक्ष्यते उदयाचलान्तरितत्वात् सन्ध्यासमये । न चेयमुपमा उपमेयस्याभावादुपमेयमेव हि पूर्वार्धेन लिंग्यते । पुस्तकान्तरेषु तु पाठः—

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि च ॥ इति ।

प्रत्यक्षं वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते ।

अथ मिथ्याध्यवसायः—अभूतपूर्वैर्यत्रार्थैरिति । अपारमार्थिकैरेवार्थैस्तत्तुल्यस्यावस्तुभूतस्यार्थान्तरस्य यस्य वक्तृव्यापारे सति निश्चयः सोऽयम् । यथा ममैव—

1 भ - अपदेशेन परोक्षो योऽर्थो ह्युत्पद्यते 2 भ - योगात् 3 च - निर्देश्यम्
4 च - अभूतपूर्वे यत्रार्थे तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।

स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते [1]काव्यलक्षणम् ॥ १६
बहूनां च प्रधानानां [2]मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
एकार्थसाधनकृतं[3] सा सिद्धिरिति कीर्तिता ॥ १७
गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यः संप्रशस्यते ।
पदोच्चयं तु तं विद्यान्नानार्थग्रथितार्थकम्[4] ॥ १८

यो दुर्जनाद्वाञ्छितसिद्धिमीहते स नूनमुत्क्रामति तं सुखैधिनम् ।
जुहज्ज्वलाग्नौ विगतार्थमण्डलं प्रसह्य षष्ठं विषयं प्रसाधयेत् (?) ॥

काव्यलक्षणमित्यनेन काव्येषु लोकविपर्यासबाहुल्यमवश्यं भवतीति दर्शयति। अन्ये तु पठन्ति—

विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टापदृष्टयोः ।
सन्देहात्कल्प्यते यत्र सविक्षेपो विपर्ययः ॥

विचार्यत इति विचारोऽर्थः अदृष्टमित्यर्थः। सन्देहोऽत्र भ्रमः, अथवा अन्यथाभावो विपर्ययः । संशयोऽपि हि वस्तुतो विषयतत्त्वमन्यथाकारं दर्शयन् विपर्यय एव ॥

अथ सिद्धिः—बहूनां च प्रधानानामिति । प्रसिद्धानां मध्ये एकमित्यप्रसिद्धं यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारणत्वस्य प्रयोजनस्य संपत्तये करणं तत्र निवेशनं यस्य तादृक् तत्कीर्तनं सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिः। यथा—

भद्रेश्वरः सुरसरित्स भवानहं च
त्रैलोक्यसारमिह संप्रति जीवलोके ।
भद्रेश्वरः सुरवरेषु सरित्सु गङ्गा
त्वं पार्थिवेष्वहमतीव सुदुःखितेषु ॥

अत्र भवानहं चेत्यप्रसिद्धं प्रसिद्धमध्ये उपात्तं साधारण्यसिद्धिं विधत्ते ।

अथ पदोच्चयः—गुणैर्बहुभिरेकार्थैरिति । एकतात्पर्यार्थनिष्ठैर्बहुभिः शब्दैर्ये वाच्यत्वेन स्वीकृता धर्मास्तदुपलक्षितत्वेनैव यद्वस्तुनः प्रशंसनम्। कथं,

---

1 भ - कार्यं 2 प - नाम यत्राभिकीर्त्यते। अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं 3 भ - कृता 4 च - ग्रथनात्मकम्।

आत्मभावमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
तीव्रार्थभाषणं यत्स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥ १९

नानार्थैर्ग्रथितात्मकमुपलम्भितरूपं कृत्वा तत्पदानामुच्चय उत्कर्षेण चयः बाहुल्यं यत्रेति पदोच्चयः ।

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं जननयननिर्माणमफलम् ।
अदर्पं कन्दर्पं मरणशरणं बान्धवजनं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

अत्र ह्यवान्तरावगमकारिणामवान्तरवाक्यरूपाणां पदानां तात्पर्यमभिन्नं स्वार्थे तु भिन्नम् । पदशब्दन्तु । अन्ये पठन्ति—पादो भाग इति । *

पूर्वत एवार्थः ॥

अथाक्रन्दना—आत्मभावमुपन्यस्येति । तीव्रः साक्षादवाच्यो योऽर्थस्तस्य परं प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैरात्म भिप्रायं प्रमुखे दत्त्वा तत्समन्ततः भाषणं स्फुटकथनं तन्निजभावाविष्करणप्रधानत्वादाक्रन्दो नाम लक्षणम् । यथा ममैव—

किं पान्थ त्वरसे विलोकय (निशां या ह्युन्मुखी) पाण्डुरा
चन्द्रं चुम्बितुमीहते प्रकटयन्त्यग्रे सरागां स्थितिम् '
यद्वा नागरभोगदुर्ललितकैर्न्यस्तापि न ज्ञायते
ग्रामेऽग्राम्यजनोपभोगसुभगं निर्व्याजरम्यं सुखम् ॥

अत्रोत्तरेणार्धेन ग्रामीणो रम्यतमो भोजनशयनादिसंभोग इति वक्त्या मोहप्रायोऽवाच्य आत्माभिप्रायः । तदरोचकत्वं तदुभयं प्रमुखे निधाय निशाकरवृत्तान्तसादृश्येन तीव्रः स्वात्मानुराग आविष्कृतः । अन्ये पठन्ति—

रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितैः ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥

प्रथमार्धेन परसादृश्यमुक्तम् । अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य संस्पर्शनाज्ज्ञापनेत्यर्थः ॥

* "पादो भाग" इति क्वापि पाठो न दृश्यते । तत्पाठान्तरभागो लुप्त एव स्यात् ।

हृदयस्थस्य भावस्य सुश्लिष्टार्थप्रदर्शनम्[1] ।
अन्यापदेश[2]कथनैर्मनोरथ इति स्मृतः ॥ २०
[3]पृष्टैरपृष्टैरथवा निर्णयः क्रियते तु यः ।
[4]आख्यानमिति तज्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥ २१

अथ मनोरथः—हृदयस्थस्य भावस्येति । यथा—
णिग्गंध दुरारोहिं पुत्तअ (मा) पाडलिं समारूढ ।
आरूढणिपडिआ के इमी ए ण कआ इह ग्गामो ॥ *

अत्र पादपमारोहन्नेव वृद्धविदग्धया कश्चिद्दुराशयपुंश्चलीसंगमोत्सुकः स्वाभिप्रायद्योतनेन प्रबोध्यते, तत्प्रस्तुतमेवान्यदपदिश्य । अत एवाप्रस्तुप्रशंसा, सापि चात्रैवान्तर्भूता । नन्वलंकारे ह्यलंकार्यत्वं ह्यसत् इति केयं युक्तिः, लक्षणं तु भवति लक्षणत्वादेव ॥

अथाख्यानं—पृष्टैरपृष्टैरपि चेत्यादि। प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णीयन्ते यथा † "बाले नाथ विमुञ्च मानिनि" इत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ, प्रश्नसदृशैर्वा शक्याशक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र निर्णयः । यथा—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं परां

इत्युक्ते यदि प्रसिद्धः कथं मया न ज्ञायत इत्याशंक्याख्यातं—

अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति किम् ।

किं तस्य प्रसिद्धौ निदानमित्याशंक्य पुनराख्यातं—

1 प - प्रकाशकम् च - प्रदर्शकम् 2 प - कथनम् 3 च - अपृष्टैरथवा पृष्टैः 4 प - तदा ज्ञेयमिति ज्ञेयम् ।

* गाथासप्तशत्यां (५-६८)
(निर्गन्ध) निर्ग्रन्थ दुरारोहां पुत्रक मा पाटलीं समारोह ।
आरूढनिपतिताः के अनया न कृता इह ग्रामे ॥
† बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान्, सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम, कातरासि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ (अमरुकस्य)

आदौ [1]यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम्।
[2]यत्र प्रियं पुनर्वाक्यं सा याच्ञा परिकीर्तिता ॥§ २२
कार्येषु विपरीतेषु यदि [3]किंचित्प्रवर्तते।
निवार्यते च कार्यज्ञैः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ॥ २३

वन्दी वैषयशांसि * इत्यादिना।
नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणस्येत्याह। अन्ये पठन्ति—

वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥

स्पष्टम् ॥

अथ याच्ञा—आदौ यत्क्रोधजननमिति। प्रथमार्धेन हितं व्याख्यातम्। तेन प्रथमं यत्तदात्वे परुषमायत्यां च सत्फलं वस्तूच्यते, ततश्च प्रियम्। पुनः शब्दात्ततो हितं पुनः प्रियमित्येवं प्रबोध्यस्य प्रबोधधिया याचनाद्याच्ञा। यथा ममैव—

भूमिः कण्टकिनी पुरो विटपिनः प्रायो बहूपद्रवाः
भूयश्चैष दिवाकरो मृगयते सन्ध्याङ्गनासङ्गमम्।
तद्विश्रम्य जनोऽयमत्र सदने ग्राम्योचितं सेवतां
प्रातः पान्थ विचार्य चेतसि चिरं स्थातासि गन्तासि वा ॥

पाठान्तरं तु—

हितैः प्रसन्नवचनैर्यत्परस्यानुवर्तनम्।
क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥ इति।

अथ प्रतिषेधः—कार्येषु विपरीतेष्विति। यथा अमरुकस्य—

---

1 भ - च क्रोधजं नित्यं 2 च - यत्तु 3 प - कश्चित्।

§ याच्ञाया लक्षणमन्यैः पठितं —

लाभोपपत्तिमाख्याय स्वयं दूतमुखेन वा।
प्रार्थ्यते यत्र कन्याया सा याच्ञेत्यभिधीयते ॥ इति

अत्र कन्यायै एव याचनालक्षणस्यैकदेशित्वमिति वृत्तिकारपाठः स्वीकृतोऽन्यैः। सोऽपि प्रियाख्यलक्षणनिर्वचनस्य संवाद्येव। अत एव कैश्चित् प्रियलक्षणं पाठान्तरेण लक्षितम्। उदाहरिष्यामोऽग्रे।

---

* वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालसालविवरोत्कीर्णस्वरैः सप्तभिः ॥ (राघवानन्दे)

यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
[1]पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥ २४
[2]विद्वान् पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।
निदर्शनकृतस्तज्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥ २५

लग्ना नांशुकपल्लवे भुजलता न द्वारदेशेऽर्पिता
नो वा पादयुगे तया निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः ।
काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः
तन्व्या बाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण रुद्धः प्रियः ॥

अत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता । आद्यार्धेन कार्यज्ञत्वं नायिकायाः, तथापि निवारणं तुर्यपादेनोक्तम् । अन्ये त्वधीयन्ते—

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेश इति कीर्तितः ॥ इति ।

वाक्यमिति वाक्यार्थो निषेधो वा नदीपूरश्च वर्षासु रोधको दृष्ट इति सदृशाभिधानेनोपायेन निषेधः कृतः ॥

अथ पृच्छा—यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरिति । यथा—

किं भीमाद्गुरुदक्षिणां गुरुगदाद्भीमाप्रियः प्राप्तवान् * । इत्यादि

अत्राकारेणाभिप्रायसूचकेन काक्वादिनोद्भूतानि द्योतितशक्तिकानि वाक्यानीति भावः । यत्र भावरसोपेतमित्यन्ये प्राच्यं पादमधीयन्ते ॥

अथ दृष्टान्तः—विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमिति । यथा ममैव—

हा हालाहललेहने हतमतिः सोऽयं समुत्कण्ठितो
गाढाङ्गारगरिम्णि चैष जडधीर्देहं निविक्षेप्स्यति ।
ग्राम्योऽप्याजगरीं गुरुं गलगुहां मोहादयं धावति
व्याधूयेतरसङ्गतानि यदयं सार्धं खलैः खेलति ॥

---

1 च - पृच्छत्याभिनयेनार्थं 2 भ - विद्वन्पूर्वोपलब्धौ ।

* पूर्णः श्लोकः—

राजा दुश्शासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥ (वेणीसंहारात्)

अनेकयुक्ति यद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम्[1] ।
अनेकवाक्यसंयुक्तं[2] तन्निर्भासनमुच्यते[3] ॥ २६
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्यं समाप्यते ।
[4]सोऽनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥* २७
[5]यथा[6]शास्त्रार्थसंपन्नां[7] मनोरथसमुद्भवाम्[8] ।

यदयमित्यादि कस्य हेतोर्हालाहलकालकूटकबलनादिना येन साम्यं कृतं स दृष्टान्तः । न चेयमुपमा, यतो निदर्शनेन प्रत्यक्षीकरणाय कृत इत इदमेवं कर्तुमुद्यत इति, न च रूपकं यदेतत्करोति तत इदमस्य भविष्यतीति भिन्नकालत्वात्, तदाह पूर्वोपलब्धौ सत्यामिति ।

अथ भासनं—अनेकयुक्ति यद्वाक्यमिति । यथा—

"कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी" (वेणी)—इत्यादि । भास्यते प्रकृतः क्रोधादिर्येन । पाठान्तरं—

ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥ इति

अथ संशयः—अपरिज्ञाततत्त्वार्थमित्यादि । यथा—

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनी
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥

(विक्रमो. ४-२.)

अत्राद्यो भागः संशयोदाहरणं, अनन्तरस्तूपपत्त्युदाहरणम् ।

अथाशीः—यथाशास्त्रार्थसंपन्ना मित्यादि । यथा—

1 भ - अनेकप्रकृतिस्थितम् 2 भ - वचनैर्युक्तं 3 च - भासनं नाम तद्भवेत् प - ज्ञेयं निर्भासनं तु तत् 4 च - अनेकत्वात् 5 प - यदा 6 भ - शास्त्रेऽर्थसंपत्तिः 7 प - संपन्नं 8 प - समुद्भवम् भ - समुद्भवा ।

* भमातृकायां संशयस्य लक्षणं भिद्यते

परप्रशंसावचनं प्रयुक्तं योऽभ्यसूयते ।
पूर्वोत्तरार्थव्याघातः संशयः स तु कीर्तितः ॥ इति ।

अप्रार्थनीयामन्यां[1] वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥ २८
आदौ यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ॥
तत्प्रियं वचनं ज्ञेयमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ † २९

'पादाग्रस्थितया' (रत्ना-१-१) इत्यादि । सर्वं वचनं न चाशीरलङ्कारः स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात् । अन्ये पठन्ति—

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ इति ।

प्रसिद्धानां देवतादीनां परापेक्षा साध्याकांक्षा तस्माद् व्युदासस्तत्संपत्त्या । अत एव दृष्टान्तादस्य भेदः इति ॥

अथ प्रियं—आदौ यत्क्रोधजननमिति । यथा—

किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थः
तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्यां
उन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥

अत्र भ्रमति वल्लभेत्यादौ क्रोधजननं हन्त कीर्तिरिति हर्षकृत् । अन्ये पठन्ति—

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्ट्यादिभिरनेकधा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंशः स उच्यते ॥ इति

दृष्टिर्दर्शनं प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः । न चेयं व्याजस्तुतिः निन्दाभागे स्तुतेरभावात्, पूर्णतायास्तु निन्दाया अभावात् । यथा वा—

‡ "प्रद्योतस्य सुता" इत्युक्त्वा वसन्तकं विप्रतारयितुं राजा वसन्तशब्दमाचष्टे । मधोश्च समयः प्रसूनसमय इत्यनादृत्य तदाकर्णने निवृत्त्यङ्कुरेण

---

1 प - नीयमन्यम् ।

† एतल्लक्षणं याच्ञायाश्च समानकल्पत्वात् केचित्पठन्ति—

विनष्टे तु यदा द्रव्ये ह्युपलब्धिः पुनश्च या ।
सुखमुत्पद्यतेऽतीव सा प्रीतिरिति कीर्तिता ॥ इति ।

एतच्चतुःषष्ट्यङ्गमध्ये निवेशनीयं, न तु लक्षणरूपेण व्यापारवैचित्र्यमापादयति ।

‡ रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के राज्ञो वचनम् । अयं तु "राज्यं निर्जितशत्रु" इति श्लोकस्य तृतीयः पादः ।

[1]छलयुक्त्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम्।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तो विज्ञेयः कपटसङ्घातः॥ ३०
दुर्जनोदाहृतै रूक्षैः [2]सतां मध्ये[3]ऽभिताडितः।
अक्रोधः क्रोधजननैर्वाक्यैर्यः सा क्षमा भवेत्॥ ३१

हृष्यति विदूषके समय, इतिशब्देनान्यत्र पतनात्प्रणयक्रोधत्वं चेति भियवचनम्। भियकार (?) इति लोक एतत्सिद्धम्।

* (अथ कपटं—छलयुक्त्येति। व्याजप्रयोगेण अभिसन्धानं वञ्चना अभिभावकं तिरस्कारकं छलोक्त्या कथितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणं अपलापो वा कपटं, तस्य सङ्घातो लक्षणम्। कपटो वस्तुक्रमाद्दैवाच्छलोर्वा समुद्भूतः। वस्तुक्रमोद्भूतस्य मालतीमाधवे मकरन्दस्य मालतीवेषधारणं, दैविकस्य नागानन्दे जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडच्छलनं, शत्रुकृतस्य तु छलितरामे लवणासुरप्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्थराकैकेय्योर्वेषधारणं सीताया अन्तर्वत्न्या निर्वासनं च कृतम्। यथा वा कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेषधारिण्या शूर्पणखया लक्ष्मणो वञ्चितोऽभिभूतश्च "ता सव्वहा अण्ण एव्व दे अणिट्ठं अभिप्पाअं लक्खेमि" इत्यादिना वचनेन।) अन्ये पठन्ति—

यत्र संकीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत्।
गुणातिपाताद्दोषं वा गर्हणं नाम तद्भवेत्॥ इति

तत्त्रिविधमपि वागुपचारसामान्याच्छलमत्र स्वीकृतम्।

अथ क्षमा—दुर्जनोदाहृतैरिति। दुर्जनोक्तैर्वचनैः क्रोधजननैः सभायां ताडितोऽपि यः पुरुषोऽक्रोधनः क्रोधहीनः स एव क्षमावान्। तद्वर्णनोचितः

---

1 भ - छलयुक्त्या यदान्येषां मत्त्वा नायकभावनम्।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तेन ज्ञेयं कपटसंज्ञितम्॥
भोजदेवः पठति—अदिव्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूपविपर्ययम्।
अविद्वान् वञ्चयते येन कपटं तदुदाहृतम्॥
"छलोक्त्याकथितार्थस्य कपटोऽन्यादृशग्रहः" इति केचित्।
2 च - सभा 3 प - अपि च - अति।

---

* कुण्डलीकृतो व्याख्याभागो द्वयोरप्यादर्शयोः पतितत्वादस्माभिः पूरितः।

[1]कलहविवादामर्ष[2]क्रुष्टाधर्षणक्रोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्सनाक्रन्दितादिषु[3] । मन्द्रो नाम [4]उरःस्थानगतो निर्वेदग्लानि[5] चिन्तौत्सुक्यदैन्यव्याधि [6]क्रीडागाढशस्त्रक्षतमूर्छामदगुह्यार्थवचनादिषु[7] । नीचो नाम [8]उरःस्थानस्थो मन्द्रतरः स च स्वभावाभाषण [9]व्याधिशमश्रमार्तत्रस्तपतितमूर्छितादिषु । द्रुतो नाम [10]कण्ठगतः स च त्वरितः, [11]लल्लनमन्मनभयशीतज्वर[12]त्रासायस्तात्ययिककार्यावेदनादिषु । विलम्बितो नाम [13]कण्ठस्थानगत-

---

कल्पनया उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितनिर्वाहात् । तत्र मध्यो भामस्तावदनावेशे सर्वत्र स्थित एव । इत्यावेशेनोर्ध्वमधरं वा स्थानत्रयस्य प्रत्येकमवलम्ब्यत इति षडलङ्कारा भवन्ति । तत्र शिरस्यधोभागे तार उच्यते दूरस्थाभाषणादौ, स विषयोऽत्र स्वरकाकोरित्युक्तम् । विस्मयावगतौ तु सैव रसकाकुः, परस्य त्रासनाभिप्रायेण तु सैव विभावकाकुः । स्वरकाकोरेव श्रुतिकाकुश्चेति भेदेन शिरस्येव ऊर्ध्वस्तारतम आक्षेपादौ, तारशब्दः प्रकर्षोपलक्षणम् । अत्र ह्याक्षेपादौ यथावस्थं श्रुतिविभावरसकाकुभेदत्रयं विभजनीयम् । उरस्यूर्ध्वभागे स मन्द्रः, उरस्येव नीचभागे मन्द्रतमो नीचः । दैन्ये काकुर्द्विरूपतामेति—स्वचित्तवृत्तचर्पणाद्रसकाकुः परस्य रूपोत्पादनाद्विभावकाकुः । उभय-

---

1 न - वाद 2 ड - अमर्षोत्क्रुष्ट द - आक्रोश प - आमर्षणक्रोध भ - रुष्टाधर्षण 3 प - आक्रन्दनादिषु 4 द - उरसि मन्द्रस्वरः 5 ड - ग्लानिशङ्का 6 क्रीडाशब्दो भमयोरेव 7 गुह्यार्थवचनं चदडपादिषु नास्ति, भबनमयरादिषु विद्यते 8 द - तत्रैव मन्द्रतरः ढ - उरःस्थानो ड - उरःस्थानगतः प - उरःस्थाने 9 द - भयशान्तत्रस्तपतित मूर्छितादिषु ड - स्वभाषा भाषणव्याधित पथिश्रान्त त्रस्तपतित मूर्छितादिषु न - व्याधितपःश्रान्तत्रासपतित मूर्छादिषु फ - व्याधितपःश्रान्त त्रासपादपातमूर्छनादिषु 10 द - कण्ठगतः स्वरितः प - कण्ठगतस्वरितोच्चगत स्वरकृतिः स च स्खलितवल्गनमदनशीतज्वरार्तत्रस्तायस्तान्यैककार्यावेदनादिषु 11 ढ - स्खलित लज्जितोत्खातमन्मन ... ड - स्खलितवेल्लनमदनभय 12 ड - त्रस्तायस्तागूढकार्य . भ - त्रासायास 13 द - तत्रैव स्थितलयः च - कण्ठस्थानस्थो ढ - कण्ठस्थानो मन्द्रः ड - कण्ठस्थानगतो मन्द्रः ।

स्तनुमन्द्रः, स च शृङ्गार[1]करुण[2]वितर्कितविचारामर्षा[3]सूयिताव्यक्तार्थप्रवादलज्जाचिन्तातर्जन[4]विस्मयदोषानुकीर्तनदीर्घरोग[5] निपीडनादिषु । [6]अत्रानुवंश्या श्लोका भवन्ति— ११४

उत्तरोत्तरसंजल्प[7]परुषाक्षेपणेषु च[8] ।
तीक्ष्णरूक्षाभिनयने [9]आवेगे क्रन्दिते तथा ॥ ११५
[10]परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा ।
दूरस्थाभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥ ११६
[11]भावेष्वेतेषु नित्यं हि नानारससमाश्रया ।
उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥
व्याधिते च ज्वरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते[12] ।
नियमस्थे वितर्के च गाढशस्त्रक्षतेषु च[13] ॥ ११८

स्यापि तत्र प्राधान्येनादरणात्, अन्यत्र तूभयस्यानादरणात्प्रधानांशेनैव व्यपदेशः । स्वभावाभाषणं यत्र कश्चिदावृत्तकण्ठस्वर एव वक्ता भवति, त्रासने पतितः त्रस्तपतितः, त्रासावसरे तु दीप्तैव काकुर्भवति। कण्ठगत इति कण्ठस्थाने ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः, तेन स्थानभेद एवालङ्कारत्वे प्रयोजकः। अत एव त्वरित इत्यनेन पुनर्लयविधानम् । ललं सविलासं, लडं विलासं लातीति क्विबन्ते कर्मण्युपपदे लडयोरैक्यमिति । मन्मनमव्यक्तं अहमेव मनो मन्ता यत्रेति, अनेना-

---

1 करुणशब्दो चडढपद - आदिषु न विद्यते। 2 न - वितर्क 3 य - आश्वासित 4 द - विस्मित 5 ड - रोष 6 भ - अत्र श्लोकाः 7 ड - संजल्पे 8 ड - आक्षेपणे तथा 9 भ - तथाक्रन्दे च नित्यशः न . शीते चाक्रन्दिते द - आक्रन्दे क्रन्दिते फ - आवेशे 10 भ - परोक्षह्वयने चैव तर्जनत्रासनेषु च । 11 भ- एषु नानारसोपेता नित्यमर्थप्रदर्शिता(का ?) च-सर्वेषु 12 ग - शोके च क्षुत्पिपासिते । विषमस्थे वितर्के फ - क्षोभे च क्षुत्पिपासिते । विषमस्थे..... 13 भ - क्षते तथा ।

[1]गुह्यार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थिते ।
मन्द्रा [2]नीचा च कर्तव्या [3]काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥
[4]लल्ले च मन्मने चैव भयार्ते शीतविप्लुते ।
मन्द्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥ १२०
दृष्टनष्टानुसरणे[5] [6]इष्टानिष्टश्रुते [7]तथा ।
[8]इष्टार्थख्यापने चैव [9]चिन्ताध्याने तथैव च ॥ १२१
उन्मादेऽसूयिते चैव[10] उपालम्भे तथैव हि ।
[11]अव्यक्तार्थप्रवादे च कथायोगे तथैव च ॥ १२२
उत्तरोत्तरसंजल्पे कार्येऽतिशयसंयुते ।
[12]विकृते व्याधिते क्रोधे दुःखे शोके तथैव च ॥ १२३
[13]विस्मयामर्षयोश्चैव [14]प्रहर्षे परिदेविते ।
विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्द्रा[15] च वै भवेत् ॥

श्रूयमाणमनुनासिकोपलक्षितमित्यपरे। "लल्लमन्मनौ नायिकागतौ बालविनोदनसान्त्वनादौ, मुञ्चेत्येवं प्रायपराभियोगानङ्गीकरणादौ च" इत्युपाध्यायाः। मन्द्रापि काकुश्चात्र भवतीति संग्रहश्लोके वक्ष्यते । आत्ययिकं शीघ्रसंपाद्यं यत्कार्यम् । आयस्तमावेगः । कण्ठस्थाने तु नीचभागे निष्पन्नो विलम्बितः । लल्लत्वमविवक्षितमेव । अव्यक्तार्थः प्रवादः—अन्तरङ्गत इति लोके प्रसिद्धो यत्र । परे बुध्यतां च न बुध्यतां चेति वक्तुरभिप्रायो भवति यत्र स्वगतं न परगतमत्रेति । अलङ्कारेषूच्चा दीप्ता द्रुता चेति यथायोगं स्थानत्रयमत्र स्वीकृतमित्यर्थः ।

---

1 ढ - गूढार्थे 2 न - स्थिता च - विलम्बिता चैव 3 च - काकुः कार्या 4 ड - मल्ले च मदने 5 ड - सारेण 6 भ - इष्टारिष्ट 7 च - श्रुतौ 8 च - दृष्टार्थे 9 य - चिन्तायाने च - चिन्ताग्रस्ते 10 भ - च विषादे च 11 द - अव्यक्तार्थे प्रदाने च तथा लोके 12 च - पीडिते ड - विक्षते व्याधिते त्वङ्गे द - विकृतेष्यांकृते भ - क्रोधे चैव हि दुःखे च शोके नित्यं तथैव च 13 भ - अमर्षे विस्मये 14 न - हर्षेऽथ ड - हर्षे च 15 द - मन्द्रा ।

[1]लध्वक्षरप्रायकृते गुर्वक्षरकृते तथा ।
उच्चा दीप्ता च कर्तव्या काकुस्तत्र प्रयोक्तृभिः ॥ १२५
यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च[2] ।
मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ॥ १२६
यानि स्युस्तीक्ष्णरूक्षाणि दीप्ता चोच्चा च[3] तेष्वपि ।
एवं नानाश्रयोपेतं पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १२७
हास्यशृङ्गारकरुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ।
वीररौद्राद्भुतेषूच्चा दीप्ता वापि[4] प्रशस्यते ॥ १२८
भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
एवं भावरसोपेता काकुः कार्या[5] प्रयोक्तृभिः ॥ १२९

[6]अथाङ्गानि षट्—विच्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो दीपनं प्रशमनमिति[7] । तत्र विच्छेदो नाम [8]विरामकृतः ।

अथ सर्वसंग्रहार्थमाह यानि सौम्यार्थयुक्तानीति । सोम इव ह्लादकः सौम्यः, शाखादित्वाद्यः । सुखस्य हेतवः कार्यश्चेति सुखभावकृतशब्देन समासभेदात्संगृहीतम् । नानाश्रयोपेतमिति नानास्थाननिविष्टं कृत्वेत्यर्थः, स्थानभेदः काकूनां पर्याप्तताकारीत्युक्तम् । अतः काकोरेव प्राधान्यात्तामेवोपसंहरति अथाङ्गानीत्यादिना ।

प्रस्तावान्तरं दर्शयति तत्र वर्णोच्चारणे वर्णध्वनिशून्यो यः कालस्तदाश्रयोऽङ्गव्यवहार इति वृद्धाः, स हि षोढा कालः "ततश्च भूयान् पुनरादिमध्यौ" भूयान् पुनरित्ययं हि विच्छेदः । आदौ मध्यः स्वल्पो मध्यान्ते चार्पणं

---

1 अयं श्लोको दचादिषु न विद्यते । 2 च - वै भ - नादकृतानि वै न - तु 3 यद - दीप्तमुच्चं च ढ - दीप्तमुच्चैश्च च - दीप्ता वोच्चा च 4 भ - चैव द - चापि 5 प - योज्या 6 ड - अथाङ्गानि न - अथ षडङ्गानि 7 प - इति षडङ्गानि 8 भ - विरामः ।

अर्पणं नाम [1]लीलायमानमधुरवल्गुना स्वरेण पूरयतेव रङ्ग[2] यत्पठ्यते तदर्पणम् । विसर्गो नाम वाक्यन्यासः[3] । अनुबन्धो नाम [4]पदान्तरेष्वपि विच्छेदः, [5]अनुच्छ्वसनं वा । दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरं चेति[6] । प्रशमनं नाम तारगतानां स्वराणां [7]प्रशाम्यतामवैस्वर्येणावतारणमिति[8] । [9]एषां च रसगतः

वाक्ये पूर्वं भूयान्मध्ये द्रुतश्च विपरीतको यः स विसर्गः । बहुषु द्रुतोऽथ मध्यो मनाग्द्रुतोऽन्तेऽनुबन्धः स्यात् । त्रिस्थाने द्रुतमध्यविलम्बितयुग् दीपनं सदारोहि विपरीतं प्रशमनं स्यात्, लयत्रयं चैकरूपनिर्वाहादिति संग्रहकारः ।

एतन्मतेनैव लक्षणानि व्याचक्षते । एतच्चासत् । द्रुतमध्यादिलयैरेवास्यार्थस्य न तत्त्वान्न च लयव्यवहारसाम्ये कालस्येति नियमकारणमस्ति । किं च लयवैषम्यस्य वाक्यचैतन्यापेक्षया न भागत्रयकल्पनयैव भेदा उक्ताः, भुजङ्गविजृम्भितादिवाक्येऽनन्तभागसंभावनात् । भागत्रये च द्रुतमध्यविलम्बितानां द्विभेदत्रिभेदत्वानन्त्ये षट्संख्यानियमविप्लवः । "क्वाकार्यं †" इति हि श्लोकप्रथमखण्डेषु मध्यमलयो भूयोऽपि दृश्यते । सेत्यादिषु ‡ पाश्चात्यखण्डेषु तत्स्मरणजनितसुखविश्रान्तिदायिषु विलम्बित इति द्विलयभेदः प्रयोगः । भागत्रयकलनायामपि साम्येन वैषम्येण चानन्तप्रकारता भवतीति कथं स्यात् । कस्मादेतत्सर्वं लयाभिधानेनैव न संगृहीतम् । तस्मात्सूत्रस्थानीयपदरत्नानां पाठकाले त्वादावुक्तद्धर्मषट्कमङ्गषट्कमुच्यते । तथा च मध्ये त्रुटितत्वमत्रुटितत्वं वा तावतो विच्छेदानुबन्धौ, पीवरत्वमपीवरत्वं वा इमावर्पणविसर्गौ, आरोहणमवरोहणं वा ते दीपनप्रशमने । एवं भावाभावतः, उपचयापचयतः, आरोहावरोहतश्च षड्भेदो नादः । वाक्य-

1 ड - लीलावर्णस्वरेणापूरयदिव न - लीलायमान मधुरवर्णस्वरेणापूरयदिव ग - लीलायमान मधुरवर्णनास्थानेन लयेन पूरयद्भिरिव प - लीलायमानानुवर्णेन स्वरेण 2 फ - रसं 3 न - वाक्यस्योपन्यासः फ - वाक्योपन्यासः 4 भ - पदस्य विच्छेदमन्तरेणानुच्छ्वासनं य - पदान्तरेष्वविच्छेदः 5 द - अनुच्छ्वासनं वा 6 ड - वर्धनं नाम न - स्वरं च 7 'प्रशाम्यता'मिति चदादिषु न दृश्यते द - स्वराणामेकस्वर्येण 8 च . अवरोहणमिति न - अवतरणमिति । 9 द - एषां रस । † अयं श्लोकः ३१७ पृष्ठे उदाहृतएव । ‡ "सा बाला वयमप्रगल्भमनसः" इत्यादिश्लोकः ।

प्रयोगः—तत्र हास्यशृङ्गारयो[1]राकांक्षायामर्पणविच्छेददीपनप्रशमनयुक्तं पाठ्यं[2] कार्यम्। दीपनप्रशमनयुक्तं करुणे[3]। [4]विच्छेदप्रशमनदीपनानुबन्धबहुलं वीररौद्राद्भुतेषु, [5]विसर्गविच्छेदयुक्तं बीभत्सभयानकयोरिति। सर्वेषामप्येषां[6] मन्द्रमध्य[7]तारकृतः प्रयोगस्त्रिस्थानगतः। तत्र दूरस्थाभाषणे तारं शिरसा, नातिदूरे मध्यं कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्पाठ्यमिति। [8]मन्द्रात्तारं न गच्छेत्, ताराद्वा मन्द्रमिति। १३०

स्य न्यासं त्यजनमनादरणं तन्नादस्येति यावत्। वैस्वर्यं स्वरत्वेन विहितेषु अन्तरालश्रुतिविशेषेषु ध्वनि (वि)संवादनाद्भवतीति सर्वत्राभ्यूह्यम्। हास्यादयः शब्दास्तद्व्यभिचारिणोऽपि स्वीकुर्वते। ततश्च तद्व्यभिचारिणोऽन्यरसान्, रसान्तरेऽपि तदा व्यभिचार्याश्रये वा काकुरिति मन्तव्यम्। सर्वेषामित्यादिनाङ्गानां मूलभूतं स्थानभेदं स्मारयति। तत्र दूरस्थ इत्यादिना विनियोगवाक्यानां लक्ष्ये एकवाक्यतां सूचयति। तथा हि शृङ्गारे यदुदात्तस्वरितमुक्तमर्पणविच्छेदाद्यङ्गजातं विलम्बितं चालङ्कारः तद्दूरस्थाभाषणे कर्तव्ये शिरःस्थाने षड्जपञ्चमयोरन्यतरस्थायिस्वराश्रयेणांशस्वरविभागचतुश्चतुष्कसम्मिश्रं कर्तव्यमित्येवं तात्पर्येणेदं व्याख्येयम्। अन्यथाभाषणं दूरस्थे शिरसेत्यादिना पौनरुक्त्यं स्यात्।

अथ दीपनप्रशमनयोर्वक्तव्यशेषमाह मन्द्रात्तारं न गच्छेदित्यादि। मन्द्रतरात्तारं तारतमान्मन्द्रं चेत्यर्थः।

उद्देशग्रन्थ एव केचिल्लया विरामाश्चेत्यभिधीयन्ते।

---

1 भभयोरेव 'आकांक्षायां' इति। 2 ड - वाक्यं 3 "दीपन करणे" इति भभयोरेव 4 ड - करुणवीराद्भुतेषु समाकांक्षविच्छेदप्रशमनार्पणदीपनानुबन्धबहुलं पाठ्यं प्रयोज्यम्। (न - वीररौद्राद्भुतेषु सत्त्वाकांक्षणा विच्छेदोद्दीपन) 5 द - बीभत्सभयानकयोर्विसर्गविच्छेदाकांक्षणप्रायमिति (ड - विच्छेदार्पणयुक्तमिति। 6 ड - चैव तेषां द - चैतैषां ढ - चैवैषां 7 प - तारव्यवस्थया त्रिस्थानगतः प्रयोगः 8 च - मन्द्रतारं गच्छेत्।

[1]एषां च द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो लया रसेषूपपाद्याः[2]। तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यलयः करुणे विलम्बितो, वीर-रौद्राद्भुत[4]बीभत्सभयानकेषु द्रुत इति । १३१

अथ विरामः अर्थसमाप्तौ कार्यवशान्न छन्दोवशात्[5]। कस्मात्, दृश्यन्ते ह्येकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामाः। यथा—

किं गच्छ मा विश सुदुर्जन [6]वारितोऽसि
कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपभुक्तम्[7]।
[8]सूचासु चाङ्कुरगते च[9] तथोपचारे-
[10]ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये ॥ १३२

अन्ये त्वाहुः—कालस्य सर्वस्यापरिभाव्यत्वान्नोद्देशेन प्रयोजनं मतिमन्तस्तु मन्यन्ते । विच्छेदेनैव च लयमेतत्स्वीकृतम् । विच्छेदो विरामः, स च कियन्तं कालमिति लयोऽपि तेनैव स्वीकृतः । तेन विच्छेदस्य परीक्षेयं कथितेति । तत्रेति विच्छेदे, अर्थसमाप्तिनिमित्तं विरामो वास्य कार्यः । अर्थोऽवान्तरवाक्यार्थः। न च्छन्दोवशादित्यनेन कविना प्रयोगपरतन्त्रेण तदा स तदवसरोचितविरामवति वृत्ते ग्रहणप्रयत्नः कार्यः । प्रयोक्त्रापि कविपरतन्त्रेण न भाव्यमित्यत्रापि तेनार्थवशाद्विरामः कार्य इत्याख्यातम् । संख्यात्र नियमोपलक्षणं एकद्वित्रीति । किमित्येतावत्यवान्तरवाक्यार्थे विच्छेदः किं गच्छेति ।

नन्वेवमेकवाक्यत्वाभावो दूषणमित्याशंक्य प्रत्युत भूषणमेतदित्युपपादयन्नाह—" सूचासु चाङ्कुरगते च तथोपचारेष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये " इति । बहुप्रकारैः सूचाभिनयैः अङ्कुरप्रकारैश्च युक्तमित्थं काव्यं भवति

---

1 भ - अत्र च 2 भ - उपयोज्याः 3 द - करुणे च 4 भ - बीभत्सकरुणयोर्विलम्बितः भ - मातृकायां बीभत्सशब्दो नास्ति 5 भ - नानाच्छन्दोववशात् 6 द - कारितोऽसि 7 च - युक्तम् 8 न - सूचाङ्कुराभिनयनेषु 9 ढ - अत्र 10 ड - स्वल्प ।

एवं विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । कस्मात्, विरामो ह्यर्थानुदर्शकः । [1]अत्र श्लोकः—

[2]विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः ।
कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नर्थापेक्षी यतः स्मृतः[3] ॥
यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टिसमन्वितः[4] ।
[5]वाचिकाभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शकैः[6] ॥ १३४

यदि स्वल्पाक्षराणि पदान्यसमस्तानि भवन्ति । बह्वक्षरपदे, दरिद्राश्च किं यस्ते (?) इत्यादौ न मध्ये सूचाङ्कुरयोरुपपत्तिः ।

"तस्यास्तन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना" *

इत्यादौ तु तस्या इत्युक्त्वा मध्ये सूचया तदित्यसाधारणविशेषस्मरणं स्वात्मनि तच्चावलोकने तथाकर्णने च प्रच्छन्नस्थितताया नायिकाया निवृत्त्यङ्कुरे वैचित्र्यं पुनः परिचुम्बनाभिलाषसूचायोगपूर्वकं मुखमिति पाठस्तत्कृतो नायिकाया रणरणकादरदर्शको निवृत्त्यङ्कुर इत्यादिवैचित्र्ये उत्प्रेक्षणीयम् । अङ्कुरस्त्वनिर्वचन एवेति निवृत्त्यङ्कुर एवात्र मन्तव्यः । यत्राङ्कुरो भविष्यति तद्विषयमेतदिति त्वसत्, पुष्पापचयनाटने यदोचितपरिक्रमणादौ पूर्वभाविना स्वल्पाक्षरेण पदयोगेन वैचित्र्याभावात् ।

अथास्य विच्छेदस्याङ्गस्य प्राधान्यं दर्शयति—एवं विराम इत्यादि । अस्मिन्निति विरामे सत्यभिनयस्थितो यथाविषयं प्रयोक्तुं शक्यः । स च विरामाद्गम्यते । विरामे सत्यर्थं दर्शयति अभिनयेऽन्यथा असमञ्जसत्वं स्यादिति तात्पर्यम् । यदि वाभिनयो विरामे स्थित इत्यभिनयकार्यं विराम एवोद्वहतीति तात्पर्यम् । तदाह तत्र व्यग्राविति । पूर्वं दृष्टिप्राधान्यतात्पर्येणेत्य-

1 ड - भवत्यपि च श्लोकः 2 य - विरामे तु प्रयत्नस्तु 3 भ - प्रतिष्ठितः न - स्थितः ड - ह्यस्मादर्थापेक्षी यतस्ततः च - ह्यर्थे अर्थापेक्षी यतः स्थितः 4 द - समन्वितैः 5 द - वाचिकोऽभिनयः 6 ड - दर्शिभिः ।

* सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि ते किं नाम नीलोत्पलैः ।
किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे
ही धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः ॥

[1]प्रायो वीरे च रौद्रे च करौ प्रहरणाकुलौ।
बीभत्से [2]कुत्सितत्वाच्च भवतः कुञ्चितौ करौ॥ १३५
हास्ये चोद्देशमात्रेण करुणे च प्रलम्बितौ।
अद्भुते विस्मयात्स्तब्धौ भयाच्चैव[3] भयानके॥ १३६
एवमादिषु चान्येषु[4] [5]प्रविचारेऽथ हस्तयोः।
अलङ्कारविरामाभ्यां साध्यते ह्यर्थनिश्चयः[6] ॥ १३७
ये विरामाः स्मृता [7]वृत्ते तेष्वलङ्कार इष्यते।
समासेऽर्थे पदे वापि तथा प्राणवशेन वा॥ १३८
पदवर्णसमासे च[8] द्रुते बह्वर्थसंकटे।
कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा॥ १३९
[9]शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजयेत्।

पौनरुक्त्यम्। व्यापकत्वमस्या दर्शयति प्रायो वीरे च रौद्रे चेति। कुञ्चिताविति संकोचवन्तावित्यर्थः।

भयाच्चेति श्लथावेव। उच्चदीप्तादिरलङ्कारः। स च वृत्तविरामेषु यथा "योऽयं शस्त्रं बिभर्ति" इत्यत्रोच्चदीप्तकाकुः पदान्तेन, वीररौद्रयोरपि स्रग्धरादिवृत्ते अर्धादौ विरामो न कार्यः, अपि तु पादान्ते पठितस्तावत् प्राणसंवेदाभावात्। प्राणवशेन वेत्यगतिकागतिरिति वृद्धाः। तच्चासत्। शिक्षावशेनाहरणीयो हि तत्राविच्छेदः। तस्मादयमर्थः—पदान्ते विच्छेदः कार्यो, यदि वा प्राणवशेन प्राणा रसभावाद्याः, तदौचित्येन छेदः। पादादावपि तावदनेनानुबन्धोऽपि विच्छेद उपयोगीति दर्शितम्। शेषमिति न यत्र चित्रवृत्तेः

---

1 म - प्रायौ। एते त्रयः श्लोकाः भादर्शे न विद्यन्ते द - प्रायो रौद्रे च रौद्रः प्रहरणाकुले 2 ड - कुञ्चितत्वाच्च द - कुत्सितत्वे च भवतः कुण्ठितौ 3 च - विस्मयाविष्टे स्तब्धौ कार्यौ 4 ड - सर्वेषु 5 ड - अधिकारेषु द - प्रविचारेषु 6 द - अर्थविनिश्चयः 7 भ - नृत्ते 8 ड - वा 9 इदं श्लोकार्धं भमयोर्नास्ति।

[1]अत्र च भावगतानि [2]रसगतानि च [3]कृष्याक्षराणि बोद्धव्यानि, तद्यथा—

[4]आकारैकारसंयुक्त[5]मैकारौकारसंयुतम् ।
[6]व्यञ्जनं यद्भवेद्दीर्घं कृष्यं तत्तु विधीयते[7] ॥ १४०
विषादे च वितर्के च प्रश्नेऽथामर्ष एव च[8] ।
कलाकालप्रमाणेन पाठ्यं कार्यं[9] प्रयोक्तृभिः । १४१
शेषाणामर्थयोगेन विरामे विरमेदिह[10] ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कलं च[11] विलम्बितम् । १४२
[12]विलम्बिते विरामे हि[13] [14]सदा गुर्वक्षरं भवेत् ।
षण्णां कलानां परतो [15]विलम्बो न विधीयते॥ १४३
अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कार्यमेव च[16] ।

प्राधान्यं अपि तु विभावादेः, तत्रार्थवशेनैव विरामः । कृष्याक्षराणीति कृषतीति कृषो विलम्बितो लयः तत्र साधूनि कृष्याणि सन्ध्यक्षराणि, यथा आ, ई, ऊ इति दीर्घाः । कलालक्षणो यः कालः तत्प्रमाणेन विलम्बितेन पाठ्यं कार्यमिति विच्छेदस्यैव प्रमाणं दर्शितम् । शेषाणामिति ह्रस्वानाम् । अर्थयोगेनेति यथा स्फुटा प्रतीतिर्भवति तथा विच्छेदः कार्यो न त्वति विलम्बितं पठेदित्यर्थः ॥

ननु कियत्कलाप्रमाणमित्याह विलम्बितमिति । गुर्वक्षरमिति कृष्यं । वा शब्दादधिकमनुजानाति कारणोपेतमिति कारणं दीर्घकालं स्मरणमिति

1 भ - अथ ड - अत्रानुगतानि चत्वार्यक्षराणि रसभावानुगतानि कृष्टान्यक्षराणि चोद्वोध्यानि । तद्यथा 2 ग - रसजातानि 3 म - कृष्याद्यक्षराणि च - कृष्याण्यक्षराणि 4 द आकारौकार च - एकारैकार 5 च - ओंकारौकार द - अकारौकार ड - एकारेकार ढ एकारैकार 6 भ - एकारौकारसंयुक्तं दीर्घं यद्व्यञ्जनं भवेत् 7 ड - तत्र भवेदिह 8 च - चामर्षणे तथा ड - विवर्तें च प्रश्ने चामर्षणे तथा 9 न - योज्यं 10 भ - विरमेद्बुधः 11 न - वा 12 च - विलम्बिता 13 च - अपि ड - च 14 द - यदा 15 च - लम्बनं ड - लङ्घनं 16 द - वा ।

समीक्ष्य वृत्ते कर्तव्यो विरामो रसभावतः[1] ॥
[2]ये विरामाः स्मृताः पाठ्ये [3] [4]वृत्तपादसमुद्भवाः ।
उत्क्रम्यापि क्रमं तज्ज्ञैः कार्यास्तेऽर्थवशानुगाः[5] ॥१४५
नापशब्दं पठेत्तज्ज्ञो भिन्नवृत्तं[6] तथैव हि[7] ।
विश्रमेन्नाविरामेषु[8] दैन्ये काकुं न दीपयेत्[9] ॥ १४६

चिन्तनादिभिः, व्याध्यपस्मारादिभिर्वा कारणैरुपेतं, स्पष्टास्पष्टादिभिरित्यन्ये । वृत्तविरामादर्थविरामः प्रथममिति दर्शयितुमाह ये विरामा इति । तज्ज्ञैस्तद्विरामात्मकं वृत्तगतं वस्तु, उत्क्रम्यापीति विशेषोपक्रमोऽपीति सामान्योपसंहारः । तादृशा विरामेण न पठेत्, येनावगतो विवक्षितः शब्दो भवति, 'वरदं ध्यायति' इत्यत्र वर(द)शब्देन यदा विच्छेदः क्रियते तदा मध्य इति शब्दान्तरप्रतिभया ध्यायति शब्दोऽवगच्छतीति । भिन्नवृत्तं च कृत्वा न पठेत् यथा विच्छेदं न कुर्याद्येनान्यवृत्तभ्रान्तिर्भवति । तथा हि—"भव शङ्करभाजनं ये जगतीह भवन्ति केचन" इत्यत्र ये इति शब्दस्य पूर्वपादेन सह पाठे औपवेदवृत्तभेदो यद्यपि भवति तथापि द्वितीयपादे वृत्तभङ्गः । तेन वृत्तं न पठेदिति विच्छेदस्यैव प्राधान्यज्ञापनार्थमेतदुक्तमिति । शब्दच्युतभिन्नवृत्तदोषाभिधाने न पौनरुक्त्यम् । इह वस्तुतस्तदभावेऽपि विच्छेदवशेन तत्प्रतिभोदयात् ।

एतदेव तात्पर्येणाह—विश्रमेन्नाविरामेष्विति । एवं विच्छेदस्य भूयोविषयव्यापकत्वमभिधाय तन्न्यूनां दीप्तां दर्शयितुमाह दैन्ये काकुं न दीपयेदिति शोकादिकमग्नचित्तवृत्तिं विमुच्यान्यत्र दीपनं सर्वत्र शोभावहमिति भावः ।

एवं स्वराः क्रमो मर्यादा स्थानत्रयमाश्रयः उदात्तादयः स्वरूपं अलङ्काराः स्वरूपपरिपूरकाः इतिकर्तव्यतारूपाण्यङ्गानि । स्वरभेदाच्च काको-

---

1 ढ - कर्तव्या विरामा रसभावतः न - अतः परोऽपि हि 2 ड - ते 3 ड - काव्ये द - वाक्ये 4 च - दन्त ग - दत्त न - वृत्ते 5 द - तेऽथ रसाश्रयाः च - वशाश्रयाः ड - वशास्तथा 6 ढ - वृत्ते 7 ड - न चैव हि न - च 8 भ - अविरामे तु 9 ड - न काकु रसहीनकम् प - न काकुरसदीपनम् ।

[1]वर्जितं काव्यदोषैस्तु[2] लक्षणाढ्यं गुणान्वितम् ।
स्वरालङ्कारसंयुक्तं पठेत्पाठ्यं यथाविधि ॥ १४७
[3]अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये संस्कृते स्मृताः[4] ।
त एव सर्वे कर्तव्याः स्त्रीणां पाठ्ये त्वसंस्कृते[5] ॥
एवमेतत्स्वरकृतं[6] कला[7]काललयान्वितम् ।
दशरूपविधाने तु पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ॥
उक्तं काकुविधानं तु[8] यथावदनुपूर्वशः ।
[9]अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दशरूपविकल्पनम् ॥ १५०

विशेषः स्वरभेदो हि तस्यामेव काकौ विवक्षितायां रसभावादि धर्मान्तरोदयो, न हि स्वराणां स्थानभेदोऽलङ्कारोऽङ्गादिकृतः। वर्जितं काव्यदोषैरित्यादिना प्राक्तनाध्यायार्थेन सह सङ्गतिमस्याध्यायस्य दर्शयति ।

एवं संस्कृते काकुविधानं प्राकृताध्यायप्रमेयभूते प्राकृतेऽप्यतिदिशति अलङ्कारा विरामाश्चेत्यादिना । अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविनोऽध्यायस्यार्थमासूत्रयति दशरूपेति दशरूपविधाने यत्पाठ्यं तदनेन त्रिप्रकारेण योज्यमित्युपसंहारः । तुशब्दो व्युत्क्रमं सूचयति । प्रसङ्गादक्रमप्राप्तमपि काकुविधानमुक्तम् । अनुपूर्वश इत्यादि यत्तु क्रमापन्नं तद्दशरूपं विकल्प्यमानं वक्ष्यामीति शिवम् ॥

इति काकुविकल्पलक्षणेऽस्मि-
न्नध्याये मुनिदिक्समर्थितेऽर्थम् ।
प्रकटीकुरुते स्म चन्द्रमौले-
रभिनवगुप्तसमाख्य एकदेशम् ॥

---

1 द - व्यपेतं ड - व्यपेतं वाक्य 2 द - काव्यं 3 ड - अलङ्कारविशेषा ये पाठ्यसंस्कृतसंश्रयाः 4 न - श्रिताः 5 न - पाठ्ये तु संस्कृते ड - ते सर्वे संप्रकर्तव्याः स्त्रीणां पाठ्ये तु संस्कृते ग - तु संस्मृताः 6 ड - युतं 7 ड - ताल 8 द - च 9 भ - अतःपरं ।

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे [1]वागभिनये [2]काकुस्वरव्यञ्जनो[3] नाम सप्तदशोऽध्यायः[4]।

इति श्रीमन्महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां काकुविधानं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

---

1 ड - वागङ्गाभिनय 2 भ - स्वरकाकु 3 न - व्यञ्जको 4 द - काकुव्यञ्जको नामाध्यायोऽष्टादशः ॥ १५५—(२७७१) जादिबान्तेषु दसंज्ञके विना ऐकोनविंशोऽध्यायः ॥

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

अष्टादशोऽध्यायः†

---

[1]वर्तयिष्याम्यहं विप्रा दशरूपविकल्पनम् ।
नामतः कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥ 1

रूपं यदेतद्बहुधा चकास्ति तद्येन भावी भविता न जातु ।
तच्चक्षुरर्कात्मकमीश्वरस्य वन्दे वपुस्तैजससारधाम्नः ॥

दशरूपोपकारिकाकादियोजनमिति तत्स्वरूपं वक्तव्यमिति सङ्गतिरुक्तैव तद्वर्तयिष्यामीति किमनेनोच्यते, तदस्य प्रयोजनं प्रदर्श्यते । कश्चिदेवमाशङ्कते, "रसा भावा" (अ-६-१०) इत्यादि मूलसारसङ्ग्रहे दशरूपशब्दस्य नामापि न श्रुतं, तत्कथमुक्तं दशरूपविधाने पाठ्यमिति तं प्रत्याह वर्तयिष्यामीति । रूप्यते प्रत्यक्षीक्रियते योऽर्थः तद्वाचकत्वात्काव्यानि रूपाणि दशानां रूपाणां विभागः कल्प्यते अस्मादिति दशरूपविकल्पनं सूत्रं तेनायं षष्ठीसमासः दशरूपमिति । तेन बहुव्रीहौ दशरूपं काव्यमिति भेदान्तरापाकरणं स्यादित्याशंक्य द्विगुः, पात्रादिप्रक्षेपश्च यो व्याख्यातस्तत्प्रयासमात्रमेव । तदयमर्थः—यतः सूत्रादाङ्गिको वाचिकशब्दे प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागः कल्प्यते तत्र वाग्भाग एवायं वितत्य वर्ण्यते, तेन तदेव सूत्रं वर्णितम् विवरणेन प्रपञ्चितं भवतीति नानिर्दिष्टं निरूप्यते किञ्चिदिति । नामत इत्युद्देशेन कर्मत इति लक्ष-

---

1 द - वर्णयिष्यामि ।

---

† कखगघचभम - मातृकास्वष्टादशोऽध्यायः । द - आदर्शे एकोनविंशोऽध्यायः । सर्वेष्वन्येषु विंशोऽध्यायः । गघचमपाठेषु व्याख्यानुसारी पाठो दृश्यते, यस्मिन् लास्याङ्गलक्षणमष्टादशे न वर्तते किंत्वेकोनविंश एव दृश्यते । भमातृकायां लास्याङ्गलक्षणानि तालाध्याये (३१) वर्णितानि । त्रयोदश वीथ्यङ्गान्यपि वृत्तिकारेणाष्टादशे यान्युक्तानि भमातृकायां वृत्तिविकल्पे संचितानि तानि । अयमपरो विशेषः— भमातृकायां दशरूपलक्षणं सन्ध्यङ्गलक्षणं चैकस्मिन्नध्याय एव पठितं, यदन्यासु द्वयोर्लक्षितम् । तस्मात् भमातृकापठित एकोनविंशः, अभिनवगुप्तेन विंश इति, द मातृकायामेकविंश इति, तदन्यासु द्वाविंश इति च संख्यातः ॥

नाटकं सप्रकणमङ्को व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥ २
ईहामृगश्च विज्ञेयो दशमो नाट्यलक्षणे[1] ।
एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३
सर्वेषामेव काव्यानां[2] मातृका वृत्तयः स्मृताः ।

णेन क्रियते, तेन विजातीयाद्यावृत्तिः, कर्मलक्षणं, प्रकृष्टः उचितो योगः परस्पर-संबन्धो यथा प्रकरणनाटकलक्षणयोगात् नाटिकेतिवृत्तिविभागस्तु लक्षण एवानुप्रविष्ट इति। नासौ प्रयोगः तथा चेति तेनैव प्रयोगप्रकारेणान्योऽपि परस्पर-संबन्धवैचित्र्यकृतो भेदः उत्प्रेक्ष्य इत्यर्थः । प्रयोगाय प्रयोगत इति व्याख्याने प्रयोगत इति विफलमेव । उक्तव्याख्याने तु कोहलादिलक्षिततोटकसट्टकरासकादिसङ्ग्रहः फलं, नाटिकायाः उदाहरणत्वादिति । तत्रोद्देशं तावदाह नाटकमित्यादि । सप्रकरणमिति सहशब्देनाङ्कप्रवेशकसन्ध्यादिसाम्यं नाटकेन प्रकरणस्याह । नाम्नामर्थो लक्षण एव व्याख्यास्यते। सत्यपि च पुराणादावुपदेशदायिनि कर्मफलसंबन्धप्रदर्शके तत्रोच्चावचमनियतकविकन्थाप्रायमिह तु किञ्चित्प्रयोज्यं किञ्चित् सूच्यं किञ्चिदूह्यं किञ्चिदुपेक्ष्यमित्येवं वैचित्र्ययोगः । "सन्ध्यादिव्यवस्थे"ति "दशरूपं सप्रयोजन" मिति—एतत्तु फल्गुप्रायं, फलं तत्पूर्वमेवोक्तम् । प्रत्यक्षतोदितरसावेशजनितनिर्वृतिसारत्वादस्येतिहासादेर्विशेष इत्यूह्यम् । सूच्यादिविभागस्त्वितिहासादावप्यस्त्येवेति न च पाठफलं दशरूपकमपि प्रयोगपर्यन्तमेतदित्युक्तप्रायम् । तत्र महासामान्यरूपं काव्यलक्षणेऽध्याये कृतमित्यवान्तरसामान्यलक्षणमुद्देशानन्तरं वक्तव्यमिति दर्शयति। प्राक्च सामान्यलक्षणं ततो विशेषलक्षणानि चोद्देशक्रमेणेति चानुपूर्व्यार्थः । तत्र सामान्यलक्षणमाह सर्वेषामेव काव्यानां मातृका इति ।

तत्र केचिदाहुः—वृत्तिप्रभवत्वं दशरूपकस्य सामान्यलक्षणं, वृत्तीनां तदङ्गानां चाभिनये काव्येष्वसंभवात् । एतच्चासत्, आस्तां काव्यार्थः । सर्वो हि संसारो वृत्तिचतुष्केण व्याप्त इत्युक्तं प्रथम एवाध्यायेऽस्माभिः

1 ईहामृगं च विज्ञेयं दशमं नाट्यलक्षणम् म - नाट्ययोक्तृभिः । 2 द - नाट्यानां ।

[1]आभ्यो विनिस्सृतं[2] ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ॥ ४

यदि चाभिनेयविषय एव वृत्तिव्यवहारस्तदा वृत्त्यध्याये यद्वृत्तीनां समुत्थान-निरूपणं "यां यां वृत्तिषु संश्रिता" (२०-१५) मित्यादितत्सर्वमसङ्गतं, भगवतो हि नाभिनेतृता, किन्तु स्वचेष्टावेशमात्रम् । सर्वशब्दे च प्रकृतनाटकादिविषये वर्ण्यमाने प्रथमश्लोकार्धं पुनरुक्तार्थमेव। यत्तु "स्वनामधेयैर्भरतैः" (२०-२५) इति "बहुगीतनृत्तवाद्ये"ति (२०-४७) "वागङ्गाभिनयवतीति (२०-३९) च भरतव्यवहारो गीताभिनयाभियोगश्च नानाभिनय इति तदप्यकिञ्चित्करम् । तावद्धि वृत्तीनां लक्षणं "या वाक्प्रधाना" (अ-२०) इत्येतावदेव भारत्या लक्षणम् । अन्यत्तु प्रयोगप्रदर्शनमिति तत्रैव व्याख्यास्यामः । वृत्त्यङ्गान्यपि सर्वकाव्येषु सन्त्येव ।

नन्वेवं वृत्तिजत्वं कथं दशरूपकलक्षणम् , उच्यते, प्रयोगत इत्येतदर्थकमेव । तदयमर्थः—यद्यपि सर्वेषामभिनेयानभिनेयानां काव्यानां वृत्तयश्चेष्टा मातर इव, ताभ्योऽपि वाच्यरूपत्वेन कविहृदये व्यवस्थिताभ्यः काव्यमुत्पद्यते। तथापि प्रयोगं प्रयुज्यमानत्वात्प्रयोगयोग्यत्वमभिसन्धाय वृत्तिभ्यो विनिस्सृतमभिनेयकाव्यं प्रत्यक्षभावनायोग्यवृत्तिचतुष्टयाभिधायकत्वं दशरूपं सामान्यलक्षणमित्यर्थः । दशानां नाटकादीनां रूपमिति षष्ठीसमासः ॥

अन्ये त्वाहुः। एकैकस्य रूपकस्य दश दश रूपाणि संभवन्ति । तथा च वीथ्यङ्गानां सर्वत्र संभवः। परगतवचनानुरूपभाषणरूपभाणयोगश्च किंब्रवीषीत्याकाशभाषिते । एवमन्यदपि । तेन दशरूपाणि यस्य तद्दशरूपं काव्यमित्यर्थः। अत एव न सकलः प्रबन्धो नाटकम्, अपि तु प्रबन्धस्य किञ्चिद्रूपं, तल्लक्षणांशबाहुल्यात्तु तद्व्यपदेशयोगः । अत एव न दशसंख्याविभागार्थो येन सट्टकादीनां त्यागः स्यात् । तत्रापि हि दशरूपलक्षणयोगोऽस्त्येव । एतच्च स्वावसरेषु वितनिष्यामः ।

ननु प्रयोगयोग्यचेष्टाप्रतिपादकत्वं चेत् सामान्यलक्षणं, तर्हि चेष्टातिरिक्तस्य कस्यचिदसंभाव्यत्वान्नास्त्येव विशेषलक्षणमेषामित्याशङ्काशमनं विशेष

1 द- आसां 2 भ - विनिर्गतम् ।

जातिभिः श्रुतिभिश्चैव [1]स्वरा ग्रामत्वमागताः ।
[2]यथा तथा [3]वृत्तिभेदैः काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥ ५
ग्रामौ [4]पूर्णस्वरौ [5]द्वौ तु [6]यथा वै षड्जमध्यमौ ।
[7]सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धौ तथा त्विमौ ॥ ६

लक्षणावकाशं दर्शयितुमाह जातिभिः श्रुतिभिश्चेत्यादि । दृष्टान्तेन प्रकृतं घटयन् व्युत्पादनीयमपि व्युत्पादयतीति समानतन्त्रसिद्धमेव दृष्टान्तमदीदृशत् । स्वरेषु ग्रहादिदशकविभागनियता जातिः । रक्तोऽरक्तो वा ध्वनिः, ध्वनिः स्थानं तदन्तरालं च श्रुतिः, कर्माधिकरणकरणव्युत्पत्त्याश्रयात् । स्त्रियाः स्खलनाविति * हि नादृतं लक्ष्ये । तत्र षाड्जीप्रभृतयो जातयः सप्त, पञ्चमस्य चतस्रः श्रुतयो, धैवतस्य तिस्रः, इति षड्जग्रामः । गान्धार्याद्या एकादश जातयः, पञ्चमस्त्रिश्रुतिः धैवतस्तु चतुःश्रुतिरिति मध्यमग्रामः ।

वस्तुतस्तु षड्जादिस्वरसमुदायो ग्रामः । तत्र स्वरा इति श्रुतिपक्षे बहुवचनं लक्ष्यविदः समर्थयन्ति—मध्यमग्रामे पञ्चमपरित्यक्तां श्रुतिं धैवत एवोपभुङ्क्त इत्यत्र प्रमाणाभावात् सर्व एव द्वित्रिश्रुतिकाः(श्रुत्युत्कृष्टत)या समधिकश्रुतयः क्रियन्ते, काकल्यन्तराभ्यां च चतुस्त्रिश्रुतयो न्यूनश्रुतय इति सर्वस्वराणां श्रुतिकृतं वैचित्र्यमस्तीति । एतच्च स्वावसरे वक्ष्याम इत्यास्ताम् । इह त्वनेन दृष्टान्तेनैतदुक्तं भवति—स्वरसमुदायरूपत्वाविशेषेऽपि स्वराणां पर्यायतः प्राथम्यप्राधान्याल्पत्वभूयस्त्वपूर्णत्वापूर्णत्वारोहान्त्यत्वमध्यत्वादि प्रविभागभेदैः, यथान्यः षड्जग्रामोऽन्यो मध्यमग्रामः, तथैव वृत्तीनां स्वरस्थानीयानां प्राथम्यप्राधान्यादिना दशकेन रूपकं रूपकान्तराद्भिद्यते । यथा चतुःश्रुतिः पञ्चमस्त्रिश्रुतिश्च भवन् ग्रामान्यत्वं करोति तथा सैव वृत्तिः श्रुतिस्थानीयैरङ्गैः क्वचित्संपूर्णा क्वचिन्न्यूनेत्येवमपि रूपकविभाग इत्येतज्जातिभिः श्रुतिभिरिति द्वयेन दर्शितम् ।

अथ वृत्तिविभागं संक्षेपतोऽभिधत्ते ग्रामौ पूर्णस्वराविति । जात्याश्रययोर्जातिद्वारेण षाडवौडुविकांशकयोगे न्यूनस्वरताप्यस्तीति षड्जग्रामरागो

1 द - स्वरग्रामत्वमागतैः 2 भ - यद्वत्तथैव वृत्तिभ्यः काव्यबन्धाः प्रतिष्ठिताः ड - यथायथा 3 द - वृत्तभेदैर्भवन्ति ह 4 ड पूर्वस्वरौ द - यौ ड - द्वौतौ 5 द - तथा 6 भ - एवं वृत्तिषु सर्वासु काव्यबन्धं च यद्भवेत् 7 ड - सर्ववृत्त विनिष्पन्नं काव्यबन्धं द्वयंस्मृतम् । * महाभाष्ये वार्तिकम्—३-३ १२६(२)

ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं नानाबन्धसमाश्रयम्[1] ॥ ७
[2]वीथी समवकारश्च तथेहामृग एव च[3] ।
उत्सृष्टिकाङ्को व्यायोगो [4]भाणः प्रहसनं डिमः ॥ ८

मध्यमग्रामरागश्चेह ग्रामशब्देन व्यपदिष्ट इति केचित् । तदसत्, इह हि ग्रामशब्देन जातिसमुदायोऽभिधीयते । तत्र यद्यप्यंशके न्यूनस्वरतापि भवति, तथापि समुदायस्य पूर्णतायाः का हानिः । तस्मादयमत्रार्थः—यथा विचित्रसन्निवेशतालम्बनसुन्दरतमसंपूर्णस्वरसमुदायरूपात् ग्रामद्वयाद्विभागकल्पनया जात्यंशकानां पूर्णापूर्णादिस्वरभेदभाजां प्रसवः, एवं नाटकप्रकरणाभ्यां पूर्णवृत्तिवृत्त्यङ्गाभ्यां वृत्तिन्यूनानां च रूपकभेदानां परिकल्पनम् । तत्र वृत्तिन्यूनानि रूपकाण्याह वीथीत्यादि । शेषाणि रूपाणीति वक्तव्ये प्रतिपदं नामग्रहणं ज्ञापयति । एतदनुक्तान्यपि रूपकाणि संभवन्ति, अत एव रूपकविशेषगणनमाभ्यो विनिस्सृतमिति लक्षणस्योदाहरणमात्रम् । तेन वृत्तीनां विनियोगविकल्पसमुच्चयैः वृत्त्यङ्गानां च बहवो रूपकभेदा भवन्ति । तेषां परं कोहलादिभिर्नाममात्रं प्रणीतम् । लक्षणेन त्विह सङ्गृहीता एव ते । तत्र नाटकप्रकरणे एव सर्ववृत्तिपूर्णे इति नियमः, न तु विपर्ययः । मुद्राराक्षसस्य कैशिकीहीनस्य कृत्यारावणस्य च नाटकस्य दर्शनात्, वेणीसंहारे च सात्त्वत्यारभटीमात्रं दृश्यत इति केचित् ।

अन्ये तु तत्राप्यवश्यं वृत्त्यन्तरानुप्रवेशोऽस्ति । यदि परिमितवृत्तिव्यापकत्वात् लक्ष्यते, अपूर्णवृत्तित्वेऽपि विरूपकतैव स्यात् । सकलाङ्गप्रक्रियापरिपूर्णत्वादेव नाटकात्प्रकरणं च प्रधानम् । तथा हि कैश्चिद्विनेयः प्रसिद्धिमनुरुध्यमानो दृष्ट इति सप्रसिद्धेतिवृत्ते नाटके विनेयः । कश्चित्तु किमेतदपूर्वमिति प्रसिद्धे वस्तुनि रूपकान्तरमेव तु तदाभासं तत्सर्वं विनेयोऽभिनववस्तुवृत्तकौतुकपरतन्त्र इति समुत्पाद्यवस्तुना प्रकरणेन विनीयते । विनयश्चास्य धर्मार्थकामेषु सर्वपुरुषार्थेष्वपवर्गेऽपि च तथा भवति, यदि सकलं तदुपयोगिव्यापा-

---

1 ड - नानावस्थासमाश्रयम् 2 ड - भाणः समवकारश्च वीथी चेहामृगस्तथा 3 भ - मृगः पुनः 4 ड डिमःप्रहसनं तथा द - वीथी ।

कैशिकीवृत्तिहीनानि [1]रूपाण्येतानि कारयेत् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥ ९
प्रख्यातवस्तुविषयं[2] प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।

राश्रयणं सर्वव्यापाराक्षिप्तं पूर्णवृत्तिकत्वमिति । द्विवृत्तित्रिवृत्त्यादिकं न नाटकं भवति । रूपान्तरमेव तु तदाभासं, तत्कैशिकीविहीनत्वेऽपि यथा शृङ्गारयोगस्तथा समवकारे तथा तल्लक्षणं वर्णयिष्यामः ।

ननु पूर्णवृत्तिकत्वाविशेषे नाटकप्रकरणयोः को भेदः, कैशिकीहीनत्वे चाविशिष्टे वीथ्यादेः मिथः को विशेष इत्याशङ्कां वारयन् कर्म(श्लो १)शब्दाक्षिप्तविशेषलक्षणार्थं दर्शयति अत ऊर्ध्वमित्यादिना काव्यस्य बन्धनं परस्पराश्रयसंबन्धेनैव एकवाक्यताकरणसंबन्धः स विकल्प्यते येन तद्विशेषलक्षणं वक्ष्यामीति । नाटकं प्रकरणादपि प्रधानं प्रसिद्ध्युपजीविनी हि कल्पनावस्तुसंभावना, अनुभवमूलत्वात्,तस्या उत्प्रेक्षा अपि हि प्रमाणागतेष्वेव वस्तुषु स्वातन्त्र्येण योजनामात्रेण व्याप्रियन्ते, षड्दन्तो हस्ती खे धावतीति । तेनेतिहासादिप्रमाणवस्तुसिद्धप्रदर्शकं नाटकं तावल्लक्षयितुमाह प्रख्यातवस्तुविषयमित्यादि । प्रख्याते भारतादौ यद्वस्तु तद्विषयोऽस्य, तत्रापि किञ्चिदप्रसिद्धं भवति, तन्निराकरणाय प्रख्यातोदात्तेति श्रीशङ्कुकः । एतत्तु प्रख्यातवस्तु विषयोऽस्येति इयता गतार्थमित्युपाध्याया इत्थमाहुः इह त्रिविधया प्रसिद्ध्या प्रसिद्धत्वं भवति, अमुक एवंकारी अमुत्रदेश इति । तत्र प्रकर्षेण ख्यातं वस्तु तथा विषयो मालवपाञ्चालादिदेशो यस्मिन् चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तरं निर्वर्णनं तद्वैरस्याय भवति, तत्र प्रसिद्धिखण्डनेन प्रतीतिविघातात्, का कथा रसचर्वणायाः । एवं तावद् द्वे प्रसिद्धी उक्ते, प्रख्यातोदात्तेत्यनेन तृतीया प्रसिद्धिरुक्ता । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्तः । तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताः चत्वा-

---

1 भ - काव्यान्येतानि योजयेत् 2 फ - विषये 3 भ - राजर्षिवंशजं चैव राजर्षिचरितं तथा ।

राजर्षिवंश्यचरितं तथैव[1] दिव्याश्रयोपेतम् ॥ १०
नाना[2]विभूतिभिर्युतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव[3] ।
अङ्कप्रवेशकाढ्यं [4]भवति हि तन्नाटकं नाम ॥ ११

रोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवंश्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषितुल्यानां राज्ञां वंशेन साधुनोचितं, तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावादिबहुलतयोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः प्रतिषेधो दर्शितः । राजानः ऋषय इवेत्युपमितसमासः, तद्वंशे साधु चरितं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । न च सर्वथा देवचरितं तथाऽवर्णनीयम्। किन्तु दिव्यानामाश्रयत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेण, उपेतमुपगमोऽङ्गीकरणं यत्र। तथा हि नागानन्दे भगवत्याः पूर्णकरुणानिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभावितानामेवन्नाम देवताः प्रसीदन्ति, तस्माद्देवताराधनपुरस्सरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति । यदि तु मुख्यत्वेनैव देवचरितं वर्ण्यते तत्तावद्विप्रलम्भकरुणाद्भुतभयानकरसोचितं चेन्निबध्यते तन्मानुषचरितमेव संपद्यते, प्रत्युत देवानामधियाधानं प्रसिद्धिविघातकम् । तत्र चोक्तो दोषः, विप्रलंभाद्यभावे तु का तत्र विचित्रता रञ्जनाया एतत्प्रमाणत्वात्। अतएव हृदयसंवादोऽपि देवचरिते दुर्लभः, नच तेषां दुःखमस्ति । यत्प्रतीकारोपाये व्युत्पादनं स्यात् । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी यथोर्वशी-नायकचरितेनैव तद्वृत्तस्याक्षेपात् । डिमादौ तु दिव्यानां नायकत्वेऽभिप्रायमावेदयिष्याम इति प्रसिद्धित्रययुक्तमपि वस्तु न निष्फलं व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह नानाविभूतिभिर्युतं धर्मार्थकाममोक्षविभवैः फलभूतैर्विचित्ररूपैर्युक्तम् । तत्राप्यर्थकामौ सर्वजनाभिलषणीयाविति तद्बाहुल्यं दर्शनीयमिति कथयति ऋद्धिविलासादिभिरिति ऋद्धिरर्थस्य राज्यादिसमृद्धिः विलासेन कामो लक्ष्यते, आदिशब्दः प्रधानवाची, तत्प्रधानाभिः फलसंपत्तिभिः युक्तमित्यर्थः। तेन राज्ञा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वानप्रस्थं गृहीतव्यमित्येवंप्रायं फलं नोपनिबन्धनीयम्। तत्फलमपि दृष्टसुखार्थी हि लोको बाहुल्येनेति तत्रास्य प्रतीतिर्विरसीभवेत् । गुणैरित्यप्रधानभूतानि चेष्टितानि हेयानि प्रतिनायकगतानि अपाय-

1 न - तथा च प - वंशानुचरित 2 द - विलासयुक्तं ऋद्धि भ विभूतिघटितं ड - नानातिविभूतिरनुयतं 3 प - गुणैर्युक्तम् ड - चापि 4 प - रूपकमिह नाटकम् ।

नृपतीनां यच्चरितं नाना[1]रसभावचेष्टितं बहुधा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं [2]भवति हि तन्नाटकं नाम ॥ १२

प्रधानानि तैर्युक्तम् । तेषां पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिक्षेपेण सिद्धान्तकल्पस्य नायकचरितस्य निर्वाहाज्जनपदकोशादिसंपत्तिसमृद्धिः। कौमुदीमहोत्सवादयो विलासाः सन्धिविग्रहादयो गुणा इति व्याख्यानं चाणक्य(शास्त्र)परिचयवेदनमात्रफलं, वस्तुशब्देन राजर्षिवंश्यचरितशब्देन च सर्वस्यार्थराशेः संग्रहात् । अवान्तरवस्तुसमाप्तौ विश्रान्तये ये विच्छेदा अङ्काः ये च निमित्तबलात् अप्रत्यक्षदृष्टानां चेष्टितानामावेदकाः प्रवेशकाः तैराढ्यं नाटकं नाम रूपकम्। तस्मादस्य तन्नामेत्याह नृपतीनां यच्चरितमिति यद्यस्मान्नृपतीनां संबन्धि व्युत्पाद्यानां सामर्थ्यात् नृपतीनामेव नाटकन्नाम तच्चेष्टितं प्रह्वीभावदायकं भवति, तथा हृदयानुप्रवेशरञ्जनोल्लासनया हृदयं शरीरं चोपायव्युत्पत्तिपरिघट्टितया चेष्टया नर्तयति नटनृतौ नृत्ते इत्युभयथा हि स्मरन्ति । तदिति तस्माद्धेतोः, नामास्य नाटकमिति ।

ननु पुराणाद्युपनिबद्धोऽपि तदर्थः कस्मान्नटानेवेदं भावयतीत्याह नानेति । बहुप्रकारा अत्र संभावयन्ति संपादयन्ति यानि चेष्टितानि नटव्यापारात्मानोऽभिनयाः तैरेतत्प्रह्वीभावदायकं हृद्यतमरसास्वादसूचीद्वारप्रवेशितं तत्कर्तव्यमूलं हृदयरोहणरूढशौर्यादिधर्मरत्नग्रथनकारि भवतीति ह्युक्तमसकृत् ।

ननु नृपतिचरित एव किमित्ययमास्वादो न देवचरित इत्याह बहुधेति। बहुप्रकाराः उपायवैचित्र्याद्याः सुखदुःखोत्पत्तयस्तासां कृतं संपादनं यत्र, देवचरिते तु तन्नास्तीत्युक्तम् । अत एव प्रतीतिविघातस्य वैरस्यदायिनः संभवो यत्र यत्र तन्नाटके नोपनिबद्धव्यम् । तेन वर्तमानराजचरितं चावर्णनीयमेव, तत्र विपरीतप्रसिद्धिबाधयाध्यारोपस्याकिञ्चित्करत्वात्, योगानन्दरावणादिविषयचरिताध्यारोपवत् । एतदर्थमेव प्रख्यातग्रहणं प्रकर्षद्योतकं पुनः पुनरुपात्तम् । अत एव वेदशास्त्रं न नाटकं, नियोगेन हि तत्र पुमान्प्रवर्त्यते, न फलोत्पत्त्या । फलप्राधान्यपक्षेऽपि तत्र सन्देहः । एवं पुराणादावपि । इह तु बाधोदयासहिष्णुप्रत्यक्षायमाणा चिरविलम्बितप्रतीतिसिद्धा सुखदुःखो-

1 भ - विधभावसंश्रितं च तथा च - रसभावसंभृतं 2 ड - तज्ज्ञेयं प - वाच्यं यन्नाटके भवति ।

कर्तव्योऽङ्कः [1]सोऽपि तु गणान्वितं नाट्यतत्त्वज्ञैः॥ १३
अङ्क इति [2]रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च [3]रोहयत्यर्थान्।

अस्य नाटकस्य यत्कार्यं बिन्दुकृतया विस्तारणया विततीकरणरूपया अननुसन्धानजननबलादेकावस्थानुरूपमाधिकारिकमितिवृत्तं सम्पाद्यम्, तदवस्थया प्रारम्भादिकयोपेतं परिपूर्णं प्रकर्षेण संबन्धं प्रेक्ष्य अङ्कः कर्तव्यः। एतदुक्तं— इतिवृत्तस्य बिन्दुसूत्रस्यूतस्य प्रारम्भाद्यवस्थापञ्चकचारिणो यदा प्रारम्भावस्था पूर्णत्वमेति तदाङ्कच्छेदो बिन्दुद्वारानुसन्धीयमानद्वितीयाङ्काभिधेयरूपो विधेयः। एवं प्रयत्नाद्यवस्थाचतुष्टयेऽपि वाच्यमिति पञ्च तावदङ्का इति मुख्यः कल्पः।

नन्वेवं न्यूनत्वे आधिक्ये वाङ्कानां कथं निर्बन्ध इत्याह नाट्यतत्त्वज्ञैरनयैव दिशा सोऽङ्कः, अपिशब्दादन्यथा कर्तव्यः। तुर्विशेषं द्योतयति। यदा प्रारम्भावधिप्रधानं भवतीति तदा तस्या एवोपक्रमोपसंहारावस्थाद्वयापेक्षया द्वावङ्कौ, अन्यासामेकैकाङ्कतेति यावत् सर्वासामवस्थाद्वययोगेन संपादनमिति षडङ्कत्वात् प्रभृति सप्तजातप्राप्तौ(?)दशाङ्कत्वम्। काञ्चिदवस्थां प्रधानीकृत्य यदा अवस्थान्तरेण मिश्रीकृत्य बध्नाति तदा नाटिकाया न्यूनाङ्कत्वमिति। एतत्तुशब्देन तत्त्वज्ञशब्देन च दर्शितम्। तत्रावस्थाः "प्रारंभश्च प्रयत्न"श्चेत्यादिना वक्ष्यन्ते (अ-१९), "प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारण"मिति बिन्दुः वक्ष्यते, 'यदाधिकारिकं वस्तु सम्य'गिति (अ १९) कार्यम्।

अथ कस्मादङ्क इत्याह अङ्क इति रूढिशब्द इति। भावैः रसैश्च गूढश्छन्नः व्याप्तोऽर्थोऽङ्कशब्देन यादृच्छिकेनोच्यत इति भट्टलोल्लटाद्याः गूढ इति पाठं व्याचक्षिरे। अन्ये रोहयत्यर्थानिति पठन्ति, व्याचक्षते च रूढी रोहणं तेनोत्सङ्ग उच्यते यो नाटकांशः शृङ्गारादिरसैर्विभावानुभावव्यभिचारिणोऽर्थाः तथा भावैर्विभावाद्यैः यथास्वं भावादीनर्थान् हृदयमारोपयति अर्थान् वहति, नानाप्रकारैश्च वक्ष्यमाणैः 'ये नायका निगदिता' इत्यादिभिः विधानैरुपेतः तस्मादुत्सङ्गवदारोहणं संबन्धादङ्क इत्युच्यते। एतत्पुष्कलमिव अजावि(जि?)ना रूढैरत्रार्थैर्वृत्त्यदर्शनात्। तस्मादयमत्रार्थः--अङ्क इत्ययं लक्षणे रूढः शब्दः अन्यतो व्यवच्छेदकं लक्षणम्। एतदपि च नाट्यरूपकस्य नानात्वमन्यतोभेदं विधत्ते अनभिनेयात्, अभिनेये हि य एकदेशः स रसभावैरुपलक्षितानप्यर्थान् रोहयति

1 नद - तज्ज्ञैः स तु सम्यङ्नाटके विधिवत् (भ - स च सम्यङ्नाटके योज्यः। ढ - सम्यग्गणान्वितं 2 प - गूढशब्दो 3 भ - चिह्नयत्यर्थान्।

नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥ १४
[[1]अङ्कसमाप्तिः कार्या काव्यच्छेदेन बीजसंहारः ।
वस्तुव्यापी बिन्दुः [2]काव्यसमुत्थोऽत्र नित्यं स्यात्] ॥

हृदयसंवादससाधारणताकरणेन प्रत्यक्षीभावनया रसाध्यायोक्तयाभिरोहणं बीजस्येवाङ्कुराकारतया रसाकारोदयप्ररोहो भवति । स चानभिनेयरूपकांशैरेव संपाद्यत इत्यनभिनेयात् भेदमादधानोऽभिनेयस्य रूपकस्य लक्षणं भवत्येव । एवमङ्कशब्दस्यान्वर्थो व्याख्यातः । स्वरूपन्तु वक्तव्यं तद्दर्शयति—यत्रार्थस्य समाप्तिरिति । प्रारम्भाद्यवस्थालक्षणोऽर्थो यत्र समाप्यते सोऽङ्कः । अङ्कसमाप्तायामपि वा अवस्थायां यदा बीजस्य संहरणं यथास्वं सन्धिभेदेनोचितं भवति तदाप्यङ्कच्छेदः । तत्रोत्पत्तिरुद्घाटनमुद्भेदो गर्भनिर्भेदः फलसमानयनमिति मुखादिषु यथाक्रमं बीजस्य दशाविशेषाः संहारशब्दवाच्याः । अङ्कविच्छेदे चार्थविच्छेदो माभूदित्यवलग्नः संबन्धो बिन्दुर्यत्र तादृगङ्कः कर्तव्यः । यथा तापसवत्सराजे तृतीयाङ्कसमाप्तौ—

आदौ मानपरिग्रहेण गुरुणा दूरं समारोपितां
पश्चात्तापभरेण तानवकृता नीतां परं लाघवम् ।
उत्सङ्गान्तरवर्तिनीमनुगमात्संपिण्डिताङ्गीमिमां
सर्वाङ्गप्रणयप्रियामिव तरुश्छायां समालम्बते ॥ (३-१७)

इति राज्ञ उक्त्या पद्मावत्याः परिणयाभ्युपगममनुसन्दधत्या प्राप्तिसंभवाख्यतृतीयावस्थाप्रदर्शिनि भाविनि चतुर्थेऽङ्के बिन्दुर्योजितः ।

एवमङ्कस्वरूपमनेन निरूपितमिति चिरन्तनाः । तच्चैतत्पुनरुक्तं "अस्यावस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य"त्येतेन हि कियन्नोक्तं यदनेन लक्षणेनाभिधीयते । तस्मादिदमत्रार्थतत्त्वं—अङ्कस्वरूपं तावदस्यावस्थोपेतमित्यनेनैवोक्तं, नामनिर्वचनं च 'अङ्क इति रूढिशब्द' इन्यनेन दर्शितम् । अनया त्वार्यया अङ्कस्य त्रैविध्यमुच्यते । तथा चोक्तं कोहलादौ (कोहलेन?)—

---

1 अयं श्लोको दचगभ - मातृकासु न विद्यते 2 नयढ - व्यापि हि.

देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
[1]त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः ॥ ६३
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनाडिका[2]प्रमाणश्च ।
वक्ष्याम्यस्याङ्कविधिं यावत्यो नाडिका यत्र ॥ ६४
[4]अङ्कस्तु सप्रहसनः सविद्रवः सकपटः सवीथीकः ।
द्वादशनाडीविहित[5]ः प्रथमः कार्यः क्रियोपेतः ॥ ६५

चरितमनेकाङ्गरञ्जकवर्गेण विना न रञ्जकमेवेति नाटकादौ दिव्यनायकनिषेध उक्तः । (नोक्त?) तत्र हि राजप्रभृतयो बहुतरफलानुबन्धिनि महति फले संप्रयाससाध्ये व्युत्पाद्यन्ते, न तथेह किन्तु त्रिवर्गोपायमात्रे ।

अन्यरूपकाणां तु त्रिवर्गोपायत्वं नास्ति एकाङ्कत्वात्, डिमस्तु चतुरङ्कोऽपि पश्चान्निर्दिष्ट इत्यत्र तल्लक्षणे कारणं वक्ष्यामः । तस्मात् त्रिवर्गव्युत्पादकत्वा दनेकाङ्कत्वाच्च तादृशरूपकानन्तरमेवाभिधानं युक्तमित्यलं बहुना।

देवासुरस्य यद्बीजं फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि चाप्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षयोद्धतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुररिपुप्रभृतयः। प्रशान्ताः ब्रह्मादयः,उद्धताः नृसिंहादयः। अत्र यत्र तावत्येव समापन्नं त्र्यङ्क इत्युक्तम्। अर्थत्रयं च कपटविद्रवशृङ्गाराः प्रत्येकं त्रिविधास्तत्र प्रत्यङ्कं विद्रवादयस्त्रयस्तथाहि कपट उपायांशे विद्रवो व्यापत्तिसंभावनांशे शृङ्गार फलांशे, एवं द्वितीयेऽङ्के तृतीये च। द्वादशनायकबहुल इति प्रत्यङ्कमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्कं नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति चतुराहुः, समुदायापेक्षया हि द्वादशेति। सप्रहसन इति वचनात् प्रथमेऽङ्के कामशृङ्गारः प्रयोज्य इत्याह तत्रैव हास्यस्यागमनात् । त्रि(क्रि?)योपेत इति कामशृङ्गारात्मकं द्वादशघटिकामध्यसंपाद्यैः कपटाविद्रवप्रह

---

1 प - अङ्कः 2 द - नायिका 3 ड - वक्ष्याम्यस्याङ्कविधिं यत्रान्या नाडिका कार्या द - या तत्र तु नायिका योज्या भ - यद्यत्र च नाडिका कार्या 4 ढ - अङ्केऽत्र सुप्रसन्नः 5 यनप - युक्तः 6 ड - कार्यो यथार्थस्तु । ढ - यथोक्तस्तु

[1]भगवत्तापस[2]विप्रैरन्यैरपि हास्यवादसंबद्धम्[3] ।
[4]कापुरुषसंप्रयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ॥ १०३
[5]अविकृतभाषाचारं विशेष[6]भावोपपन्नचरितपदम् ।
नियतगतिवस्तुविषयं [7]शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु[8] ॥ १०४
वेश्या[9]चेटनपुंसक[10]विटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।
[11]अनिभृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणैस्तु संकीर्णम् ॥

गृहस्थाः, अन्ये शाक्यादयस्तैरुपलक्षितम् । हास्यप्रधानवचनसंबन्धशीलनादिना कुत्सितैः पुरुषैरत एव प्रहस्यमानैः सामर्थ्यात्तैरेव भगवदादिभिर्युक्तम् । तथापि न भाषाचारौ यत्र न विकृतावसत्याश्लीलरूपौ तथा विशेषेण भावैः व्यभिचारिभिरुपपन्नानि पदानि कथाखण्डानि यस्मिन् । नियतगतिः एकप्रचारं यद्वस्तु तद्विषयः प्रहसनीयलक्षणो यत्र, तच्छुद्धं प्रहसनम् । अत्र निर्विचनं यतः परिहासप्रधानान्याभाषणान्यत्र बाहुल्येन भवन्ति तेन यत्रैकस्यैव कस्यचित् चरितं दुष्टत्वात्प्राधान्येन प्रहस्यते तच्छुद्धमित्यर्थः । यत्र तु वेश्यादिभिर्योगोऽत्युल्बणं चाकल्पादि तदेकद्वारेणानेकवेश्यादिचरितेन हसनीयेन सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णम् । अन्ये त्वाहुः—येषां स्वभावत एव चरितं शिष्टमध्ये सभ्येतरतमत्वेन प्रहसनार्हं तदविशुद्धत्वात्सङ्कीर्णम्, तद्योगाच्च रूपकम् । ये तु स्वभावतो न गर्हिता भगवत्तापसादिचेष्टाविशेषास्तेषां प्राकृतपुरुषसंक्रान्तिदौरात्म्योदितामन्यसंबन्धदूष्यमाणतया प्रहसनीयतां यातास्ते स्वभावशुद्धाः

---

1 भ - भागवतविप्रतापससौगतनिर्ग्रन्थधूर्तविटपुरुषैः । नीचजन .. ..
2 न - विद्धैः ड - भिक्षुश्रोत्रियविप्रातिहाससंयुक्तम् 3 दप - हासवादसंपन्नम् ।
4 पड - नीचजन 5 भ - अधिगत 6 प - भाषोपहास न - भावोपहास ड - हासोपहास द - भावोपरचित फ - भावोपपन्नरचितमिदं भ - विशुद्धभाषोपहास 7 प - शुद्धमिह प्रहसनं ज्ञेयम् । 8 द - प्रहसने तु 9 फ - नपुंसकविटैर्वानिकदासीजनेन वा कीर्णम् (—वातिक ..जनेन संकीर्णम्—प) वाडिकनारीजनेन संकीर्णम्—न) 10 द - विटवार्तिकधूर्तबन्धकीयुक्तम् ड - धूर्तविटवर्धकी च भ - धूर्तविटबद्धनीचयतयः स्युः । 11 च - अनिसृत 12 प च संपन्नम् भ - चेष्टाभिश्चैव संकीर्णम् (संपन्नम् - म) ड - चेष्टाकरणात्तु (र्थ-द) संकीर्णम् ट- करणं च संकीर्णम् ।

लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च [1]दम्भसंयोगः ।
[2]स प्रहसने प्रयोज्यो धूर्तप्रविवादसम्पन्नः[3] ॥ १०६
[4]वीथ्यङ्गैः संयुक्तं कर्तव्यं प्रहसनं यथायोगम् ।
[5]भाणस्यापि [6]तु लक्षणमतःपरं संप्रवक्ष्यामि[7] ॥ १०७
आत्मानुभूतशंसी पर[8]संश्रयवर्णनाविशेषस्तु[9] ।

तद्योगाद्रूपकं शुद्धमिति । उभयसाधारणीमपि कवेः शिक्षामाह लोकोपचारेति। वार्ता प्रसिद्धिर्यदि सा लोकव्यवहारसिद्धा भवति, यथा शाक्यानां स्त्रीसंपर्कः प्रहसनीयो भवति, न चौर्यम् । एवंभाविप्रसिद्ध एवोपहसनीयः । अत्राधिकरणं स्वयमेवाह धूर्तप्रविवादेति । धूर्ताः कृत्रिमतापसादयः विटादयश्च । तद्विषये यः प्रकृष्टो विवादः विरुद्धतयावभासस्तेन फलभूतेन संपाद्यतया यदुक्तं प्रहस्यमानं तथाभूतचरितावलोकनेन हि संस्कृतमिति व्युत्पाद्यो न भूयस्तान्वञ्चकानुपसर्पतीति । वीथ्यङ्गैरिति वक्ष्यमाणैः, यथायोगमिति तेषां संप्रयोगे संख्यायाः क्रमस्य तु न कश्चिन्नियम इति दर्शयति । प्रहसनस्याङ्कनियमानभिधानात् शुद्धमेकाङ्कं सङ्कीर्णं त्वनेकाङ्कं वेश्यादिचरितसंख्याबलादिति केचित् ।

अन्ये त्वेकाङ्कप्रकरणमध्यपातित्वादेकाङ्कमिति मन्यन्ते प्रथमसंख्ययातिक्रमे भेदाभावपरित्यागे च प्रमाणाभावात् ।

अथ हास्यरसोचितविटधूर्ताद्यनुप्रवेशेन समानयोगक्षेमं भाणं लक्षयितुमाह आत्मानुभूतशंसीति । एकेन पात्रेण हरणीयः सामाजिकहृदयं प्रापयितव्योऽर्थो यत्र स भाणः । एकमुखेनैव भाण्यन्ते उक्तिमन्तःक्रियन्ते अप्रविष्टा अपि पात्रविशेषा यत्रेति भाणः । तत्र स प्रविष्टः पात्रविशेषः

---

1 भ - लम्भ 2 भ - तत् प्रहसनेषु योज्यं च - तत् . सुयोज्यं ढड - तत् नसंयोज्यं 3 ड - विटधूर्तविवादसंपन्नम् भ - संयुक्तम् च - धूर्तप्रविवादसंयुक्तम् 4 प - उद्घात्यकादिभिरिदं वीथ्यङ्गैर्मिश्रितं भवेन्मिश्रम् । मिश्रयेद्यथायोगम् - दभ - अवलगितावस्कन्दितव्याहारगोपि (?) चालनाप्रपञ्चश्च । छलमृदवनालिकाःस्युर्गण्डं चासत्प्रलापश्च । एतै रङ्गैर्युक्तं प्रहसनमेषां तु लक्षणं वीथ्याम् । 5 द - भाणस्य विधानमतो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि 6 भ च ड - हि 7 भ - संविधास्यामि 8 भ - संस्तुत य - संस्तव न - संश्रव 9 प विशेषयुतः ट - प्रयुक्तश्च द - च

[1]इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः ॥
[2]पुनरस्य शरीरगतं सन्धिविधौ लक्षणं वक्ष्ये ॥

वचसां संबद्धानामन्ते यत्स्यात्पदे त्वसंबन्धः ।
संबद्धमिवाभाति हि तद्गण्डो नाम वीथ्यङ्गम् ॥

अनेनेषदसमाप्तिरेव दर्शिता । यथा दुर्योधनेन भानुमती प्रत्युच्यते—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥ (वेणी) इति ।

तत्र प्रविश्य कञ्चुकी

भग्नं भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम् ॥ इति ।

तत्रोरुयुग्ममिति पूर्वविश्रान्तमपि भग्नमित्यत्र संबन्धयोग्यं जातम् ।

एतैः त्रयोदशभिरङ्गैर्युक्ता वीथी, तस्याश्च सर्वरसत्वस्याभिधानात् पर्यायेण रसानां प्राधान्यादुत्तमो मध्यमोऽधमो वा नायको भवत्येव । तथा च कोहलः—

उत्तमाधममध्याभिर्युक्ता प्रकृतिभिस्तथा ।
एकहार्या द्विहार्या वा सा वीथीत्यभिसंज्ञिता ॥ इति ।

अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुवं प्रहसनकभाणकादौ किं ब्रूयात्, हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायकः । कथाशरीरफलेन प्रधानतया संबध्यमानो नायक उच्यते । अनायकत्वेऽपि चास्याधमत्वं नानुपादेयं स्यात् । परिवारतया तस्यानुप्रवेशो ह्यनिवारित एव सर्वत्र ।

अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविनमर्थमनुसन्धत्ते इति दशरूपविधानमिति । लक्षणत इत्यनेनेदमाह दशैव तानि लक्षणानि उदाहरणानां तु का गणना । एतच्च पूर्वमेव दर्शितम् । तत्रैषां पुमर्थोपयोगो निजनिजलक्षणावसरे दर्शित एवेति पौनरुक्त्यं नाश्रीयत इति शिवम् ।

1 इतःपूर्वं लास्याङ्गलक्षणं तु चठम - मातृकासु विना सर्वास्वस्मिन्नेवाध्याये वर्तते । वृत्तिकारेण लास्याङ्गानि सन्ध्यध्याये (१९) पठितानि, भमातृकायां वर्जितान्येव । भ - संज्ञायामेष श्लोकः—

नाटकभेदानामिह न शक्यते गन्तुमन्तं तत् ।
तस्मात्तज्ज्ञैर्ज्ञेयं दशरूपमिदं हि संक्षिप्तम् ॥

2 ट - इतिवृत्तपताकास्थानसन्धिलक्षणं वक्ष्ये । (भ - लक्षणं शृणुत)

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूप[1]निरूपणं नामाध्यायोऽष्टादशः समाप्तः.

इति विमलशिशिरदीधितिकलितशिरोमण्डनाङ्घ्रिदास्यचणः ।
अभिनवगुप्तो गुप्तं दशस्वरूपं सतत्त्वकं व्यवृणोत् ।।

इति श्रीमन्महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां दशरूपक-
विधानं नामाष्टादशोऽध्यायः
समाप्तः ।।

---

1 न - दशरूपलक्षणविधानं नाम विंशोऽध्यायः य - लक्षणं नाम विंशतितमः द - लक्षणं नामैकोनविंशोऽध्यायः च - एकोनविंशः भ - मातृकायामत्राध्यायो न समाप्यते ।

व्याख्यातृस्मृता ग्रन्था ग्रन्थकर्तारश्च.

शुद्धिपत्रिका.

पत्राङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
7	१३	समन्यथा	समन्मथा
11	४	तिर्यङ	तिर्यङ्
11	१३	फुल्लेनत्रा	फुल्लनेत्रा
15	७	यत्त्	यत्
15	१४	सम्	समम्
16	१५	भ्रवोः	भ्रुवोः
20	१४	दूर	दूर
22	१४	शाखाङ्का	शाखाङ्गो
29	४	गव	गर्वे
30	४	चा	चाङ्गु
30	१४	धमा	धर्मौ
34	१०	मध्यु	मध्य
44	१८	गच्छून्तीं	गच्छन्तीं
50	११	मङ्गु	माङ्गु
53	९	वेलव	पेलव
55	४	ष्ठ	कुष्ठ
57	३	खिन्न	खेद
72	८	भुजोस	भुजांस
73	१३	प्रामाण	प्रमाण
82	११	चतुषु	चतुर्षु
91	४	ऊत्क्षि	उत्क्षि
108	४	वैष्णव	वैष्णवं
108	३	सौष्ठव	सौष्ठव
116	९	द्येगा	द्योगा
117	७	चरी	चारी
123	११	बन्धे	विद्धे
128	७	स्कृताति	स्कृतानि
130	२	वायां	ध्रुवायां
131	१९	११०	११

पत्राङ्क	पङ्क्ति	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
146	६	भाष्प	बाष्प
154	४	कतव्या	कर्तव्या
158	४	विकलाङ	विकलाङ्ग
163	९	पक्षिस्थतो	पक्षस्थितो
164	१५	स्खीलत	स्खलित
168	२	सेष्ठवं	सौष्ठवं
215	१७	वत्सराजेन	तापसवत्सराजे
215	२२	आश्रयीत	आश्रयति
216	१९	मत	वपु
168	९	घैर्योदा	धैर्यौदा
230	२	ऋक्रु	ऋतु
234	२,१७	षडवि, च्छन्दो	षड्वि, छन्दो
234	५	निवद्धं	निबद्धं
243	१६	स्थन	स्थान
254	१४	जातु	जौतु
274	३	जाती	जाति
283	११	अनुष्ट	अनुष्टु
294	१९	गमिनी	गामिनी
312	१०,१९	अधीयन्ते, मैव	अधीयते, ममैव
326	२१	यमे	यमौ
338	६	श्चार्थः	श्चार्थं
348	१८	भगबता	भगवता
351	७	वाक्येनः	वाक्येन
358	१९	शन्तं	शान्तं
364	५	तज्ञैः	तज्ज्ञैः
368	४	जाईस	जाईसु
381	७	प्रकृभिः	प्रकृतिभिः
427	१९	अदृष्टा	दृष्टा (अर्थ ९-७)
440	२,३	शृङ्कारः	शृङ्गारः
440	१९	हीनामिति	हानानीति

Gaekwad's Oriental Series

CATALOGUE OF BOOKS
1933

ORIENTAL INSTITUTE, BARODA

SELECT OPINIONS

Sylvain Levi: The Gaekwad's Series is standing at the head of the many collections now published in India.

Asiatic Review, London: It is one of the best series issued in the East as regards the get up of the individual volumes as well as the able editorship of the series and separate works.

Presidential Address, Patna Session of the Oriental Conference: Work of the same class is being done in Mysore, Travancore, Kashmir, Benares, and elsewhere, but the organisation at Baroda appears to lead.

Indian Art and Letters, London: The scientific publications known as the "Oriental Series" of the Maharaja Gaekwar are known to and highly valued by scholars in all parts of the world.

Journal of the Royal Asiatic Society, London: Thanks to enlightened patronage and vigorous management the "Gaekwad's Oriental Series" is going from strength to strength.

Sir Jadunath Sarkar, Kt.: The valuable Indian histories included in the "Gaekwad's Oriental Series" will stand as an enduring monument to the enlightened liberality of the Ruler of Baroda and the wisdom of his advisers.

The Times Literary Supplement, London: These studies are a valuable addition to Western learning and reflect great credit on the editor and His Highness.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Critical editions of unprinted and original works of Oriental Literature, edited by competent scholars, and published by the Oriental Institute, Baroda

I. BOOKS PUBLISHED.

Rs. A.

1. **Kāvyamīmāṁsā:** a work on poetics, by Rājaśekhara (880–920 A.D.): edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916. Reissued, 1924 2–4

This book has been set as a text-book by several Universities including Benares, Bombay, and Patna.

2. **Naranārāyaṇānanda:** a poem on the Paurānic story of Arjuna and Kṛṣṇa's rambles on Mount Girnar, by Vastupāla, Minister of King Vīradhavala of Dholka, composed between Samvat 1277 and 1287, *i.e.*, A.D. 1221 and 1231: edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916 .. .. .. *Out of print.*

3. **Tarkasaṅgraha:** a work on Philosophy (refutation of Vaiśeṣika theory of atomic creation) by Ānandajñāna or Ānandagiri, the famous commentators on Śaṅkarācārya's Bhāṣyas, who flourished in the latter half of the 13th century: edited by T. M. Tripathi, 1917. *Out of print.*

4. **Pārthaparākrama:** a drama describing Arjuna's recovery of the cows of King Virāṭa, by Prahlādanadeva, the founder of Pālanpur and the younger brother of the Paramāra king of Chandrāvatī (a state in Mārwār), and a feudatory of the kings of Guzerat, who was a Yuvarāja in Samvat 1220 or A.D. 1164: edited by C. D. Dalal, 1917 .. .. .. *Out of print.*

5. **Rāṣṭrauḍhavaṁśa:** an historical poem (Mahākāvya) describing the history of the Bāgulas of Mayūragiri, from Rāṣṭrauḍha, king of Kanauj and the originator of the dynasty, to Nārāyaṇa Shāh of Mayūragiri, by Rudra Kavi, composed in Śaka 1518 or A.D. 1596: edited by Pandit Embar Krishnamacharya with Introduction by C. D. Dalal, 1917 1–12

6. **Liṅgānuśāsana:** on Grammar, by Vāmana, who lived between the last quarter of the 8th century and the first quarter of the 9th century: edited by C. D. Dalal, 1918 0–8

7. **Vasantavilāsa:** an historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of

Rs. A.

Guzerat, by Bālachandrasūri (from Modheraka or Modhera in Kaḍi Prant, Baroda State), contemporary of Vastupāla, composed after his death for his son in Samvat 1296 (A.D. 1240): edited by C. D. Dalal, 1917 1–8

8. **Rūpakaṣaṭkam :** six dramas by Vatsarāja, minister of Paramardideva of Kalinjara, who lived between the 2nd half of the 12th and the 1st quarter of 13th century : edited by C. D. Dalal, 1918 2–4

9. **Mohaparājaya :** an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Guzerat, to Jainism, by Yaśaḥpāla, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla, who reigned from A.D. 1229 to 1232 : edited by Muni Chaturvijayaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918 .. 2–0

10. **Hammīramadamardana :** a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejaḥpāla, and their King Vīradhavala of Dholka, by Jayasiṁhasūri, pupil of Vīrasūri, and an Ācārya of the temple of Munisuvrata at Broach, composed between Samvat 1276 and 1286 or A.D. 1220 and 1239 : edited by C. D. Dalal, 1920 .. 2–0

11. **Udayasundarīkathā :** a romance (Campū, in prose and poetry) by Soḍḍhala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chchittarāja, Nāgārjuna, and Mummuṇirāja, successive rulers of Konkan, composed between A.D. 1026 and 1050 : edited by C. D. Dalal and Pandit Embar Krishnamacharya, 1920 .. 2–4

12. **Mahāvidyāviḍambana :** a work on Nyāya Philosophy, by Bhaṭṭa Vādīndra who lived about A.D. 1210 to 1274 : edited by M. R. Telang, 1920 2–8

13. **Prācīnagurjarakāvysaṅgraha :** a collection of old Guzerati poems dating from 12th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal, 1920 2–4

14. **Kumārapālapratibodha :** a biographical work in Prākṛta, by Somaprabhāchārya, composed in Samvat 1241 or A.D. 1195 : edited by Muni Jinavijayaji, 1920 7–8

15. **Gaṇakārikā :** a work on Philosophy (Pāśupata School), by Bhāsarvajña who lived in the 2nd half of the 10th century : edited by C. D. Dalal, 1921 1–4

16. **Saṅgītamakaranda :** a work on Music, by Nārada : edited by M. R. Telang, 1920 2–0

17. **Kavīndrācārya List :** list of Sanskrit works in the collection of Kavīndrācārya, a Benares Pandit (1656 A.D.) : edited by R. Anantakrishna Shastry, with a foreword by Dr. Ganganatha Jha, 1921 0–12

18. **Vārāhagṛhyasūtra :** Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda : edited by Dr. R. Shamasastry, 1920 .. 0–10

19. **Lekhapaddhati :** a collection of models of state and private documents, dating from 8th to 15th centuries A.D. :

		Rs. A.
	edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondekar, 1925	2–0
20.	**Bhavişayattakahā or Pañcamīkahā :** a romance in Apabhraṁśa language, by Dhanapāla (*circa* 12th century) : edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923	6–0
21.	**A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS. in the Bhandars at Jessalmere,** compiled by C. D. Dalal and edited by Pandit L. B. Gandhi, 1923	3–4
22.	**Paraśurāmakalpasūtra :** a work on Tantra, with commentary by Rāmeśvara : edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923	*Out of print.*
23.	**Nityotsava** : a supplement to the Paraśurāmakalpasūtra by Umānandanātha : edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923. Second revised edition by Swami Tirvikrama Tirtha, 1930	5–0
24.	**Tantrarahasya :** a work on the Prābhākara School of Pūrvamīmāṁsā, by Rāmānujācārya : edited by Dr. R. Shamasastry, 1923	1–8
25, 32.	**Samarāṅgaṇa :** a work on architecture, town-planning, and engineering, by king Bhoja of Dhara (11th century) : edited by Mahamahopadhyaya T. Gaṇapati Shastri, Ph.D. Illustrated. 2 vols., 1924-1925	10–0
26, 41.	**Sādhanamālā :** a Buddhist Tāntric text of rituals, dated 1165 A.D., consisting of 312 small works, composed by distinguished writers : edited by Benoytosh Bhattacharyya, M.A., Ph.D. Illustrated. 2 vols., 1925–1928	14–0
27.	**A Descriptive Catalogue of MSS. in the Central Library, Baroda :** compiled by G. K. Shrigondekar, M.A., and K. S. Ramaswāmi Shastri, with a Preface by B. Bhattacharyya, Ph.D., in 12 vols., vol. I (Veda, Vedalakṣaṇa, and Upaniṣads), 1925	6–0
28.	**Mānasollāsa or Abhilaṣitārthacintāmaṇi :** an encyclopædic work treating of one hundred different topics connected with the Royal household and the Royal court, by Someśvaradeva, a Chalukya king of the 12th century : edited by G. K. Shrigondekar, M.A., 3 vols., vol. I, 1925	2–12
29.	**Nalavilāsa :** a drama by Rāmachandrasūri, pupil of Hemachandrasūri, describing the Paurāṇika story of Nala and Damayantī : edited by G. K. Shrigondekar, M.A., and L. B. Gandhi, 1926	2–4
30, 31.	**Tattvasaṅgraha :** a Buddhist philosophical work of the 8th century, by Śāntarakṣita, a Professor at Nālandā with Pañjikā (commentary) by his disciple Kamalaśīla, also a Professor at Nālandā : edited by Pandit Embar Krishnamāchārya with a Foreword by B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., 2 vols., 1926 ..	24–0